

HISTORIJSKA MISAO

HISTORIJSKA MISAO · HISTORICAL THOUGHT

IZDAVAČ · PUBLISHER

Odsjek za historiju Filozofskog fakulteta
Univerziteta u Tuzli, Bosna i Hercegovina
Department of History, Faculty of Philosophy,
University of Tuzla, Bosnia and Herzegovina

REDAKCIJA · EDITORIAL BOARD

Adnan Jahić, Univerzitet u Tuzli
Enver Imamović, Univerzitet u Sarajevu (prof. emeritus)
Snežana Božanić, Univerzitet u Novom Sadu
Marko Attila Hoare, Sarajevo School of Science and Technology
Božidar Jezernik, Univerza v Ljubljani
Husnija Kamberović, Univerzitet u Sarajevu
Stjepan Matković, Hrvatski institut za povijest Zagreb
Gregor Pobežin, Univerza na Primorskem
Nedim Rabić, Univerzitet u Sarajevu

GLAVNA I ODGOVORNA UREDNICA · EDITOR-IN-CHIEF

Mersiha Imamović, Univerzitet u Tuzli
mersiha.imamovic@untz.ba

SEKRETAR REDAKCIJE I TEHNIČKI UREDNIK ·
EDITORIAL BOARD SECRETARY AND LAYOUT

Amir Krpić, Univerzitet u Tuzli
amir.krpic@untz.ba

ŠTAMPA · PRINT

Eurografika, Zvornik

Časopis izlazi jednom godišnje.

The journal is published annually.

Stavovi autora izneseni u radovima objavljenim u ovom časopisu
nisu nužno i stavovi Redakcije ili Uredništva.

The authors' views expressed in papers published in this journal
are not necessarily the views of the Editors or the Editorial
board.

Indeksiran · Indexed

C.E.E.O.L. (Central Eastern European Online Library),
Complementary Index (EBSCO host),
Database of Open Access Journals (DOAJ),
Slavic Humanities Index (SHI)

UDK 94
DOI 10.51558/2303-8543

ISSN 2303-7539 (print)
ISSN 2303-8543 (online)

ODSJEK ZA HISTORIJU
FILOZOFSKOG FAKULTETA UNIVERZITETA U TUZLI

HISTORIJSKA MISAO HISTORICAL THOUGHT

10

HISTORIJSKA MISAO, BR. 10, 1-276, TUZLA 2024.

SADRŽAJ · CONTENTS

Naš deseti broj · Our Tenth Volume

7 / 9

ČLANCI · ARTICLES

Mersiha Imamović

NEOBJAVLJENI ARHEOLOŠKI NALAZI S PROSTORA BRČKOG I BIJELJINE: PRILOG PROUČAVANJU PROŠLOSTI SJEVEROISTOČNE BOSNE 13

UNPUBLISHED ARCHAEOLOGICAL FINDINGS FROM THE AREAS OF BRČKO AND BIJELJINA: A CONTRIBUTION TO RESEARCH OF THE PAST OF NORTHEASTERN BOSNIA 13

Nihad Dostović

PALANKA U TUZLANSKOM SIDŽILU 1644–1646. GODINE 47

PALANKA IN THE 1644–1646 SIJJIL OF TUZLA 47

Sonja M. Dujmović

OSNOVE I SMJERNICE RAZVOJA TURIZMA U BOSNI I HERCEGOVINI DO 1914. GODINE 65

BASICS AND GUIDELINES OF TOURISM DEVELOPMENT IN BOSNIA AND HERZEGOVINA UNTIL 1914 65

Salkan Užičanin

STARANJE ZA BOSANSKOHERCEGOVAČKE RATNE INVALIDE TOKOM PRVOG SVJETSKOG RATA (1914–1918) 113

CARE FOR BOSNIA AND HERZEGOVINA WAR DISABLED DURING THE FIRST WORLD WAR (1914–1918) 113

Božidar Jezernik

„OKO TUZLE UČESTALA BUNA, NA USTANAK DIGLA SE KOMUNA“ UZROCI I POSLJEDICE HUSINSKE BUNE 1920. GODINE 165

“INSURRECTION FREQUENT AROUND TUZLA, THE COMMUNE ROSE UP” CAUSES AND EFFECTS OF THE 1920 HUSINO INSURRECTION 165

Darko Vitek

ISELJAVANJE IZ BOSNE I HERCEGOVINE U SJEDINJENE AMERIČKE DRŽAVE U RAZDOBLJU MONARHISTIČE JUGOSLAVIJE. PODACI IZ KARTOTEKE ISELJENIČKOG KOMESARIJATA 215

EMIGRATION FROM BOSNIA AND HERZEGOVINA TO THE UNITED

STATES OF AMERICA IN THE PERIOD OF MONARCHIST YUGOSLAVIA.
DATA FROM THE EMIGRATION COMMISSARIAT FILES 215

PRIKAZI · BOOK REVIEWS

Enes Dedić

IVANA KOMATINA, KRALJ STEFAN UROŠ I VELIKI I NJEGOV VEK,
ISTORIJSKI INSTITUT BEOGRAD, BEOGRAD, 2021, STR. 403. 243

Amir Džinić

DIJANA PINJUH, ANĐELKO VLAŠIĆ, TRAGOM EVLIJE ČELEBIJA
KROZ HERCEGOVAČKI SANDŽAK, SREDNJA EUROPA, ZAGREB,
2023. STR. 290. 249

Adnan Jahić

EMILY GREBLE, MUSLIMS AND THE MAKING OF MODERN EUROPE,
OXFORD UNIVERSITY PRESS, OXFORD 2021, STR. 354. 253

Nedim Rabić

HRVOJE JURIĆ, PANDEMIJA KAO SIMPTOM, DAF, ZAGREB 2021,
STR. 149. 259

UPUTSTVA AUTORIMA 265

INSTRUCTIONS TO AUTHORS 271

UPUTSTVA RECENZENTIMA 270

INSTRUCTIONS TO PEER REVIEWERS 276

NAŠ DESETI BROJ

U desetom broju časopisa *Historijska misao* objavljujemo šest vrijednih historiografskih priloga i četiri prikaza. Mersiha Imamović autorica je prvog rada pod nazivom „Neobjavljeni arheološki nalazi s prostora Brčkog i Bijeljine: prilog proučavanju prošlosti sjeveroistočne Bosne“. U uvodnom dijelu, autorica navodi da su ovi prostori bili pogodni za poljoprivrednu djelatnost, što je između ostalog, omogućilo razvoj zanatstva, o čemu svjedoče nalazi koje u svom radu prvi put objavljuje. Osim tih predmeta, analizirani su i predmeti koji su služili za zaključavanje objekata ili čuvanje dragocjenosti. Iako se arheološki nalazi mogu smjestiti u širi vremenski okvir (bronzano doba, antika i srednji vijek), većina ih pripada specifičnim historijskim razdobljima i kao takvi predstavljaju značajan doprinos razumijevanju prošlosti ovih krajeva.

U radu pod naslovom „Palanka u Tuzlanskom sidžilu 1644–1646. godine“, Nihad Dostović donosi značajne podatke o nastanku i funkciji ovih osmanskih utvrđenja u kadiluku i općenito. Dostović pojašnjava ulogu palanke kao važne komponente u osmanskoj odbrambenoj strukturi, kroz izravne historijske ilustracije. Autor pruža značajne podatke o obavezama džerahora (građevinara) kod dolaska na zadate poslove u utverdama, te o pokušaju sedentarizacije lutalačkih Roma. Uzurpacija prihoda i postojanje lokalnih neformalnih grupa također je prilog istraživanju ovog problema, koji se u različitim oblicima manifestirao i u cijelom Carstvu. Rad je primjer mikrohistorijskog pristupa osmanskoj historiografiji.

Sonja Dujmović autorica je rada „Osnove i smjernice razvoja turizma u Bosni i Hercegovini do 1914. godine“. Na osnovu dostupnih izvora (literature i štampe) Dujmović u radu rekonstruiše idejne i infrastrukturne osnove turizma i njegove smjernice tokom austrougarskog perioda, do tada gotovo i nepostojeće privredne grane u Bosni i Hercegovini. Fokus u radu je stavila na stvaranje infrastrukturne baze (podizanje putne i željezničke mreže, kao i odgovarajućih smještajnih kapaciteta – ugostiteljskih objekata), kao osnove za razvoj i unaprijeđenje turizma. Pri tome autorica nalašava da podizanje navedene infrastrukture nije rađeno namjenski za razvoj i unaprijeđenje turizma, nego za stvaranje predodžbe o opravdanosti okupacije od strane Austro-Ugarske i progresivne uloge njene administracije.

Salkan Užičanin u radu „Staranje za bosanskohercegovačke ratne invalide tokom Prvog svjetskog rata (1914–1918)“ analizira mjere koje su država i privatni sektor poduzimali u oblasti socijalne i zdravstvene

zaštite bosanskohercegovačkih invalida u tom izazovnom periodu. Autor detaljno tematizira ulogu Trgovinske i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu, te rekonstruira aktivnosti države, Crvenog križa i drugih organizacija u vezi s njihovom brigom o ratnim vojnim invalidima.

„Oko Tuzle učestala buna, na ustanak digla se komuna“. Uzroci i posljedice Husinske bune 1920. godine“ naslov je rada Božidara Jezernika. Na temelju dostupnih izvora i literature, autor na originalan način analizira, na prvi pogled, historiografski već dobro istraženu temu štrajka rudara u Tuzli 1920. godine. Riječ je o iscrpnoj historijsko-politološkoj analizi Husinske bune, njezinih implikacija i posljedica po politički život i nacionalno-političke odnose u Kraljevini SHS/Jugoslaviji. Autor u svom radu nudi ozbiljnu analizu, ali i interpretaciju koja uključuje vrijednosne sudove o srpskim nacionalistima, komunistima, građanskim političkim grupama, radničkoj klasi i drugim akterima političkog života i javne sfere prve jugoslavenske države.

Darko Vitek autor je rada pod naslovom „Iseljavanje iz Bosne i Hercegovine u Sjedinjene Američke Države u razdoblju monarhističke Jugoslavije. Podaci iz kartoteke Iseljeničkog komesarijata“. Na osnovu podataka iz kartoteke Iseljeničkog komesarijata u Zagrebu, kao i relevantne literature, autor analizira iseljavanje iz Bosne i Hercegovine u Sjedinjene Američke Države između dva svjetska rata. U svom istraživanju, Vitek uspješno rekonstruira demografske i društvene karakteristike iseljenika, uključujući broj iseljenih, njihovo mjesto, vjersku i nacionalnu pripadnost, državljanstvo, životnu dob, bračno stanje, pismenost i stručnu spremu. Ovaj rad daje značajan doprinos razumijevanju migracijskih tokova i socijalne strukture iseljenika iz Bosne i Hercegovine u tom periodu.

Deseti broj časopisa nastao je zahvaljujući podršci naših vrijednih saradnika/ca: autora/ica, recenzenata/ica, redakcije te bibliotekarke Ilijane Gavran Radojević, na čemu im se srdačno zahvaljujem. Iskrena zahvala ide i tehničkom uredniku, kolegi Amiru Krpiću, MA, višem asistentu na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli. Za finansijsku podršku, zahvaljujemo se Federalnom ministarstvu obrazovanja i nauke. Na kraju, pozivamo sve zainteresirane da svojim naučnim radovima i istraživanjima i ubuduće doprinesu razvoju časopisa *Historijska misao*.

Glavna i odgovorna urednica

OUR TENTH VOLUME

In the tenth issue of the journal *Historical Thought*, we publish six valuable historiographic contributions and four reviews. Mersiha Imamović is the author of the first paper “Unpublished Archaeological Findings From the Areas of Brčko and Bijeljina: A Contribution to Research of the Past of Northeastern Bosnia”. In the introductory part, the author states that these areas were suitable for agricultural activity, which, among other things, enabled the development of crafts, as evidenced by the findings that she publishes in her paper for the first time. In addition to these, the tools that were used to lock objects or store valuables were also analyzed. Although the archaeological findings can be placed in a broader time frame (Bronze Age, Antiquity and the Middle Ages), most of them belong to specific historical periods and as such represent a significant contribution to understanding the past of these regions.

In the paper entitled “Palanka in the 1644–1646 Sijjil of Tuzla”, Nihad Dostović provides significant data on the origin and function of these Ottoman fortifications in the district and in general. Dostović explains the role of the *palanka* as an important component in the Ottoman defense structure, through direct historical illustrations. The author provides significant information on the obligations of the *cerahor* (builders) when arriving for assigned tasks in the fortresses, and on the attempt to sedentarize wandering Roma. The usurpation of income and the existence of local informal groups also contribute to the research of this problem, which manifested itself in various forms throughout the Empire. The work is an example of a microhistorical approach to Ottoman historiography.

Sonja Dujmović is the author of the paper “Basics and Guidelines Tourism Development in Bosnia and Herzegovina until 1914”. Based on available sources (studies and the press), Dujmović reconstructs the conceptual and infrastructural foundations of tourism and its guidelines during the Austro-Hungarian period, a sector of the economy that had almost never existed in Bosnia and Herzegovina until then. She focused on the creation of an infrastructural base (construction of a road and railway network, as well as appropriate accommodation facilities – catering facilities), as a basis for the development and improvement of tourism. The author also points out that the construction of the aforementioned infrastructure was not done specifically for the development and improvement of tourism, but to create an image of the justification of the occupation by Austria-Hungary and the progressive role of its administration.

Salkan Užičanin's "Care for Bosnian-Herzegovinian War Disabled during the First World War (1914–1918)" analyzes the measures taken by the state and the private sector in the field of social and health care for Bosnian-Herzegovinian war disabled during that period. The author discusses the role of the Chamber of Commerce and Crafts for Bosnia and Herzegovina, and reconstructs the activities of the state, the Red Cross and other organizations related to the care of war invalids.

"Insurrection frequent around Tuzla, the Commune rose up" Causes and consequences of the Husino Insurrection of 1920" is the title of Božidar Jezernik's paper. Based on available sources and literature, the author analyzes in an original way, at first glance, the historiographically well-researched topic of the miners' strike in Tuzla in 1920. This is a comprehensive historical and political analysis of the Husino Insurrection, its implications and consequences for political life and national-political relations in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes/Yugoslavia. In his work, the author offers a serious analysis, but also an interpretation that includes valuable judgments about Serbian nationalists, communists, civic political groups, the working class and other actors in political life and the public sphere of the first Yugoslav state.

Darko Vitek is the author of the paper entitled "Emigration from Bosnia and Herzegovina to the United States of America in the period of Monarchist Yugoslavia. Data from the Emigration Commissariat Files". Based on data from the files of the Emigration Commissariat in Zagreb, as well as relevant literature, the author analyzes emigration from Bosnia and Herzegovina to the United States of America between the two world wars. In his research, Vitek successfully reconstructs the demographic and social characteristics of emigrants, including the number of emigrants, their location, religious and ethnic affiliation, citizenship, age, marital status, literacy, and educational background. This work makes a significant contribution to understanding migration flows and the social structure of emigrants from Bosnia and Herzegovina during that period.

The tenth issue of the journal was created thanks to the support of our valuable collaborators: authors, peer reviewers, editorial staff, and librarian Ilijana Gavran Radojević, for which I would like to express my sincere gratitude, as well as to the technical editor, my colleague Amir Krpić, MA, senior teaching assistant at our Department. Gratuities also go the Federal Ministry of Education and Science for their financial support. Finally, I invite all interested parties to contribute to the development of the journal *Historical Thought* with their scientific papers and research in the future.

Editor-in-Chief

ČLANCI

NEOBJAVLJENI
ARHEOLOŠKI NALAZI
S PROSTORA BRČKOG
I BIJELJINE: PRILOG
PROUČAVANJU
PROŠLOSTI
SJEVEROISTOČNE BOSNE

Apstrakt

Ovaj rad proučava arheološke predmete koji se čuvaju u Muzeju Brčko distrikta Bosne i Hercegovine, uz analizu dva slučajno otkrivena nalaza na obali Save, u području Bijeljine. Predmeti, većinom metalni, obuhvataju sjekire i dlijeta, s dominacijom željeznih primjeraka, dok se među njima izdvaja jedna bronzana sjekira – kelt, kao i bronzani ključ i fragment ključa. Sjekira – kelt datira iz bronzanog doba, dok se ostali predmeti mogu smjestiti u širi vremenski okvir. Prostori Brčkog i Bijeljine bili su naseljeni tokom prehistorijskog i rimskog doba, a naseljenost tog područja nastavila se i u srednjem vijeku, te u kasnijim vremenima. Arheološki nalazi o kojima je ovdje riječ svjedoče o svakodnevnoj upotrebi ovih predmeta kroz spomenuta razdoblja.

Ključne riječi

Brčko, Bijeljina, sjekira, ključ, dlijeto, bronza, željezo

UNPUBLISHED ARCHAEOLOGICAL FINDINGS FROM THE AREAS OF BRČKO AND BIJELJINA: A CONTRIBUTION TO RESEARCH OF THE PAST OF NORTH-EASTERN BOSNIA

Abstract

This paper studies archaeological objects kept in the Museum of the Brčko District of Bosnia and Herzegovina, with the analysis of two accidentally discovered finds on the banks of the Sava River, in the area of Bijeljina. The objects, mostly metal, include axes and chisels, with a predominance of iron specimens, while one bronze axe stands out among them – Celtic, as well as a bronze key and a fragment of a key. The axe – Celtic dates back to the Bronze Age, while other objects can be placed in a wider time frame. The areas of Brčko and Bijeljina were inhabited during the prehistoric and Roman periods, and the settlement of this area continued in the Middle Ages and in later times. The archaeological finds in question testify to the daily use of these objects throughout the mentioned periods.

Keywords

Brčko, Bijeljina, axe, key, chisel, bronze, iron

Uvod

Dolina rijeke Save, zajedno s njenim pritokama – rijekama Brka, Tinja, Lomnica, Rašljanska rijeka, Štrepačka rijeka, Zovičica, Lukavac, Dašnica, Janja i Drina – stvarala je povoljne uslove za naseljavanje neolitskih populacija na području Brčkog i Bijeljine. Smješteno na krajnjem sjeveroistoku Bosne i Hercegovine, Brčko se odlikuje povoljnim geografskim položajem. Njegov najvažniji prirodni resurs čini rijeka Sava, koja je bila plovna ne samo u prethistoriji i antici, već i u novijim historijskim razdobljima. Rijeke Sava i Drina, odnosno njihovi donji tokovi, imali su ključnu ulogu za najranije stanovništvo Bijeljine. Zbog plodnosti tla, prostor Brčkog i Bijeljine bilježi značajnu naseljenost još od prethistorije i antike.

Mlađem kamenom dobu pripadaju lokaliteti Boljikovice, Humka (Krepšić), Kamenik (Donji Vukšić), Kulište (Boderište), Polje (Dubrave), Barica (Dubrave) i Bara (Skakava Donja – Jagodnjak), s tim što se nalazi s lokaliteta Bara možda mogu smjestiti i u eneolit, ali latenska keramika svjedoči o životu na ovom lokalitetu i tokom mlađeg željeznog doba. Na paljevinske grobove na lokalitetu Baščurine (Ulice – Rogozan) sugeriraju površinski nalazi keramike, pepela i gara, što bi ovo nalazište svrstalo u kasno bronzano doba.¹ U isto razdoblje može se smjestiti i lokalitet Brdo (Gornja Laništa), koji bilježi i tragove keltske keramike. Kasnom bronzanom dobu pripadaju lokaliteti Brezovo polje gdje je slučajno nađena bronzana sjekira – kelt, zatim Njivice (Drenova), Polje (Dubrave) i Ljeskovac (Poljaci, Donja Skakava). U laten se mogu smjestiti lokaliteti Bara (Vukšić Gornji), Humka (Krepšić), Boljikovice (Krepšić), Kućište (Vukšić Gornji), Majur, Okučnica (Vukšić Donji).² Nešto više znamo o lokalitetu Ljeskovac.³ Na Ljeskovcu se i danas pronalazi keramika iz bronzanog doba, dok se u Drenovi (Krepšić) mogu uočiti fragmenti rimske opeke i keramike.⁴ Od ostalih antičkih lokaliteta na području Brčkog registrirani su: Krčevine u Vučilovcu, Crkvište na Plazulji, Brezovo Polje, Jagodnjak, Gajevi i Gornja Laništa kod Brčkog. Potvrde o tome pružaju numizmatički nalazi, među kojima su evidentirane i ostave.⁵ Ovi lokaliteti nalaze se uglavnom uz Savu.

1 AL BIH, 1988, Tom 2, 88, 91, 92.

2 Isto, 89, 91, 93, 94, 95.

3 Milić, 1980, 135–137

4 Imamović, 2023, 93, 140.

5 Babić, 1980, 124, 134; Isti, 2002, 26.

U odnosu na Brčko, na području Bijeljine istraženo je više lokaliteta, ali ipak o većini njih ne znamo puno. Pronađeni nalazi s lokaliteta Gradac (Batković), Babića Brdo (Glavičice), Lug (Vršani) i Mijaljkuša (Čađavica Donja), upućuju na neolit.⁶ Na život tokom eneolita ukazuju fragmenti keramike i jedan grob, dok na željezno doba implicira grob s dva željezna koplja – svi nalazi su iz Bijeljine. U eneolit se mogu smjestiti i naselja Brdo (Dvorovi) i Njive (Golo Brdo).⁷ Lokaliteti Kučerine, Silajet i Crkvina (Dvorovi), Selo (Kojčinovac), Rapanović Polje (Triješnica) i Novo Selo, pripadaju bronzanom dobu.⁸ Na Rapanović Polju život je nastavljen i u željezno doba.⁹ O životu u ovom razdoblju svjedoče grobovi, nakit, oružje i drugi nalazi na lokalitetima Brodić (Dvorovi), Dugi Kajiši (Dazdarevo), Triješnica, Golo Brdo, Klis (Batković) i drugi.¹⁰

Veći broj rimskih naselja registriran je na prostoru Bijeljine, a potvrde za to pružaju ostaci građevinskog materijala, keramike, nakita, novčića i sl. Naselja su ustanovljena na lokalitetima: Crkvište, između Velike Obarske i Gornjeg Brodca,¹¹ zatim u Velikoj Obarskoj, Gornjem Brodca, Janji, Novom Selu, Čairu, Orašju (Patkovača), Prekaji (Brodac) i druga.¹² Osim naselja, ovdje su evidentirana i utvrđenja kod Tutnjevca, potom Gradac u Trnjacima i Veliki Gradac u Batkoviću.¹³ Brojni su slučajni nalazi iz rimskog doba uočeni na prostoru Bijeljine.

Na tlu Bosanske Posavine i Semberije, koje su pripadale rimskoj provinciji Panoniji,¹⁴ dominirala je poljoprivreda, kako u antici tako i u srednjem vijeku. Ova područja i danas su izuzetno povoljna za razvoj ove privredne grane. U prilog tome ide činjenica da se Brčko, uz Pelagićevo, Orašje, Odžak, Bijeljina i Usoru naziva žitnicom Bosne i Hercegovine.¹⁵ Ipak, treba imati na umu da ovi prostori danas i u starijim periodima, uz guste šume hrasta i bukve, nisu izgledali isto. Stoga je, u rimsko doba,

6 Kosorić, 1979, 173; Ista, 1982, 126; AL BiH, 1988, Tom 2, 90, 94.

7 Kosorić, 1965, 91–92+T.1-2; 1978a, 17–18.

8 Kosorić 1965, 83–92; Ista, 1982, 121–125; AL BiH 1988, Tom 2, 97; Gavranović, Antić, 2021, 33–70; Na nekropolama u Silajetu i Crkvini jako je izražen utjecaj kulture polja sa žarama ili urnama (Čović, 2010, 283).

9 Kosorić, 1982, 121–123.

10 Marić, 1960, 48–60; AL BiH, 1988, Tom 2, 90, 97.

11 Patsch, 1897, 519.

12 Čremošnik, 1957, 129–150; Busuladžić, 2011, 127.

13 AL BiH, 1988, Tom 2, 98; Bojanovski, 1981, 160; Ista, 1984, 246.

14 Imamović, 2023, 32–36.

15 Gekić *et al.*, 2022, 268.

kao i kasnije bilo potrebno raditi na krčenju šuma, kako bi se osigurao prostor za obradive površine. Iako se u ovom dijelu Bosanske Posavine i Semberije ne može govoriti o značajnijem ekonomskom razvoju, ipak su poljoprivreda i šume imale važnu ulogu za Carstvo, jer se drvnom građom trgovalo.¹⁶ Osim toga, drvo je u ovim krajevima prednjačilo u graditeljstvu, kako u rimskom tako i u srednjovjekovnom periodu. To je utjecalo na razvoj zanatstva i pojavu novih oruđa. Izgradnja rimskih objekata različitog tipa, posvjedočena je u ovim krajevima. Da su neki od njih korišteni i u srednjem vijeku, govori rimski građevinski materijal (opeka) pronađen u Nakića kuli kod Vršana. Ovdje je vjerovatno bio jedan rimski vojni objekat, na čijim temeljima je nastao srednjovjekovni grad Novi, korišten i u osmansko doba.¹⁷ Rimski vila u Brodci, izgrađena u 3. ili 4. stoljeću, bila je naseljena i u srednjem vijeku.¹⁸ U Brodci je otkriveno i ranoslavensko groblje.¹⁹ Rimski naselja bila su i u Dvorovima i Batkoviću kod Bijeljine, u kojima je utvrđeno i postojanje ranoslavenskih naselja, dok su kod Bosanske Rače evidentirane rimska i slavenska nekropola.²⁰ Zapadno od Brčkog, u donjem toku Tinje bilo je nekoliko slavenskih naselja.²¹

Antička naselja, kao i vojni objekti, bili su povezani cestama, kako u Bosanskoj Posavini tako i u Semberiji. Nažalost, tragovi komunikacije koja bi pripadala cesti *Siscia – Sirmium*, u Brčkom nisu evidentirani kao ni tragovi ove ili neke druge ceste od Brčkog prema Bijeljini. Tragovi rimske ceste *Salona – Argentaria – Sirmium*, mogu se pratiti pravcem Domavija – Drinjača – Zvornik (*Ad Drinum*) – Janja – Dvorovi

16 Parat, 2017, 26.

17 Basler, 1972, 58; Bojanovski, 1984, 212–213, bilj. 7. A. Handžić, koji se bavio istraživanjem starog grada Novi na Savi, u osmanskom periodu, ističe da se “kala-i Novi” prvi put spominje 1548. godine, ali i da je ta tvrđava morala nastati prije 1521. godine. Imala je podgrađe i varošicu Novi. On pretpostavlja da je potkraj osmanske vladavine tvrđava bila popravljena i da je služila kao kula nekih Nakića, koji su tu imali zemlju (Handžić, 1964, 242, 250–251).

18 Čremošnik, 1957, 129–149.

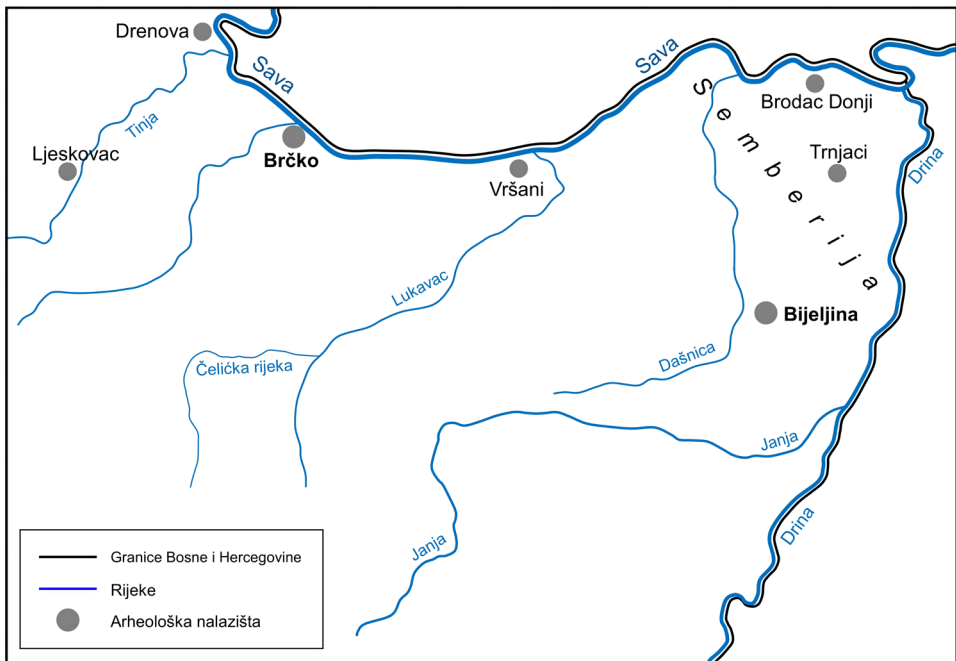
19 Isto, 127–129.

20 Bojanovski, 1981, 157–158; Čremošnik, 1977, 227–308. Nalaz fibule iz 1–2. stoljeća mogao bi ukazivati da rimska nekropola kod Bosanske Rače pripada tom periodu. Na drugom dijelu Bosanske Rače otkriveno je nekoliko rimskih novčića iz 3. i 4. stoljeća (Patsch, 1897, 520; AL BIH, 1988, Tom 2, 89).

21 Mrgić, 2008, 47.

– Dazdarevo – Brodac.²² U Donjem Brodcau je vjerovatno bila stanica *Ad Drinum flumen*, prema kojoj je mogao ići put od Županje preko Gunje, Brčkog, Račinovaca i dalje ka Semberiji.²³ Neki od ovih krajeva, već od početka 7. stoljeća postali su naseobine Slavena,²⁴ u kojima su se bavili zemljoradnjom, stočarstvom, zanatstvom, te topljenjem i preradom željezne rude.²⁵

U ovom radu obrađena su oruđa od željeza (5 sjekira, 1 budak-čekić, 4 dljeta) i jedan ključ od istog metala, te jedan fragment ključa od bronz. Riječ je o 12 arheoloških nalaza koji su pohranjeni u Muzeju Brčko distrikta. Oni su uglavnom slučajno pronađeni na obali Save te na lokalitetima koji administrativno pripadaju Brčko distriktu i Bijeljini: Drenova (Krepšić) i Ljeskovac (Poljaci) kod Donje Skakave, Gradac (Trnjaci) i Nakića kula (Vršani), te dva slučajna nalaza od bronz, sjekira – kelt i prsten ključ, nađeni su na obali Save kod Brodca Donjeg (karta 1). Svih 14 nalaza sada se prvi put objavljuju (T. I – XI).

Karta 1. Položaj arheoloških nalazišta na području Brčkog i Bijeljine
(izradio: S. Halilović)

22 Bojanovski, 1984, 216–218.

23 Bojanovski, 1977, 152; Isti, 1981, 125–197; Isti 1984, 217, 145–265; Gračanin, 2010, 12–18.

24 Gračanin, 2008, 24–33.

25 Čremošnik, 1970, 151–152; Ista, 1970a, 100–101; Ista, 1977, 251, 285, 293–294.

Oruđa

Među najstarija oruđa spadaju sjekire, čija upotreba datira još od paleolita. Tehnološki i metalurški napredak ovog oruđa izražen je tokom bronzanog doba. Postojale su bronzane sjekire s drškama koje su oponašale ranije kamene i bakrene sjekire, kao i sjekire s okruglim otvorenim ušicama koje su također imale drške. Sjekire – kelt ili šuplje sjekire izrađivane su lijevanjem u dvodjelnim kalupima, koji su posebno česti u kasnom bronzanom dobu. Takvi kalupi sastojali su se iz više dijelova, kao što su jezgrenik (kružni, elipsasti ili četvrtasti), potom mjesto za spajanje dijelova kalupa ili alata, kalupne šupljine, utora za klinove koji spajaju dva jezgrenika, žljebove za uzicu i drugo.²⁶ Dvodijelni kalupi za lijevanje bili su u najvećoj mjeri izrađeni od kamena ili gline, a rijetko od metala.²⁷ Mogli su biti korišteni za više lijevanja, što je doprinijelo masovnijoj proizvodnji predmeta od bronzne, dok se šupljim lijevanjem štedio ovaj vrijedni metal.²⁸ Samim time kalupi za proizvodnju ovakvih sjekira morali su postojati u svim razvijenim naseljima. Ove sjekire bile su dosta prisutne tokom kasnog bronzanog doba u Evropi, ali i kasnije, u željezno doba.²⁹

Bronzano doba karakteriše kultura polja sa žarama. Prostor sjeverne Bosne već od Br C – D faze posmatra se kao najjužniji dio područja rasprostiranja spomenute kulture, iz južne Karpatske kotline, čiji utjecaj je bio veći tokom starije i mlađe faze ove kulture, ali slabi u kasno bronzano doba.³⁰ Iako je sjeverna Bosna, odnosno prostor Panonije, poznat po ostavama sjekira tipa kelt, s obzirom na okolnosti pronalaska, teško je sa sigurnošću nešto više reći o samoj provenijenciji šuplje sjekire – kelt (T. I, sl. 1), slučajno pronađene na obali Save kod Brodca Donjeg, udaljenog 200-300 metara od prelaza Bosanska Rača. Ova sjekira ne sadrži plastične ornamente u vidu “V” i “Y”, niti druge ukrase, kao ni ručku sa strane, koji se javljaju na lokalitetima Donja Dolina (Bosanska Gradiška),³¹ Mišarica pećina (Čelinac, Banja Luka), Osredak kod Cazina, Gavran Brdo u Kriškovcima,³² Srebreniku,³³ Majdan/

26 Karavanić, 2006, 39.

27 Vrdoljak, 2022, 180–188.

28 Dietrich, 2011, 39.

29 Srejović, 1997, 923–926; Petrović *et. al.*, 2012, 168; Sladić – Ružić, 2001, 159–160.

30 Up: Čović, 2010, 283; Gavranović – Jašarević, 2016, 91–127.

31 Marić, 1964, 27–28.

32 Jamaković, 2011, 98, 104, 110, 116.

33 Blečić Kavur *et al.* 2016, 55-57, Sl. 5. (2).

Ridžali (Zavidovići),³⁴ na Krku,³⁵ Krčedin (Novi Sad),³⁶ i drugdje. Najbliže analogije našoj sjekiri, koja je bez ukrasa, s prstenasto oblikovanim rubom tuljca, mogu se naći upravo u sjevernoj Bosni, u ostavama sa lokaliteta Kućište, Vidovice i Boljanić (10–13 cm).³⁷ Manje neukrašene sjekire s niskim ušicama (koje su na prostoru između Save i Jadrana poznate u više lokalnih formi), kakve su i na sjekiri s prostora Bijeljine, evidentirane su na lokalitetima Tešanj, Grapsko i Osredak.³⁸ Slična sjekira nađena je ostavi u Srbiji, na lokalitetu Rudnik.³⁹ Međutim, ima i onih s ukrasima, poput bronzanog kelta s ušicom, s dva plastična horizontalna rebra, koji je evidentiran na lokalitetu Vrelo (Batković).⁴⁰

Da je postojala domaća metalurgija i proizvodnja ovakvih tipova, govore i kalupi, poput onih u Donjoj Dolini, napravljeni za lijevanje šupljih sjekira. Tako bi i sjekira, koja je predmet ovog rada odgovarala kasnom bronzanom dobu. Tada je akcenat bio na domaćoj proizvodnji, o čemu svjedoče spomenuti kalupi ali i drugi predmeti izrađeni od bronzе. Shodno tome, opravdano je pretpostaviti da je bronzani kelt izrađen u nekoj domaćoj radionici.

Željezne sjekire (*securis*) iz rimskog doba različitih oblika i veličina, dosta su zastupljene na rimskodobnim nalazištima. Korištene su u poljoprivredi, rudarstvu, kamenolomima i svim drugim poslovima, kao što su krčenje šuma i obrada drveta, a bile su i sastavni dio opreme ondašnjeg vojnika.⁴¹ Iz tog razloga postoje različiti tipovi sjekira, klasificirani prema obliku sječiva i nasada za dršku. To su: sjekire lepezastog sječiva, sjekire sa uskim sječivom, sjekire povijenog sječiva i druge.⁴² Sjekire-krampovi (*securis dolabrata*) služile su za teže poslove,

34 Blečić-Kavur – Jašarević, 2014, 37–39, Sl. 2.

35 Buršić-Matijašić, 2010, 74–82.

36 Koledin – Gačić, 2021/2022, 47–50.

37 Gavranović – Jašarević, 2016, 100.

38 Isto, 102.

39 Đorđević, 2009, 12, Kat. br. 6.

40 AL BIH, 1988, Tom 2, 98.

41 Popović, 1988, 61–62; Ista, 1986, 200–201. Veća koncentracija rimske vojske na ovom području prisutna je od Panonskog rata (12–11. god. p. n. e.), u kojem je Tiberije porazio Breuke. Na rimskoj strani u spomenutom ratu bili su Skordisci, koje su Rimljani nekoliko godina prije pokorili. Ove indigene zajednice naseljavale su krajeve sjeveroistočne Bosne (Domić Kunić, 2006, 78–79, 106–108; Džino – Domić Kunić, 2013, 160–170, 189–190; Mihajlović, 2019, 77–78).

42 Popović, 1988, 58–59, 64–66, 70.

pa su zbog toga bile veće i teže, dok su manje i lakše sjekire korištene za lakše poslove. Sjekira-čekić (*secures*) imala je dvostruku funkciju; na jednoj strani se nalazilo sječivo oblika sjekire, a na drugoj forma čekića. Od obične sjekire razlikuje se u završetku ušice. Budak (*sarculum* ili *marra*) je alat koji je korišten za usitnjavanje zemlje, kako u poljoprivredi tako i u svim zemljanim radovima. Za razliku od budaka, budak-čekić (*acisculus*) je imao drugu namjenu i korišten je za obradu kamena. Drvorezbarski i kamenoklesarski poslovi zahtjevali su upotrebu dljijeta (*scalprum*). Ovi alati korišteni su i za obradu metala.⁴³

Predmet ovog rada je i nekoliko arheoloških nalaza od željeza, pohranjenih u Muzeju Brčko distrikta Bosne i Hercegovine.⁴⁴ Među njima je nekoliko sjekira i dljijeta. Predmeti su slučajno pronađeni, uglavnom na obali Save, pa im je teško bliže odrediti dataciju. Okvirno se smještaju u razdoblje kasne antike i srednjeg vijeka. Dvjesto sjekirama sa povijenim sječivom koje se postepeno širi, sa ušicama u gornjem dijelu (T. II–III, sl. 2 i 3), analogije se mogu naći u sjekirama koje geografski pripadaju istom prostoru, a nađene su na lokalitetima Zorice i Prud.⁴⁵ Slične sjekire otkrivene su na lokalitetima: Grbavče (Gradac), Niševac (Kalnica), Pirkovac (Karaule) i Mačva (Srbija).⁴⁶ Sjekiri s čekićastim završetkom (T. IV, sl. 4) odgovara sjekira iz Mogorjela.⁴⁷ Slične sjekire bile su u upotrebi do 13. stoljeća.⁴⁸ Uglavnom su korištene u poljoprivredi i za obradu drveta. Još jedna sjekira (T. V, sl. 5), samo masivnija od prethodnih, identificirana je na nalazištu gdje su registrirani nalazi iz rimskog doba, ali i kasnije, u srednjem vijeku. Stoga se ne može preciznije odrediti period u kojem je korištena, a analogije joj se mogu naći u sjekiri evidentiranoj u Dazdarevu,⁴⁹ i sjekiri u Mažićima (Priboj).⁵⁰ Mogla je biti korištena za sječju šume ili obaranje drveća. Jedna sjekira s ravnim sječivom (T. VI, sl. 6) slična je primjerku s lokaliteta Zorice (Bosanska Posavina),⁵¹ dok najbliži primjerak koji odgovara našem

43 Isto, 48–49, 58–70, 129–130.

44 Zahvaljujemo se kustosicama Enidi Murselović, MA i Vanji Žigić, MA na ustupljenim nalazima.

45 Busuladžić, 2014, 150, 348, Prilog 4, sl. 11, 12. i 13.

46 Petrović *et al.* 2012, 199; Ković, 2020, 32, Kat. br. 13.

47 Busuladžić, 2014, 151, Tbl. 6, sl. 20.

48 Milošević Jović, 2022, 286–287.

49 Busuladžić, 2014, 151, 351, Prilog 7, sl. 25.

50 Manojlović-Nikolić, 2010, 148, Tbl. 31, br. 283.

51 Busuladžić, 2014, 149, 347, Prilog 3, sl. 8; Ković, 2020, 34, Kat. br. 17.

budak-čekiću je onaj sa lokaliteta Grudine (Bugojno)⁵² (T. VII, sl. 7).

Pronađena tri dlijeta-sjekači sa širim lepezastim sječivom, od kojih dva imaju slične dimenzije (T. VIII–IX, sl. 8. i 9.), dok je jedno fragmentovano (T. X, sl. 10). Analogije im se mogu naći sa dlijetima nađenim u Tolisi⁵³ te u Sremskoj Mitrovici i lokalitetima Caričin Grad, Karataš i Ravna.⁵⁴ Jedno tanje dlijeto (T. XI, sl. 11) svojim oblikom i dimenzijama odgovara dlijetima nađenim u Sremskoj Mitrovici, Caričinom Gradu, Velikom Gradcu, Saldumu i drugim lokalitetima s prostora Srbije.⁵⁵ Ovo tanje dlijeto služilo je za obradu željeza, za razliku od tri masivna dlijeta s usadnikom, koja su korištena za obradu drveta.

Ključevi

Ključevi su u Rimskoj državi, kao i danas služili za zaključavanje vrata, malih škrinja ili spremnika. Izrađivani su od bronz (liveni) i željeza (kovani). Imali su veliku ulogu u svakodnevnom životu, kako kod objekata koji su bili važniji, tako i za objekte koji nisu morali imati posebnu namjenu. Postojali su različiti tipovi brava i ključeva, a opširnu studiju o tome napisao je T. D. Pace: *A Typology of Roman Locks and Keys*. On ističe da je u rimskom periodu primjetna evolucija oblika brava, koji su utjecali na tehnologiju mlađih razdoblja. U osnovi ih dijeli na tri različite kategorije: oblik čaše, rotirajući oblik i oblik lokota, za koje su izrađivani odgovarajući ključevi.⁵⁶ Također navodi da su ključevi mogli ukazivati i na društvene razlike i duhovnost.⁵⁷ Sigurno su brave i ključevi doprinijeli boljoj organizaciji života, počev od Egipta, gdje su se i pojavili prvi ključevi i brave. Grčko, a posebno rimsko društvo također je dalo svoj doprinos unapređenju spomenutih sigurnosnih sprava. To ujedno govori i o vlasničkim pravima nad objektom ili dragocjenostima, zanatstvu i trgovini. Ključevi istovremeno pružaju mogućnost, barem za djelomičnu rekonstrukciju porodičnih odnosa, organizacije društva i njegovog poretka. Primjere za to možemo naći u rimskim grobovima na prostoru današnje Norveške koji su sadržavali kutije, u kojima su

52 Busuladžić, 2018, 161, 259, Tbl. 30, sl. 94.

53 Isto, 158, Prilog 12, sl. 40, 41.

54 Popović, 1988, 133, Tbl. XXV, sl. 4.

55 Isto, 131–132.

56 Pace, 2014, 57–93.

57 Isto, 21–28; 31–32.

uglavom pohranjeni predmeti za ličnu njegu i eventualno predmete za zaštitu i vjerovanja. Svi predmeti, kao i ključevi u nekima od njih, upućuju na viši stalež.⁵⁸ Na prostoru Bosne i Hercegovine, brave i ključevi su uglavnom pronađeni na lokalitetima na kojima su vršena istraživanja. Ovim pitanjem nisu se bavili stariji istraživači. Oni su ih samo usputno spominjali u okviru svojih arheoloških istraživanja, poput Ć. Truhelke,⁵⁹ C. Patscha,⁶⁰ I. Čremošnik,⁶¹ Đ. Baslera⁶² i drugih. Prvi koji se sistematično pozabavio ovim pitanjem je A. Busuladžić, u studiji pod nazivom: „Metalwork from Roman doors – examples in Bosnia and Herzegovina.“ On je analizirao 159 ključeva, podijelivši ih na sljedeće tipove: antropomorfnu ključevu *Stechschlussel* tip, klasični ključevi tzv. *Schiebschloss* tipa, prsten ključevi, veliki primjerci i atipični ključevi. Najbrojniji su klasični ključevi, a potom slijede veliki ključevi, te atipični, prsten ključevi i antropomorfnu ključevi. Zabilježeni su u različitim krajevima Bosne i Hercegovine, te nekoliko koji su iz Narone i Albanije dospjeli u Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine i obrađeni su u spomenutom radu.⁶³

Kao i ključevi, brave i oplate za brave bile su uglavnom od željeza i bronzene.⁶⁴ Standardni rimski ključ bio je 6 do 8 cm.⁶⁵ Za razliku od bronzanih ključeva, željezni su uglavnom jednostavnije izrade. Rimsko doba odlikuje ručno zaključavanje pomoću zasuna, uz mehanizam s ključanicom (*claustrum*) i ključem (*clavis*), među kojima se prema načinu zaključavanja ili otključavanja mogu uočiti razlike: mehanizam s direktnom intervencijom ključa na zasun; mehanizam potezanja ili dvostrukog guranja te mehanizam vrtnje.⁶⁶ Prva dva mehanizma odgovaraju klasičnim ključevima, dok treći odgovara tipu prsten ključa. Kod klasičnih ključeva funkcionalna uloga je bila na prvom mjestu. Takav je i ključ pronađen na lokalitetu Ljeskovac. Po svojim karakteristikama odgovara tipu klasičnog ključa (T. I, sl. 12). Slične

58 Berg, 2021, 343–346.

59 Truhelka, 1893, 694.

60 Patsch, 1904, 195, 214.

61 Čremošnik, 1965, 198.

62 Basler, 1977, Tbl. V, sl. 1, 2, 3, 5.

63 Busuladžić, 2018, 122–131, 133–141.

64 Isto, 143.

65 Proffit, 2018, 48.

66 Ivčević, 2003, 143–144.

analogije mogu se naći u ključevima evidentiranim na Kastrumu kod Doboja,⁶⁷ Mogorjelu,⁶⁸ Livnu⁶⁹ i ključevima sa Svrljig grada.⁷⁰ Vjerovatno je služio za otključavanje brava na oprugu (mehanizam potezanja).

Ključ s prostora Bijeljine odgovara tipu prsten ključa, koji ima nekoliko varijanti.⁷¹ Ovakvi ključevi pronađeni su na lokalitetu Višići, Drvar i Ljubuški.⁷² Registrirani su i na lokalitetima susjednih država, koje su bile u sastavu provincija Gornja Panonija, Donja Panonija i Gornja Mezija. Hronološki, prsten ključevi iz Siska mogu se smjestiti u razdoblje druge polovine 3. i prve polovine 4. stoljeća.⁷³ Ovakvi ključevi otkriveni su i u Štrbincima i Vinkovcima a datiraju u period 3–4 stoljeća.⁷⁴ Ključevi iz Mezije, tačnije Viminacijuma mogu se datirati u 2. i 3. stoljeće,⁷⁵ dok je ključevima s teritorije Svrljiga, koji pripadaju ovom tipu, osim jednom ključu koji odgovara 3. stoljeću, teško odrediti vrijeme korištenja.⁷⁶ Prema nekim istraživačima datiranje prsten ključeva smješta se u period prve polovine 3. do treće decenije 4. stoljeća.⁷⁷ Ipak, sudeći na osnovu spomenutih primjeraka, ta granica se može pomjeriti i ranije.

Primarna uloga ovih ključeva bila je funkcionalne prirode, a korišteni su i u kultne svrhe. Ključevi koji su imali praktičnu svrhu, izrađivani su od bronz. Takav je i ključ nađen na obali Save, nedaleko od Brodca Donjeg, koji je mogao dospjeti s tog lokaliteta, iz nekog objekta ili groba. Opravdano je pretpostaviti da je služio za zaključavanje neke kutije sa značajnim predmetima (nakit ili novac). Mogao je biti nošen na kožnim remenima omotan oko vrata ili oko struka, za razliku od manjih ključeva koji su nošeni na prstu – a nosile su ih uglavnom žene.⁷⁸ Iako spada u tip prsten ključeva, svojim oblikom više podsjeća na klasične

67 Čremošnik, 1984, 46.

68 Busuladžić, 2018, 137, Tbl. VII, sl. 1. i 4.

69 Marić Baković, 2017, 84, Kat. 23, Tbl. 6.

70 Bogić, 2017, 39, Tbl. II, sl. 11, 12. i 14.

71 Ibanez, 1999; Pace, 2014; Milanović – Mrđić, 2016; Busuladžić, 2018, 124–126.

72 Busuladžić, 2018, 125, 139.

73 Košćević, 1991, 41–42; Tomaš Barišić, 2014, 24.

74 Migotti *et al.* 1998, 48, 66; Iskra-Janošić, 1999, 136; Kat. 250; Tomaš Barišić, 2014, Kat. 56; Raunig 1979–80, Tbl. IV, 11.

75 Milovanović, Mrđić, 2016, 249–254.

76 Bogić, 2017, 35–37.

77 Tomaš, 2006, 21.

78 Deringer, 1960, 107–108.

ključeve (T. I, sl. 13). No, zbog svojih karakteristika, ne može se svrstati u klasične ključeve.

Istom tipu ključa mogao bi odgovarati i ključ od bronz. Naime, fragment ključa prsten ili klasični ključ pronađen je na lokalitetu Gradac u Trnjacima (Bijeljina). Riječ je o ključu manjih dimenzija kojem nedostaje prstenasti dio kao i cijelo pero (T. I, sl. 14.a i 14.b).

Zaključak

Rijeke Sava i Drina, zajedno sa svojim pritokama, pogodovale su naseljenosti neolitskih populacija na prostoru Brčkog i Bijeljine, predjelima koji bilježe život i tokom metalnog doba. Tragovi rimskih vojnih i stambenih objekata potvrđeni su na području Bosanske Posavine i Bijeljine – prostora koji su bili u sastavu rimske provincije Panonije. Na nekim od njih život je nastavljen i u srednjem vijeku. Potvrde o tome pružaju arheološki nalazi nađeni na lokalitetima u Vršanima (Nakića kula), gdje je nastao srednjovjekovni grad Novi. U rimskim naseljima Dvorovi i Batković kod Bijeljine, utvrđeno je postojanje ranoslavenskih naselja, dok rimska i slavenska nekropola u blizini Bosanske Rače, svjedoče o postojanju njihovih naselja u tom dijelu.

Neobjavljeni arheološki nalazi (14), koji su analizirani u ovom radu, uglavnom pripadaju poljoprivrednim, građevinskim ili stolarskim alatima. Riječ je alatima od željeza, među kojima su najbrojnije manje sjekire i veća dlijeta. Manje sjekire su korištene u poljoprivrednim poslovima i za obradu drveta. Jedna masivnija sjekira služila je za obaranje drveća, a takve veće sjekire mogli su koristiti i mesari. Budak-čekić upotrebljavan je za obradu kamena, dok su masivna dlijeta korištena za obradu drveta. Jedan klasični ključ od željeza vjerovatno je služio za zaključavanje nekog objekta (ne kapije, jer su ti ključevi bili veći), dok je drugi prstenasti ključ mogao biti namijenjen čuvanju nekih dragocijenosti. Dok se bronzana sjekira – kelt može smjestiti u kasno bronzano doba, pojedinim sjekirama od željeza, teško je odrediti hronološku granicu. Ipak, svi analizirani ključevi i dlijeta mogu se smjestiti u rimsko razdoblje.

Summary

The Sava and Drina rivers, together with their tributaries, favoured the settlement of Neolithic populations in the area of Brčko and Bijeljina, areas that recorded life even during the Metal Age. Traces of Roman

military and residential buildings have been confirmed in the area of Bosanska Posavina and Bijeljina – areas that were part of the Roman province of Pannonia. On some of them, life continued into the Middle Ages. Confirmation of this is provided by archaeological finds found at the sites in Vršani (Nakića kula), where the medieval town of Novi was built. In the Roman settlements of Dvorovi and Batković near Bijeljina, the existence of early Slavic settlements has been established, while Roman and Slavic necropoli near Bosanska Rača testify to the existence of their settlements in that part.

Unpublished archaeological findings (14), analyzed in this paper, mainly belong to agricultural, construction or carpentry tools. These are tools made of iron, among which the most numerous are smaller axes and larger chisels. Smaller axes were used in agricultural work and for woodworking. A more massive axe was used to cut down trees, and such larger axes could also be used by butchers. The Budak-hammer was used for stone processing, while massive chisels were used for woodworking. One classic iron key was probably used to lock an object (not a gate, because these keys were larger), while the other ring key may have been intended to store some valuables. While the Bronze Axe – Celtic can be placed in the Late Bronze Age, it is difficult to determine the chronological boundary with some iron axes. Nevertheless, all the analyzed keys and chisels can be placed in the Roman period.

BIBLIOGRAFIJA

- » *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, Tom 2, Sarajevo 1988.
- » Babić, Marko. „Istraživanje ostataka antičkog naselja u Vidovicama“, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne XIII*, Tuzla 1980, 123–134.
- » Babić, Marko. „Toliška župa u prapovijesnom i antičkom razdoblju“, *Župa Tolisa 1802–2002* (ur. Anto Nedić), Franjevački samostan, Tolisa 2002, 3-36.
- » Basler, Đuro. *Arhitektura kasnoantičkog doba*, Veselin Masleša, Sarajevo 1972.
- » Basler, Đuro. „Rimski metalurški pogon i naselje u dolini Japre“, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, n. s. A, XXX/XXXI, Sarajevo 1977, 121–216.
- » Berg, Heidi Lund. *Mechanisms of Security. Locks, keys, and*

ordered life in Iron Age Norway (c . 0–1050 AD), Doctoral Thesis, Volume I of II, University of Bergen 2021.

- » Blečić Kavur, Martina – Jašarević, Aleksandar. „Kasno-brončanodobna ostava Majdan/Ridžali“, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH* 43, Sarajevo 2014, 35–49.
- » Blečić Kavur, Martina – Jašarević, Aleksandar – Mutapčić, Almir. „Nova kasnobrončanodobna ostava iz Srebrenika: preliminarno izvješće“, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH*, 45, Sarajevo 2016, 53–62.
- » Bojanovski, Ivo. „Bosanska Posavina u antici u svijetlu novijih istraživanja“, *Antički gradovi i naselja u Južnoj Panoniji i graničnim područjima* (red. Branka Vikić-Belančić), Hrvatsko arheološko društvo, Beograd 1977.
- » Bogić, Jasminka, Antički ključevi sa teritorije Svrlijga, *Etno-kulturološki zbornik XXI*, Centar za turizam, kulturu i sport, Svrlijig 2017, 31–45.
- » Bojanovski, Ivo. „Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s posebnim obzirom na područje Bosne i Hercegovine) III – Prilog proučavanju antičkih naselja i komunikacija u Istočnoj Bosni“, *Godišnjak Centra za Balkanološka ispitivanja ANUBiH XIX* (17), Sarajevo 1981, 125–197.
- » Bojanovski, Ivo. „Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s posebnim obzirom na područje Bosne i Hercegovine) IV – Rimski cesta Siscia – Sirmium (Tab. Peut.) i njena topografija (arheološko-topografska studija)“, *Godišnjak Centra za Balkanološka ispitivanja ANUBiH XXII* (20), Sarajevo 1984, 145–265.
- » Buršić-Matijašić, Klara. „Nalaz brončanih predmeta s otoka Krka (Bronze findings from the island of Krk)“, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 27, Zagreb 2010, 73–82.
- » Busuladžić, Adnan. *Rimske vile u Bosni i Hercegovini*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2011.
- » Busuladžić, Adnan. *Antički željezni alat i oprema sa prostora Bosne i Hercegovine*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2014.
- » Busuladžić, Adnan. „Metalwork from Roman doors – examples in

Bosnia and Herzegovina (Metalni dijelovi rimskih vrata – primjeri iz Bosne i Hercegovine)“, *Godišnjak Centra za Balkanološka ispitivanja ANUBiH* 47, Sarajevo 2018, 177–176.

- » Čović, Borivoj. „Bronzano doba sjeverne Bosne u svjetlu novih istraživanja“, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu* n.s. A., LII, Sarajevo 2010, 277–286.
- » Čremošnik, Irma. „Arheološka istraživanja u Brodču“, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne* I, Tuzla 1957, 129–149.
- » Čremošnik, Irma. „Rimska vila u Višićima“, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, n. s. A, XX, Sarajevo 1965, 147–260.
- » Čremošnik, Irma. „Jazbine i Oraščići, Batkovići, Bijeljina – slavenska naselja“, *Arheološki pregled* 12, Beograd 1970, 151–152.
- » Čremošnik, Irma. „Die Chronologien der ältesten slavischen Funde in Bosnien und der Herzegowina“, *Archeologia Jugoslavia* 11, 1970a, 99–103.
- » Čremošnik, Irma. „Ranoslavensko naselje Jazbine u Batkoviću kod Bijeljine“, *Godišnjak* XV, CBI 13, Sarajevo 1977, 227–308.
- » Čremošnik, Irma. „Rimski kastrum kod Doboja“, *Glasnik Zemaljskog muzeja* n. s. A XXXIX, Sarajevo 1984, 23–84.
- » Deringer, H. „Schlüssel und Schloßteile aus Lauriacum“, *Forschungen in Lauriacum* (eds. W. A. Jenny, H. Vetters, Ä. Kloiber, L. Eckhart) Band 6/7, Linz 1960, 101–113.
- » Dietrich, Oliver. „Zentralisierte Produktionsstrukturen? Überlegungen zur räumlichen Beziehung von bronzezeitlichen Gussformen und Fertigprodukten in Südosteuropa am Beispiel der rumänischen Tüllenbeile“, *Marisia* 31, Târgu Mureş 2011, 77–92.
- » Domić Kunić, Alka. „Bellum Panonicum (12–11 pr. Kr.) posljednja faza osvajanja Južne Panonije“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 39, 59–164.
- » Džino, Danijel – Domić Kunić, Alka. *Rimski ratovi u Iliriku – povijesni antinarativ*, Školska knjiga, Zagreb 2013.
- » Đorđević, Aca. Ostava iz Rudnika, Ostave rudničko-takovskog kraja, 12, Kat. br. 6, Muzej rudničko-takovskog kraja i Narodni

- muzej Beograd, Gornji Milanovac – Beograd 2009, 3–38.
- » Gavranović, Mario – Antić, Snježana. „Višeslojni tumul u Novom Selu kod Bijeljine“, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 38, Zagreb 2021, 33–74.
 - » Gavranović, Mario – Jašarević, Aleksandar. „Novi nalazi kasnoga brončanog doba iz sjeverne Bosne“, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 33, Zagreb 2016, 89–132.
 - » Gekić, Haris *et al.*, *The Geography of Bosnia and Herzegovina*, Springer, Cham 2022.
 - » Gračanin, Hrvoje. „Slaveni u ranosrednjovjekovnoj južnoj Panoniji“, *Scrinia slavonica* 8, Slavonski Brod 2008, 13–54.
 - » Gračanin, Hrvoje. „Rimske prometnice i komunikacije u kasnoantičkoj južnoj Panoniji“, *Scrinia Slavonica* 10, Slavonski Brod 2010, 9–69.
 - » Handžić, Adem. “Stari grad Novi na Savi”, *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine* 14 (1963), Sarajevo 1964, 239–251.
 - » Ibanez, Fernandez C. „Cerrajería romana“, *Revista do museo municipal Quinones de Leon* 12, Vigo 1999, 97–140.
 - » Imamović, Mersiha, *Sjeveroistočna Bosna u antičko doba*, Univerzitet u Tuzli, Tuzla 2023.
 - » Iskra-Janošić, Ivana. „Rimsko razdoblje“, *Vinkovci u svijetu arheologije* (ur. S. Jozić) Vinkovci 1999, 51–64.
 - » Ivčević, Sanja. „Antički metalni predmeti iz Narone“, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 22, Zagreb 2003, 129–167.
 - » Jamaković, Orhan. „Kraj bronzanog i početak željeznog doba na prostoru sjeverozapadne Bosne“, *Godišnjak Centra za Balkanološka ispitivanja* 40, Sarajevo 2011, 91–131.
 - » Karavanić, Snježana. „Prerada i proizvodnja metala u naselju Mačkovac-Crišnjevi (Nova Gradiška)“, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 23, Zagreb 2006, 29–52.
 - » Koledin, Jovan – Gačić, Divna. „Ostava bronzanog doba Krčedin II“, *Godišnjak muzeja grada Novog Sada* 17, Novi Sad 2021/2022, 43–68.
 - » Kosorić, Milica. „Praistorijska nekropola u Dvorovima kod Bijeljine“, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne* VI,

Tuzla 1965, 83–87.

- » Kosorić, Milica. „Probni arheološki radovi na lokalitetu Brdo u Dvorovima“, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne VI*, Tuzla 1965, 91–94.
- » Kosorić, Milica. „Rezultati istraživanja praistorijskih nekropola i naselja na području Podrinja 1974-1977“, *Starinar XXVIII-XXIX*, (1977-1978), Beograd 1979, 173–199.
- » Kosorić, Milica. „Rezultati istraživanja praistorijskih naselja na području Semberije“, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne XIV*, Tuzla 1982, 121–132.
- » Koščević, Remza. *Antička bronca iz Siska: umjetničko-obrtna metalna produkcija iz razdoblja Rimskog carstva*, Zagreb 1991.
- » Ković, Gordana. *Antički poljoprivredni alat Podrinja*, Katalog, Narodni muzej Šabac, Šabac 2020.
- » Manojlović-Nikolić, Vesna R. *Srednjovekovno oruđe od gvožđa u Srbiji*, Vojvođanska akademija nauka i umetnosti, Novi Sad 2010.
- » Marić Baković, Marija. “Rimski nadgrobnici s groblja sv. Ive u Livnu: prilog istraživanju rimskih nekropola na Livanjskom polju”, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu*, n. s. A, LIV, 2012, Sarajevo 2017, 53–92.
- » Marić, Zdravko. „Donja Dolina“, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, n. s. A, XIX, Sarajevo 1964, 5–128.
- » Mihajlović, Vladimir D. *Skordisci između antičkih i modernih tumačenja. Pitanje identiteta u (proto)istoriji*, knj. 2, Novi Sad 2019.
- » Migotti, Branka – Šlaus, Mario – Dukat, Zdenka – Perinić, Ljubica. *Accede ad Certissiam: antički i ranokršćanski horizont arheološkog nalazišta Štrbinci kod Đakova*, Zagreb 1998.
- » Milošević Jović, Danica. *Ostava metalnih predmeta (posude i alat) iz antičke zbirke muzeja „Horreum Margi – Ravno“*, *Arheon* 5, Arhiv Vojvodine, Novi Sad 2022, 281–306.
- » Milovanović, Bebina – Mrđić, Nemanja. „Prsten ključevi iz Viminacijuma“, *Glasnik Srpskog arheološkog društva* 32, Beograd 2016, 249–254.
- » Milić, Veljko. „Sondažno rekognosciranje lokaliteta Ljeskovac u

- Poljacima“, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne* XII, 135-137+tbl. I
- » Mrgić, Jelena, *Severna Bosna 13-16. veka*, Istorijski institut, posebna izdanja, knj. 55, Beograd 2008.
 - » Pace, Tommas D. *A Typology of Roman Locks and Keys*. School of Theology, Southwestern Baptist Theological Seminary, Master thesis, 2014.
 - » Parat, Josip. “Šume i drveće u antici južne Panonije”, *Slavonske šume kroz povijest* (Dinko Župan, Robert Skenderović (ur.) Zbornik radova znanstvenog skupa s međunarodnim sudjelovanjem održanog u Slavanskom Brodu 1.-2. listopada, Hrvatski institut za povijest - Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod 2017, 15–40.
 - » Patsch, Carl. „Mali rimski nahođaji i posmatranja“, *Glasnik Zemaljskog muzeja* IX, Sarajevo 1897, 511–537.
 - » Patsch, Carl. „Archaologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der romischen Provinz Dalmatien“, *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina* IX, Wien 1904, 171–301.
 - » Petrović P., Vladimir – Filipović, Vojislav – Milivojević, Slaviša. *La region de Svrlijig en Serbie orientale – prehistoire, ntiquite et moyen age, Svrlijska oblast u praistoriji, antici i srednjem veku*, Balkanološki institute SANU, Kulturni centar Svrlijig, Beograd 2012.
 - » Popović, Ivana. “Nalazi rimskog gvođenog alata u Šapcu i okolini”, *Glasnik Srpskog arheološkog društva* 3, Beograd 1986, 200–204.
 - » Popović, Ivana. *Antičko oruđe od gvožđa u Srbiji*, Narodni muzej u Beogradu, Beograd 1988.
 - » Proffit, Brittany. *Securitas et Claves Gabiorum: A Social and Proprietary Analysis of the Imperial Roman Keys Excavated at Gabii*, A Master Thesis, Texas Tech University 2018.
 - » Raunig, Branka. „Dva kasnoantička groba iz okolice Đakova“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 12-13, Zagreb 1979–1980, 151–170.
 - » Sladić, Miodrag – Ružić, Mira. „Miletov bunar – novo naselje gamzigradske kulture“, *Glasnik Srpskog arheološkog društva*

17, Beograd 2001, 159–161.

- » Srejović, Dragoslav. *Arheološki leksikon, preistorija Evrope, Afrike i Bliskog istoka, grčka, etrurska i rimska civilizacija*, Savremena Administracija, Beograd 1997.
- » Tomaš, Tea. „Rimsko prstenje arheološke zbirke antike Gradskog muzeja Sisak“, *Godišnjak Gradskog muzeja Sisak* 6, Sisak 2006, 17–38.
- » Tomaš Barišić, Tea. „Nakit u rimskoj Sisciji“, *Ljepota ukrašavanja: nakit iz zbirki Gradskog muzeja Sisak* (ur. Davorka Obradović) Sisak 2014, 23–75.
- » Truhelka, Ćiro. „Iskopine u dolini Lašve“, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* V, Sarajevo 1893, 685–699.
- » Vrdoljak, Snježana. „Kalupi za lijevanje šuplje sjekire na lokalitetu Kalnik – Igrišće“, *Annales Instituti Archeologici XVIII*, Godišnjak Instituta za arheologiju, Zagreb 2022, 180–188.

KATALOG

Sjekire

Neinventarisano (Tabla I, sl. 1).

Nalazište: obala Save kod Brodca Donjeg (Bijeljina)

Materijal: bronza

Dimenzije: dužina 10,5 cm, širina sječiva 3 cm

Opis: sjekira (kelt) sa lepezasto proširenim sječivom, sastoji se od gornjeg šupljeg cilindričnog dijela u koji je bila umetnuta najvjerovatnije drvena ručka, a sa strane se nalazi ušica za pričvršćivanje sjekire za ručku, možda uz pomoć neke tanje vrpce. Sjekira ne sadrži nikakve ukrasne motive.

Datacija: kasno bronzano doba.

U. K. 738 (Tabla II, sl. 2).

Nalazište: Sava (Brčko)

Mjesto pohrane: Muzej Brčko distrikta Bosne i Hercegovine

Materijal: željezo

Dimenzije: dužina 18 cm, širina 2,7 cm, sječivo 4,5 cm, kružni otvor 2,7 cm

Opis: sjekira lučno povijenog sječiva čiji krak se od ušice sužava. Na kružnom otvoru primjetna su dodatna ojačanja. Nalaz je

očuvan.

Datacija: rimsko razdoblje ili srednji vijek.

U. K. 738 (Tabla III, sl. 3)

Nalazište: Sava (Brčko)

Mjesto pohrane: Muzej Brčko distrikta Bosne i Hercegovine

Materijal: željezo

Dimenzije: dužina 16,2 cm, širina 4,9 cm, sječivo 5 cm, kružni otvor 2,6 cm

Opis: sjekira lučno povijenog sječiva čiji krak se od ušice sužava. Ušica ima dvije izbočine prema dršci i završava čekićasto. Nalaz je očuvan.

Datacija: rimsko razdoblje ili rani srednji vijek.

U. K. 738 (Tabla IV, sl. 4)

Nalazište: Sava (Brčko)

Mjesto pohrane: Muzej Brčko distrikta Bosne i Hercegovine

Materijal: željezo

Dimenzije: dužina 16 cm, širina 5 cm, sječivo 4,3 cm, kružni otvor 4 cm

Opis: sjekira-čekić sa čekićastim završetkom. S obje strane kružnog otvora jako su naglašena trougaona krilca, iako je vidljivo njihovo oštećenje. Sječivo je blago povijeno i ravno se završava. Veće oštećenje na desnom u odnosu na lijevo krilce. Ostatak sjekire je očuvan.

Datacija: rimsko razdoblje.

U. K. 738 (Tabla V, sl. 5)

Nalazište: Nakića kula (Vršani)

Mjesto pohrane: Muzej Brčko distrikta Bosne i Hercegovine

Materijal: željezo

Dimenzije: dužina 19 cm, širina 3,9 cm, sječivo 11 cm, kružni otvor, 2,7 cm, dužina 5 cm

Opis: Masivna sjekira sa širokim sječivom i užim vratom. Nalaz sadrži deblji sloj korozije.

Datacija: rimsko razdoblje ili srednji vijek.

Nalazište: Sava (Brčko)

Mjesto pohrane: Muzej Brčko distrikta Bosne i Hercegovine

Materijal: željezo

Dimenzije: dužina 17,4 cm, širina 4,2 cm, sječivo 4,3 cm

Opis: sjekira ravnog sječiva koja se od ušice blago širi prema dole.

Nalaz prekriven debljim slojem korozije i oštećen, posebno u dijelu u, i iznad ušice, pa je zbog toga teško reći kako se sjekira završavala. No, izgleda da nije imala utor za dršku.

Datacija: rimsko razdoblje ili srednji vijek.

Budak-čekić

U. K. 738 (Tabla VII, sl. 7)

Nalazište: Sava (Brčko)

Mjesto pohrane: Muzej Brčko distrikta Bosne i Hercegovine

Materijal: željezo

Dimenzije: dužina 13,5 cm, širina: 3,7 cm, sječivo 2 cm, kružni otvor 2,3 cm

Opis: budak-čekić ima pravilni okrugli otvor za dršku, koji se nalazi u sredini oruđa, između dva kraka. Jedan krak ima šiljati završetak a drugi se završava provougaonim oblikom.

Datacija: rimsko razdoblje.

Dlijeta

U. K. 738 (Tabla VIII, sl. 8)

Nalazište: Sava (Brčko)

Mjesto pohrane: Muzej Brčko distrikta Bosne i Hercegovine

Materijal: željezo

Dimenzije: dužina 19 cm, širina 7 cm, sječivo 7,3 cm, kružni otvor 4,3 cm

Opis: dlijeto-sjekač s lepezastim sječivom koje prelazi u usadnik kružnog presjeka. Vidljivi su tragovi korozije.

Datacija: rimsko razdoblje.

U. K. 738 (Tabla IX, sl. 9)

Nalazište: Sava (Brčko)

Mjesto pohrane: Muzej Brčko distrikta Bosne i Hercegovine

Materijal: željezo

Dimenzije: dužina 18,3 cm, širina 5,5, cm, sječivo 5,9 cm, kružni otvor 3,7 cm

Opis: dlijeto-sjekač s lepezastim sječivom koje prelazi u usadnik kružnog presjeka. Vidljivi su tragovi korozije.

Datacija: rimsko razdoblje.

U. K. 738 (Tabla X, sl. 10)

Nalazište: Drenova (Brčko)

Mjesto pohrane: Muzej Brčko distrikta Bosne i Hercegovine

Materijal: željezo

Dimenzije: dužina 9,3 cm, širina 6,5 cm, sječivo 6,5 cm

Opis: dlijeto-sjekač s lepezastim sječivom koje prelazi u usadnik kružnog presjeka, s otvorom na jednoj strani. Vidljivi su tragovi korozije i većeg oštećenja.

Datacija: rimsko razdoblje.

U. K. 738 (Tabla XI, sl. 11)

Nalazište: Sava (Brčko)

Mjesto pohrane: Muzej Brčko distrikta Bosne i Hercegovine

Materijal: željezo

Dimenzije: dužina 11,8 cm, širina 1,7 cm

Opis: tanje dlijeto sa željeznom drškom pravougaonog presjeka i ravnom oštricom. Vidljivi su tragovi korozije i oštećenja.

Datacija: rimsko razdoblje.

Ključevi

U. K. 738 (Tabla I, sl. 12)

Nalazište: Ljeskovac (Brčko)

Materijal: željezo, kovani

Dimenzije: visina 5 cm

Opis: prestenasta glava s pravilnim polukružnim presjekom, dok je tijelo jednostavno oblikovano. Tijelo ključa sužava se prema peru – koje je moralo biti nazubljeno. Površinu ključa prekrila je veća korozija pa je nemoguće vidjeti zupce.

Datacija: rimsko razdoblje.

Neinventarisano (Tabla I, sl. 13)

Nalazište: obala Save kod Brodca Donjeg (Bijeljina)

Materijal: bronza, lijevanje

Dimenzije: visina 5 cm

Opis: prstenasta ručica ključa horizontalno je postavljena te

kratkom cjevčicom ili karikom spojena s perom koje je okrenuto udesno. Nažalost, pero je slomljeno ali čini se da je ključ korišten za bravu na oprugu. Njegova površina prekrivena je zelenom patinom.

Datacija: rimsko razdoblje.

U. K. 738 (Tabla I, sl. 14.a i 14.b)

Nalazište: Gradac, Trnjaci (Bijeljina)

Materijal: bronza, lijevanje

Dimenzije: visina 5, 5 cm

Opis: tijelo ključa je uže (1 cm) i ravnomjerno je. Nedostaje glava ili prstenasta ručica, dok je pero slomljeno. Na dijelu pera vidljivi su ukrasi u vidu dvije horizontalne linije.

Datacija: rimsko razdoblje.

Tabla I

HISTORIJSKA MISAO 10, TUZLA 2024.

Tabla II

Tabla III

Tabla IV

Tabla V

HISTORIJSKA MISAO 10, TUZLA 2024.

Tabla VI

Tabla VII

HISTORIJSKA MISAO 10, TUZLA 2024.

7.

Tabla VIII

Tabla IX

HISTORIJSKA MISAO 10, TUZLA 2024.

9.

Tabla X

Tabla XI

HISTORIJSKA MISAO 10, TUZLA 2024.

11.

PALANKA U TUZLANSKOM SIDŽILU 1644–1646. GODINE*

Apstrakt

U ovom radu analizira se pet dokumenata iz Sidžila tuzlanskog kadije 1644–1646. godine u kojima se spominje izraz palanka. Svih pet dokumenata su fermanni, odnosno zapovijesti poslani, odnosno ime s Budimskog divana. Dva fermanna bave se džerahorima – građevinskim radnicima iz reda povlaštene raje koji su radili na popravkama tvrđava. Dva fermanna su o uzurpaciji službe čitanja/učenja molitvi za sultana – *du'āgūluk*. Jedan ferman se odnosi na lutalačke grupe Cigana, danas Roma. U svim dokumentima palanka je uopšten termin; ni jedno mjesto se ne spominje direktno kao palanka, niti su date neke dalje karakteristike palanke. Analizirani dokumenti su važni za historiju budući da govore o jakim vezama osmanske Ugarske i osmanske Bosne kroz prizmu više različitih situacija.

Ključne riječi

palanka, ferman, Budimski divan, džerahori, sidžil, tvrđava, Romi, Tuzla, Zvornički sandžak

* Rad je prezentovan na naučnoj konferenciji „Fortifikacije i vojne komunikacije na tlu Bosne i Hercegovine od antike do 1918. godine“ u Mostaru 8. juna 2024. pod naslovom: „Pojam palanka u Tuzlanskom sidžilu 1644–1646. godine“.

PALANKA IN THE 1644– 1646 SIJJIL OF TUZLA

Abstract

This paper analyses five documents from the Sijjil of the Tuzla qadi/judge from 1644–1646, where the term “palanka” is mentioned. All documents are firmans, or decrees issued in the name of the Sultan from the Divan of Buda. Two firmans deal with cerāhors, a construction workers from the privileged re'aya class who worked on fortress repairs. Two firmans address the usurpation of the duty of reciting prayers for the Sultan – *du'āgūluk*. One firman pertains to wandering groups of Roma. In all documents, “palanka” is a general term; no specific place is directly referred to as “palanka,” nor are any further characteristics provided. These documents are significant for historical studies as they highlight strong connections between Ottoman Hungary and Ottoman Bosnia through various situations.

Keywords

palanka, firman, Divan of Buda, džerahor/cerahor – a seasonal construction workers, sijjil, fortification, Roma people, Tuzla, Sanjak of Zvornik

* The paper is presented at the conference “Fortifications and Military Communications on the Territory of Bosnia and Herzegovina from Antiquity to 1918” in Mostar, June 8, 2024, titled: “A term of palanka in the 1644–1646 Sijjil of Tuzla”.

Uvod

Izraz palanka u osmanskome jeziku označava manju tvrđavu, odnosno manje naseljeno mjesto s palisadama od drveta.¹ Izrazu i ustanovi palanka najznačajniju studiju u osmanistici posvetila je Olga Zirojević. Njena studija je objavljena još početkom sedamdesetih godina prošlog vijeka.² Međutim, kao što ćemo vidjeti, Olga Zirojević je preuzela pogrešnu etimologiju ove osmanske riječi koja postoji i kao balkanski turcizam u jezicima balkanskog jezičkog prostora (južnoslavenski jezici Balkana, grčki, albanski, rumunski, cincarski govori, govori balkanskih Roma). Stojan Novaković je pogrešno izvodio porijeklo riječi direktno od starogrčkog *falangx* ili *falangos* sa značenjem drveni trupac ili panj. Novaković je smatrao da je riječ ušla u vulgarni latinski i romanske balkanske jezike i odatle se proširila dalje, uključujući i osmanski jezik.³ Poznati turkolog Andreas Tietze utvrdio je da izraz palanka potiče od starijeg njemačkog *planke* sa značenjem drvenog trupca.⁴ Za tu etimologiju postoji historijska osnova kao i geografska podudarnost, jer se najranije dokumentarno potvrđene palanke javljaju u zoni osmanskih krajina prema Ugrima i Habsburzima. Mletački putnik Marko Antonio Pigafetta dao je kratak, ali pouzdan opis postupka gradnje palanke: „Turci podignu malu tvrđavu kvadratnog oblika, ograde je drvenim palisadama, prelijepljenim zemljom, a na stranicama postave manju drvenu kulu“.⁵ Palanke su služile kao manja vojna utvrđenja na strateški važnim mjestima i kao manja gradska naselja u kojima je stanovništvo u ratnim vremenima moglo nalaziti sklonište od pohodnih neprijateljskih armija. Posade palanki brojale su između 20 do 100 posadnika iz različitih vojnih rodova (mustahfizi, neferi, azapi, martolozi, janičari, bešlije, đonulije, topdžije itd.).⁶ Počesto su zapovjednicima u palankama dodjeljivani i timari na uživanje.⁷

1 Tietze, 2016, 273.

2 Studija je gotovo istovremeno objavljena na srpskom i francuskom jeziku u dvije različite publikacije: Olga Zirojević, *Palanka*, *Vojnoistorijski glasnik* XXI/1, Beograd, 1970, 263–272; Ista, *Palanka*, *La ville balkanique XIV - XIX ss.*, Sofia, 1970, 173–180.

3 Zirojević, 1970, 263, n. 1.

4 Tietze, 2016, 273.

5 Matković, 1890, 68–94, posebno na 133; Zirojević, 1970, 265. Još o izgradnji palanke vidi: Stein, 2007, 49, 53, 59.

6 Zirojević, 1970, 265–266; Stein, 2007, 77, 79, 80, 121, 134. O razvoju tuzlanske palanke: Handžić, 1975, 167, 175–176;

7 Stein, 2007, 80.

Uz palanke su postojala i civilna naselja koja su bila van utvrđenog dijela, i obično su imala status varoši ili kasabe.⁸ Iako Zirojević navodi da su status kasabe, odnosno status urbanog naselja, uz palanke imali samo Pančevo i Hasan–pašina Palanka (danas Smederevska Palanka), prema *Tuzlanskom sidžilu* za godine 1644–46, i ostaloj osmanskoj građi, status kasabe imale su i Gornja i Donja Tuzla.⁹ Stanovništvo palanki imalo je maksimalno do 100 domaćinstava nastanjenih u samoj palanci, dok je broj stanovnika okolnih varoši varirao između 20 do 500 kuća.¹⁰ Pored vojnih i administrativnih ustanova u palankama su se mogli nalaziti vjerski objekti, prosvjetni objekti te objekti ekonomske namjene.¹¹ Bogomolje su mogle biti i muslimanske i nemuslimanske, dok su školski objekti pripadali pretežno nižim stepenima obrazovanja.¹²

O Tuzlanskom sidžilu 1644–1646. godine i palanci u kadiluku Dvije Tuzle

U nastavku ovog rada usmjeriti ćemo se na vijesti o palanci sačuvane u rijetkom izvoru za osmansku Bosnu iz 17. vijeka. Naime, radi se o *Tuzlanskom sidžilu* za godine 1644–1646, čiji se najveći dio čuva u Gazi Husrev-begovoj biblioteci, a manji dio u Arhivu Tuzlanskog kantona. Sidžil je fragmentaran, tj. sastoji se iz više nepotpunih dijelova.¹³ Podsjetimo da su sidžili djelovodne knjige šerijatskih sudova u kojima su zavođeni dokumenti javno–pravnog i privatno–pravnog karaktera, od sultanskih zapovijesti i namjesničkih spisa preko sudskih rješenja i notarskih zapisa do registracija brakova, razvoda, dugova, izmirenja dugova, itd. Iako jedna od najbitnijih i najvjerodostojnijih vrsta izvora povijesti uopšte, sidžili kao takvi imaju svoja ograničenja. Naime, upisi su kratko i sažeto zavedeni da opisuju samo srž onoga što je upisano, a sporedni podaci uglavnom nisu navođeni, a ako su navedeni, često su nejasni. To ćemo vidjeti i na primjeru dokumenata iz *Tuzlanskog sidžila*

8 Zirojević, 1970, 265–266; Handžić, 1975, 167, 175–176.

9 Tuzlanski sidžil (dalje u glavnom tekstu Tuzlanski sidžil ili Sidžil, u napomenama TS), f. 7b-1, 16a-1, 20b-1, 39a-1, 42b-1, 63a-2, 67b-a; Handžić, 1975, na više mjesta.

10 Zirojević, 1970, 265–266; Handžić, 1975, 167, 175–176.

11 Zirojević, 1970, 266; Handžić, 1975, 174–175.

12 Zirojević, 1970, 267.

13 Sidžil je u Gazi Husrev-begovoj biblioteci zaveden pod signaturom A–3726/TO, a u Arhivu Tuzlanskog kantona OZ 5-7 S.

koje analiziramo u ovom radu. Ovaj sidžil je obrađen kao magistarska radnja na Univerzitetu Istanbul.¹⁴ Jedna od karakteristika većine sidžila osmanskih šerijatskih sudova, pa i ovog Sidžila je ta da dokumenti nisu hronološki poredani niti ima dosljednosti u rasporedu dokumenata, tj. odmah nakon sultanske zapovijesti nalaze se upisi brakova, kredita ili parnice oko nasljedstva i sl. Ova sudska djelovodna knjiga odnosi se na kadiluk Dvije Tuzle (osm. *Memleḥateyn*). Radilo se o području u sjeveroistočnoj Bosni, omeđenom tokovima Bosne, Save i Drine, te planinom Ozren. Cijelo ovo područje bilo je tada u sklopu Zvorničkog sandžaka. Drugim riječima, to je područje koje pripada panonskom dijelu Balkana i historijskoj Bosanskoj Posavini, koja je počinjala od polovine toka rijeke Bosne. To je šumovito područje, velikim dijelom brežuljkastonizijsko, i odgovara zoni u kojoj su se pojavile palanke, prvenstveno iz ekoloških uslova. Ekološki uslovi o kojima govorimo prvenstveno su podrazumijevali obilje gustih šuma sve do nivoa prašuma, zatim bogatstvo kvalitetne ilovače kao i manjak kamenoloma. Ekonomski i ekološki uslovi diktirali su izgradnju manjih drvenih utvrđenja, dok su kamen i opeka bili rezervisani samo za najvažnije, strateški bitne, velike gradove. Nekada su ti gradovi mogli biti i zaista veliki, a izgrađeni od drvenog materijala. Najstarije vijesti o osmanskoj Tuzli govore o Drvenom gradu (*Aḡaç hisari*).¹⁵ U vrijeme velikog preokreta u ratu Osmanlija sa Svetom ligom, u drugoj fazi toga rata 1688–1699, u historijskoj Bosanskoj Posavini podignuto je ili obnovljeno više palanki na strateškim mjestima kao što su Tuzla, Gračanica, Doboj, Žepče, Tešanj i Maglaj, koje su trebale da budu utvrđenja i/ili osmatračnice u slučaju habsburškog prodora preko Save. O gradnji odnosno obnovi takve jedne palanke u Donjoj Tuzli 1688. izvještava u jednom svom radu osmanista Nedim Zahirović.¹⁶ Ovaj niz palanki u Posavini ima analogiju sa pojavom kamenih kula koje su zidane u karstnim dinarskim prostorima Bosanskog ejaleta prema austrijskoj Lici, mletačkoj Dalmaciji i Crnoj Gori. O tom nizu kula, zidanom ili obnovljenom u periodu 1683–1699, važni podaci se nalaze u Defteru razgraničenja Osmanskog Carstva u Bosanskom ejaletu i mletačke Dalmacije, sastavljenom 1701. godine, a koji je objavila Fazileta Hafizović.¹⁷

14 Dostović, 2013.

15 Handžić, 1975, 30, 31, 35, 166, 168, 174, 175, 176, 178, 232.

16 Zahirović, 2014, 47–52.

17 Hafizović, 2016.

Kratka analiza dokumenata iz Sidžila

U Tuzlanskom sidžilu zavedeno je pet dokumenata u kojima se pominje palanka kao izraz i ustanova¹⁸. Svi dokumenti su zapovijesti – fermi koje je izdao Budimski divan. Namjesnik Budima posjedovao je pravo tugre i izdavanja fermi i berata, kao i namjesnik Rumelije u Sofiji. Zvornički sandžak je predstavljao neku vrstu međuzone između Bosanskog ejaleta i Budima. Tako je Budimski namjesnik imao pravo više instance u odnosima s bosanskim valijom,¹⁹ pa su se tužbe i rasprave često vodile na višoj instanci i u Istanbulu i u Budimu istovremeno. Dokumenti Budimskog divana u Tuzlanskom sidžilu, koje analiziramo izdavani su u ime Budimskog divana u Budimu, Pečuhu i u Beogradu, a to je zavisilo od kretanja budimskog valije u datim slučajevima. Vremenski raspon dokumenata koje analiziramo je od maja 1644. do septembra 1645. godine. Dva fermi²⁰ se odnose na pitanje *džerahora* – građevinskih radnika koji su spadali u povlaštenu raju i koji su radili na službi popravka tvrđava.²¹ Jedan fermi se odnosi na prisilno naseljavanje, odnosno nametanje sjedilačkog života nomadskim grupama Cigana.²² A dva preostala vezana su za sporove oko plata aga, i posadnika palanke Barča u Baranji, koji su bili djelomično finansirani iz prihoda tuzlanskih solana i ostalih zakupa državnih dobara u Tuzlanskom kadiluku.²³

Dva fermi o džerahorima, jedan iz maja 1644,²⁴ a drugi iz aprila 1645,²⁵ svjedoče o godišnjoj radnoj službi, vrsti vanrednog nameta u vidu radne rente koju su obavljali džerahori – građevinari, i koji su se ubrajali u povlaštenu raju – raju s posebnim povlasticama u vezi nameta. Vremenski razmak između dva fermi je jedna lunarna

18 TS f. 6b-1, 19a-1, 26a-1, 26b-1, 54a-2.

19 Šabanović, 1960, 173–224; Handžić, 1970, 141–196; Handžić, 1975, 59.

20 TS f. 6b-1, 26a-1.

21 Cerehōr ili cerāhōr (جراخور) prvobitno su bili najamni vojnici, a kasnije ispomōć vojsci u raznim vrstama poslova. U početku su u ovoj službi uglavnom bili kršćani, a kasnije je obuhvatala i muslimane. Vidi: Pakalin, 1946, 280; Tietze, 2002, 430; Özcan, 1993, 393; Çolak, 2018, 369–390. Ova vrsta službe najvjerovatnije ima svoje korijene u Seldžučkoj državi u Anadoliji. Vidi: Fodor, 1984, 367–399.

22 TS f. 54a-2.

23 TS f. 19a-1, 26b-1.

24 TS f. 6b-1.

25 TS f. 26a-1.

godina, što potvrđuje da se radilo o redovnoj godišnjoj službi. Prema ovim fermanima džerahori iz reda povlaštene raje u Zvorničkom sandžaku odlazili su na godišnju službu u Budimski ejalet, odnosno u osmansku Ugarsku da vrše popravke po tvrđavama i palankama tē osmanske provincije. Prema fermanima njihovo popisivanje i pozivanje nadgledali su kadija Dvije Tuzle (osm. *Memleḥateyn*) i alajbeg Zvorničkog sandžaka kao istaknuti administratori u Zvorničkom sandžaku. Iz Budima je s fermanom slan jedan od Budimskih divanskih kapidži-baša kao nadglednik procesa. Prikupljeni džerahori su karavanima odlazili u Budim odakle su raspoređivani na radove po tvrđavama i palankama osmanske Ugarske. Oni su bili obavezani da u te karavane dođu s vlastitim alatom, kao što su motika i lopata, teglećim kolima (*araba*) i sa šestomjesečnom zalihom hrane za sebe i za životinje koje vode sa sobom. Takva vrsta prikupljanja u datu službu opisana je kao stari običaj (*adet-i kadīm*). Iz ovih dokumenata može se zaključiti da su džerahori iz Zvorničkog sandžaka bili vični radovima i na zidanim tvrđavama i na drvenim palankama. Isto tako dokumenti potvrđuju važnost Zvorničkog sandžaka kao baze radne snage za osmansku Ugarsku u kojoj su potrebe očito bile ogromne te ih lokalno stanovništvo nije moglo podmiriti svojim ljudstvom. Također, poznato je da je u Ugarskoj veliki dio teritorije predstavljala stepa, dok su u Zvorničkom sandžaku bile guste šume, pa je stanovništvo u Zvorničkom sandžaku moralo biti smatrano daleko vičnijim u gradnji drvetom. Ovo se poklapa sa ranijom studijom o džerahorima u Mađarskoj koju je napisao Pal Fodor.²⁶ Naime, još od prvih decenija 16. vijeka sandžaci na području današnje Bosne i Hercegovine, a posebno Bosanski i Zvornički, bili su jedan od glavnih izvora ljudstva za operacije Osmanske države koje su išle sjeverno i sve dublje prodirale u Ugarsku.²⁷ Prema fermanima na koje se poziva Fodor sandžakbegovi i kadije bili su zaduženi za organizovanje i nadgledanje čitavog procesa prikupljanja džerahora. A također je naređeno knezovima, primićurima i popovima da im pomognu u vezi organizovanja džerahora.²⁸ U većini slučajeva svakih 10 domaćinstava trebalo je da pošalje jednog radnika na džerahorsku službu, a sami džerahori su tada, kao i u slučaju koji analiziramo, morali da ponesu alate za rad (krampu, lopatu).²⁹ Dakle,

26 Fodor, 1984, 367–399.

27 Isto, 385–386, 388–389.

28 Isto, 385–386.

29 Fodor, 1984, 387.

ovi fermi, putem kojih se traži da raja sa povlasticama dođe na džerahorsku službu, ustaljena su praksa koja je postojala od prvih dana osmanske vlasti u regionu. Naredbe za prikupljanje i odlazak na obavljanje džerahorske službe nisu bile specifične samo za sandžake sa područja današnje Bosne i Hercegovine. Takva je praksa postojala i na području Mađarske od prvih dana osmanske vladavine.³⁰ Međutim, čini se da domaće stanovništvo u osmanskoj Mađarskoj zbog drugih poreskih obaveza nije moglo podmiriti sve potrebe osmanskih vlasti za džerahorima. Tako dolazimo do zaključka da je stanovništvo sa područja Bosanskog ejaleta, a posebno Zvorničkog sandžaka najviše iz ovih razloga bilo obuhvaćeno džerahorskom službom. Pored složene situacije po pitanju poreza, gdje je osmanska vlast u današnjoj Mađarskoj trebala i dodatnu podršku u gotovini iz Istanbula,³¹ ne zaboravimo i to da su džerahori kao ispomoć bili nasušno potrebni, jer je na krajištu u Ugarskoj postojala gusta mreža palanki i utvrđenih gradova (*ka'la*). Prema članku koji je napisala Klára Hegyi Osmanlije su već do kraja 16. vijeka izgradili 80 palanki. Ukupan broj utvrđenja, u koja se ubrajaju i 80 palanki, u 17. vijeku na Ugarskoj krajini bio je 174, što većih što manjih. Hegyi također konstatuje da su ponekad izrazi za utvrđenja od kamena i utvrđenja od blata i drveta korišteni nedosljedno tokom 17. vijeka.³² Stanje napetosti na krajini koji mnogi zovu „mali rat“ bitan je faktor koji je stalno zahtijevao podršku u vidu radne snage i logistike izvan osmanske Ugarske. Naime, postojale su razne nejasnoće kome domaće seosko stanovništvo na samim linijama razgraničenja treba da plaća poreze, Osmanlijama ili Habsburzima. To je često dovodilo do malih ratova i stalnih upada dublje u teritoriju s obje strane granice, uprkos potpisanom miru.³³ Sve je to zahtijevalo prateću radnu snagu i logistiku iz drugih osmanskih provincija, a Zvornički sandžak je izgleda bio najbliži i najspremniji. U *Tuzlanskom sidžilu* pored ova dva fermi zabilježeno je još drugih dokumenata o službi džerahora, ali se ti isti dokumenti ne dovode u vezu s palankama. Koliki je bio značaj Zvorničkog sandžaka kao gotovo nepresušnog izvora ljudstva za osmansku vlast u Ugarskoj govori nam činjenica da je u Donjoj Tuzli od kraja 16. vijeka, tj. negdje oko 1600. godine, pa do perioda 1644–

30 Isto, 367–399.

31 Káldy-Nagy, 1986, 1022–1024, posebno na 1022b.

32 Hegyi, 2019, 319.

33 Hegyi, 2018, na više mjesta, a posebno na 75–98.

46. kada je pisan Tuzlanski sidžil broj mahala ostao isti, četrnaest.³⁴ Iako nam se čini da nije bilo niti rasta niti pada broja stanovnika na tuzlanskom području, ipak smo skloniji mišljenju da se radilo o blagom padu broja stanovnika, kao i o blagom nazadovanju ili usporavanju u smislu ekonomskog napretka. To stanovništvo je sasvim sigurno selilo trajno ili privremeno u osmansku Ugarsku gdje je kroz obavljanje kako vojnih službi tako i ostalih službi imalo veće mogućnosti.

Ferman u vezi s prinudnim prevođenjem na sjedilački način života lutalačkih grupa Cigana izdat je tokom maja 1645. godine u Budimu, a upućen je kadijama Zvorničkog sandžaka.³⁵ Radi se o veoma važnom izvoru za historiju Cigana, danas Roma.³⁶ On se spominje i u Mujićevom velikom radu o društvenom položaju Cigana pod Osmanlijama.³⁷ U tom fermandu kaže se da nomadski Cigani lutajući vrše razne vrste zuluma nad nastanjenom rajom i berajom, da su konjokradice, te da se upuštaju u ostale vrste krađa i da se bave falsifikovanjem raznih vrsta srebrenih kovanica (*aķçe, penez, ğurūş*). Naređuje se da se takve lutalice primoraju da se nastane po kasabama, tvrđavama i palankama Zvorničkog sandžaka. Oni će biti nastanjeni tek nakon što sebi pribave jemce (*kefīl*), a oni koji nemaju jemaca biće podvrgnuti šerijatskim globama i kaznama. U tom smislu provešće se strogi nadzor i pregled (*muħkem, teftīş, tefahħus*) a oni koji zaslužuju biće kažnjeni nakon što im se šerijatski dokaže krivica. Sav taj postupak treba da nadzire kapidži-baša Budimskog divana po imenu Muhamed koji je po tom poslu posebno poslan u Zvornički sandžak. Mora se naglasiti da ovakvi fermanni ne predstavljaju specifičan vid rasne diskriminacije, kako bi neki iz današnje perspektive mogli tumačiti jednu ovakvu naredbu. Zapravo, to je bio dio sistema i način socijalne kontrole nad raznim društvenim grupama u Osmanskom carstvu, posebno nad raznim vrstama nomada. Od vlasti se izričito traži da Cigani ne lutaju po selima (*ķaryelerde gezmeyüp*) i da ih se nastani, odnosno privede u sjedilački način života (*iskān etdürilmek*). Dakle, ne traži se nikakva asimilacija u jezičkom, etničkom ili vjerskom smislu već samo privođenje u sjedilački način života. Sličnim kontrolama i prisilnim naseljavanjima bili su

34 Handžić, 1975, 176–188.

35 TS f. 54a-2.

36 U fermandu se koristi izraz *ķibķiyān/ķiptķiyān*, koji je bio jedna vrsta zvaničnog izraza za Rome u Osmanskoj državi tog doba. Više: Mujić, 1953, 137–194, posebno na 138.

37 Mujić, 1953, 162.

podvrgavani i Juruci – turkmenski nomadi nastanjeni u Makedoniji, te razne grupe balkanskih Vlaha. Naredba o naseljavanju tadašnjih Cigana i po vojnim naseljima kao što su palanke, ukazuju na to koliko su za osmanski vojni i administrativni aparat bili važni zanati kojima su se tadašnji Cigani bavili (konjušari, kovači).

Dva fermanska koja je izdao Budimski divan bacaju svjetlo na veze između Bosne i osmanske palanke Barča u historijskoj Baranji, na strateški ključnom klinu osmanskog prodora u habsburške zemlje u Ejaletu Kanjiža, koji je imao fundamentalnu ulogu i na osmanskoj habsburškoj krajini u Ugarskoj tokom 17. vijeka.³⁸ Barča, ili Barcs na mađarskom, nalazila se na potezu Vukovar – Osijek – Sigetvar – Kanjiža, i kroz različite povijesne epohe bila je važna tačka putem koje se moglo nadzirati riječne puteve Dravom i Dunavom, te prelazak sa Balkana u Podunavlje.³⁹ Izgradnja palanke Barča prema dostupnim arhivskim izvorima dovršena je 1567. godine.⁴⁰ Palanka je izgrađena kao važna riječna luka sa riječnom flotom. Barča je u početku administrativno pripadala Budimskom ejaletu, a nakon 1600. Ejaletu Kanjiža. Prema osmanskim arhivskim izvorima iz 1569. godine vojni rodovi zastupljeni među vojnicima palanke bili su azabi i martolozi. Broj posadnika je tokom vremena varirao između 160 i 225 vojnika raznih rodova. U kasnijim periodima, bili su prisutni i ostali vojni rodovi kao što su farisi i topdžije. Među posadnicima tvrđave Barča osmanski arhivski dokumenti bilježe i kršćane kao značajan dio posade.⁴¹ Koliko je ovo utvrđenje bilo važno govori nam činjenica da su Osmanlije napustile, a potom spalile palanku Barča tokom sukoba sa Nikolom VII Zrinskim (mađ. Zrínyi Miklós) poslije čega više nije obnavljana kao osmansko utvrđenje.⁴² Decenijama su mađarski arheolozi vršili iskopavanja osmanske palanke Barča koja je imala prethodnicu u ugarskim srednjovjekovnim utvrdama. U tim iskopavanjima pronađen je živopisan repertoar arheoloških ostataka koji mnogo govore o svakodnevnom životu po palankama i upotpunjavaju podatke u dokumentima. Pronađeni su ostaci keramičkog, bakrenog i srebrenog posuđa, keramičkih lula u ogromnom broju, venecijanskog stakla, metalnog oružja i oruđa, zatim ostaci vjerskih objekata lokalnog

38 TS f. 19a-1 i f. 26b-1.

39 Mihaldžić, 1991.

40 Hegyi, 2019, 89, 103.

41 Hegyi, 2019, 472, 566–567.

42 Kreiter – Pánczél, 2016, 95–132, posebno na 95.

karaktera.⁴³ Ti arheološki nalazi potvrđuju da je Barča bila tipično „balkansko selo“ jer su prema arheološkim nalazima većina vojnika bili iz unutrašnjosti Balkana.⁴⁴ U iskopinama su pronađene razne posude koje areholozi definišu kao „bosanski ćupovi“.⁴⁵ Ovo dokazuje da su mnogi vojnici i stanovnici palanke Barča bili porijeklom iz Bosne. Brojni upisi u Tuzlanskom sidžilu također potvrđuju da su mnogi janičari na Budimskoj krajini (*Budūn serḥaddi*), odnosno u osmanskoj Ugarskoj, bili sa područja koje je obuhvatao kadiluk Dvije Tuzle (*Memleḥateyn*), a i iz ostalih dijelova Bosanskog ejaleta. Tako prema jednom upisu u Sidžilu izvjesni Muhamed prelaskom na islam kao janičar dobio je službu u Budimu. Međutim prilikom seljenja u Budim njega i njegovu suprugu Dejanu, koja nije bila muslimanka (...*Deyāne nāminda olan zimīyye zevcesin...*), napali su neki stanovnici Donje Tuzle. Ovim napadom neki lokalci su sigurno htjeli da spriječe njegov odlazak na bolji položaj.⁴⁶ Dosta drugih upisa u Sidžilu nam, također pokazuju da su mnogi posadnici u različitim dijelovima osmanske Ugarske bili porijeklom iz Bosne.⁴⁷

Repertoar nalaza iz Barče podudara se sa nalazima u palanki Rimavska Sobota u današnjoj Slovačkoj, u mađarskom poznata kao Rimaszombat i Sabatka. U slučaju Sabatke veliki broj sačuvanih osmanskih dokumenata se sjajno upotpunjava s arheološkim nalazima.⁴⁸ Takve palanke nisu bile samo odbrambene tvrđave, nego su služile i kao baze za „mali rat“ na krajinama, koji je spadao u bitan dio života i privrede takvih isturenih utvrđenja. Obje palanke spadale su među najređe tzv. velike palanke. Dva navedena dokumenta iz tuzlanskog sidžila u vezi s palankom Barča u Ejaletu Kanjiža, odnosno historijskoj Baranji, to i potvrđuju. Prvi dokument izdat je u aprilu 1645,⁴⁹ a drugi u septembru 1645. godine.⁵⁰ U aprilskom fermanu iz 1645. godine Budimski divan se obraća kadiji Dvije Tuzle i konstatuje da je podnesena žalba i u Kanjižu i u Budim koju su potpisali age i ostali

43 Zatykó – Kovács – Rózsás, 2019, 5–22; Kreiter – Pánczél, 2016, 95–132.

44 Gál – Bartosiewicz, 2016, 181–252, posebno na 182. Hegy, 2019, 235.

45 Kreiter, Pánczél, 2016, 103, 104, 118, 127.

46 TS, f. 28b-1; Dostović, 2015, 239–254, posebno na 246.

47 TS, f. 5a-1, f.43a-1, 33a-1, f. 58a-1; Dostović, 2015, 242, 246, 247, 248, 249.

48 Çalıřır, 2009, 16-17 n. 54–57.

49 TS f. 26b-1.

50 TS f. 19a-1.

posadnici palanke Barča. Oni tvrde da su se njihove plate isplaćivale oduvijek od prihoda 74 sela iz Tuzlanske mukate⁵¹ soli. Podatak o broju sela je veoma važan u vezi s utvrđivanjem geografskog obima Tuzlanske mukate soli. Također, podatak da su posadnici palanke Barča u Ejaletu Kanjiža oduvijek plaćani iz Tuzlanske mukate soli smatramo važnim zbog činjenice jer Hegy navodi da nije poznato iz kojeg izvora su plaćani posadnici tvrđave Barča.⁵² Ova činjenica je samo jedna od onih koja pokazuje koliko su Zvornički sandžak, a i ostatak Bosanskog ejaleta bili važni za osmansku upravu u Mađarskoj kao nepresušan izvor svih vrsta resursa. U svojoj žalbi age i posadnici palanke Barča kažu da je osoba po imenu Tenelli Muhamed-beg izdejtsovao prenos tih prihoda na službu *du'a-gūluk* – čitanje/učenje molitvi za sultana.⁵³ Ovu službu je upisao na svoga sina Fethullaha. Age i posadnici palanke Barče su se pozvali na deftere iz blagajne pokrajine Kanjiža u kojima su ta prava upisana na njih. Međutim, Tenelli Muhammed-beg se i dalje protivio fermanu. Kadija Dvije Tuzle saradivao je s njim jer nije zaveo kopiju fermana u sidžil kao zvanični dopis. Budimski divan upućuje ponovljenu naredbu da Tenelli Muhamed-beg i njegov sin Fethullah budu spriječeni da uzurpiraju navedene prihode. Ukoliko se ovo što je rečeno u fermanu ne dovede u red, Budimska blagajna će poslati posebnog nadglednika Hadži Muhameda da Tenelli Muhammed-bega dovede na Budimski divan na uviđaj i upravni spor.⁵⁴ Drugi ferman koji je izdan u Budimskom vojnom logoru u Beogradu u septembru 1645. godine nudi potpuno drugo viđenje ovog spora. Prema tom fermanu, Fethullah sin Tenelli Muhammed-bega naslijedio je platu umrlog Mustafe, koja je isplaćivana od davnina iz zakupa mukate soli u Tuzli. Ti prihodi su zavedeni u Budimskim defterima, te u defterima kancelarije koja je nadzirala izradu topovskih kugli (*kūmbara*). Prema ovom drugom fermanu i age i posadnici palanke Barča i Fethullah punopravno uživaju prihode iz Tuzlanske mukate iz davnih vremena. Fethullah je tu staru službu naslijedio od Mustafe koji je bio stanovnik Beograda.⁵⁵ Paralelno čitanje ova dva fermana ukazuje da je po svoj prilici žalba aga i posadnika palanke Barča bila osnovana, dok Tenelli Muhamed-bega

51 Državno ili vakufsko dobro koje je davano pod zakup. Vidi: Genç, 2006, 129–132; Dostović, 2022; 184–200, posebno na 189–191.

52 Hegy, 2019, 472.

53 O toj ustanovi vidi: Pakalın, 1946, 479.

54 TS f. 26b-1.

55 TS f. 19a-1.

i Fethullahova verzija ima niz nelogičnosti. Osnovni problem je pitanje identiteta Mustafe, navodnog uživaoca službe, kao i na osnovu čega je Fethullah naslijedio službu. Fermani odaju saradnju tuzlanskog kadije sa lokalnim uglednikom Tenelli Muhammed-begom, koji je morao biti stanovnik Tuzle, eventualno Beograda. Simptomatično je kako kadija nije želio zvesti u zvaničnu knjigu ferman aga i posadnika Barče. Ovo je jedan od slučajeva u Sidžilu koji ukazuje na značaj lokalnih neformalnih grupa i interesa lokalnog stanovništva. Sličan slučaj u vezi službe mutevelije Bahši-begovog vakufa je također zaveden u Sidžilu. U ovom slučaju je jedna stranka tražila svoje pravo na Budimskom divanu, a druga na Centralnom divanu u Istanbulu. Sultanskom zapoviješću na Centralnom divanu u Istanbulu je konačno odlučeno da se izvjesnom Aliju, koji je tražio pravo kod njih dodijeli služba mutevelije Bahši-begovog vakufa.⁵⁶ Dnevna plaća mutevelije u Bahši-begovom vakufu bila je 7,5 puta manja od Fethullahove plaće za čitanje/učenje dova. Naime, plaća je iznosila dvije osmanske akče dnevno, čini se i za tadašnje prilike dosta skromno i simbolično. No, i Fethullahova plaća je za tadašnje prilike bila skromna, čak i za provincijska mjesta u dubokoj zaleđini Osmanske države, kao što su Tuzla i Zvornik.⁵⁷ Razlog za upornu borbu oko preuzimanja neke službe, kao što su ove dvije, sigurno leži u prestižu na lokalnom nivou i pristupu prihodima vakufa i mukata. Putem jedne takve službe pojedinac je na lokalnom nivou mogao da osigura sebi i svom krugu ljudi i gotov novac, a i uspon na društvenoj ljestvici. Primjer kadije iz Fethullahovog slučaja, koji je po svoj prilici manipulirao zavođenjem ispravnih podataka u zvanične dokumente, govori da se sigurno radilo o različitim neformalnim grupama koje su imale svoje interese, a ne samo o naivnim pojedincima.

Zaključak

Analizirani dokumenti potvrđuju i vrijednost i mane građe kojom raspolazemo. Iz niza drugih izvora, kao i iz opštih pomena u ovom sidžilu nebororivo je da se na teritoriji Zvorničkog sandžaka i kadiluka Dvije Tuzle nalazilo više palanki. Međutim, ti opšti upisi jako malo konkretno govore o palankama na toj teritoriji. Nijedna od tih palanki u

56 TS f. 29b-1, 60b-2; Dostović, 2013, 83–102.

57 Pamuk, 2000. O plaćama u to doba: Afyoncu, 2004, 418–420, sa svom citiranom literaturom.

Zvorničkom sandžaku nije poimenice navedena u Tuzlanskom sidžilu, niti imamo neki detaljniji podatak, kao što je recimo koji vojni rodovi su zastupljeni, da li ima civilno naselje unutar utvrđenja, da li ima varoš, tj. podgrađe i sl. To oslikava gubitak izvorne građe budući da su u sidžile zavodeni dokumenti sa stanovišta suda samo. Nije se radilo o generalnom arhivu. S druge strane, ovi dokumenti pružaju veoma vrijedne podatke o palankama na osmanskoj krajini u Ugarskoj, te o odnosima tih palanki s upravom i stanovništvom Zvorničkog sandžaka. Tako su tē ugarske palanke igrale i važnu ulogu u historiji Zvorničkog sandžaka. Podaci o *džerahorima* – građevinskim radnicima, govore o veoma razvijenom i kompetentnom sloju seoskih zanatlija, a podaci o 74 sela tuzlanske mukate, kao finansijskoj bazi palanke Barča u osmanskoj Ugarskoj svjedoče o razvoju i značaju tuzlanske mukate. Time se lokalna historija fortifikacija u 17. vijeku na tlu Zvorničkog sandžaka jasno uklapala u multi–regionalnu shemu historije takvih fortifikacija u Osmanskoj državi. Sve je to imalo odraza i na tadašnju globalnu sferu, odnosno susret i sučeljavanje Osmanske države i kršćanske Evrope na Zapadnom Balkanu i u Podunavlju u 17. vijeku. Iza malih fortifikacija očito su stajali veliki društveni i historijsko-povijesni tokovi.

Summary

The analysed documents confirm both the value and the shortcomings of the material at our disposal. From a number of other sources, as well as from general mentions in this Sijjil (Court register), it is irrefutable that there were several *palanka* fortifications on the territory of the Sanjak of Zvornik and the court district of Tuzla (*Ott. Memleḥa/Memleḥateyn*). However, those general entries give us only few information about *palanka* in that territory. None of those *palanka* fortifications in Sanjak of Zvornik is mentioned by name in the *Sijjil of Tuzla*, nor do we have any detailed information such as, for example, what kinds of soldiers are present in a particular *palanka*, whether there is a civilian settlement within the fortification, whether there is an additional settlement out of the fortified area, and etc. This reflects the loss of the original archival material, since the documents from the court's point of view were kept in the sijjils. Hence, sijjils were not a general archive. On the other hand, these documents from the Sijjil provide very valuable information about *palanka* fortifications in the Ottoman frontiers in Hungary. They also tell us about the relations of those *palankas* with the administration

and population of the Sanjak of Zvornik. This tells how those *palanka* fortifications played important role in the history of Sanjak of Zvornik. The accounts regarding *cerahor/džerahor* – a seasonal construction workers, tell us about developed and competitive layer of peasant artisans. While accounts on 74 villages of salt rent (*mukata*) from Tuzla tell us about it as a financial basis of Barča (Hun. *Barcs*) *palanka* in Ottoman Hungary and how the salt rent (*mukata*) of Tuzla was developed and significant. Thus, the local history of fortifications in the 17th century in the area of the Sanjak of Zvornik clearly fit into the multi-regional scheme of the history of such fortifications in the Ottoman state. All of this had an impact on the global sphere at the time, that is, the meeting and confrontation between the Ottoman State and Christian Europe in the Western Balkans and the Danube during the 17th century. Obviously, behind the small fortifications there were large social and historical currents.

BIBLIOGRAFIJA

Neobjavljeni izvori

- » Gazi Husrev-begova biblioteka A–3726/TO.

Literatura

- » Afyoncu, Erhan. “Mevâcib”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 29. cilt, 2014, 418–420.
- » Çalışır, Muhammed Fatih. *War and peace in the frontier: Ottoman rule in the Uyvar province, 1663–1685*, Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilken Üniversitesi, 2009.
- » Çolak, Kamil. “Ruşçuk ve Çevresinde Cerehorlar (1694–1698)”, *Akademik İncelemeler Dergisi* 13/1, 2018, 369–390.
- » Dostović, Nihad. *İzvornik Sancağı, Tuzla Kazası Mahkeme Sicilleri 1630–1650 (İnceleme–Çeviriyazı–Dizin)*, Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 2013.
- » Dostović, Nihad. “Nove vijesti o Bahşi–begovom vakufu u Zvorniku i istočnoj Bosni”, *Anali Gazi Husrev–begove biblioteke* XXXIV, Sarajevo, 2013.
- » Dostović, Nihad. “Janičari u svjetlu tuzlanskog sidžila 1644–1646. godine”, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 64, 2015, 239–254.

- » Dostović, Nihad. “Sudski spor iz 1644–46. godine o navodno iskopanom blagu u Visorima”, *Kulturno–historijski tokovi u Bosni 15–19. stoljeća* IV, Zbornik radova (ur. Aladin Husić), Univerzitet u Sarajevu - Orijentalni institut, Sarajevo 2022, 184–200.
- » Fodor, Pal. “The Way of a Seljuq Institution to Hungary the: cerehor”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* XXXVIII, 1984, 367–399.
- » Gál, Erika – Bartosiewicz, László. “Animal remains from the Ottoman Turkish palisaded fort at Barcs, Southwest Hungary”, in: »*per sylvam et per lacus nimios*«. *The Medieval and Ottoman Period in Southern Transdanubia, Southwest Hungary: the Contribution of the Natural Sciences* (eds. Gyöngyi Kovács, Csilla Zatykó), Institute of Archaeology RCH HAS, Budapest 2016, 181–252.
- » Genç, Mehmet. “Mukātaa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 31. cilt, 2006, 129–132
- » Hafizović, Fazileta. *Popis sela i zemlje sandžaka Krka, Klis i Hercegovina, oslobođenih od Mletačke Republike 1701. godine*, SKD Prosvjeta – Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Orijentalni institut u Sarajevu, Zagreb – Sarajevo 2016.
- » Handžić, Adem. “Zvornik u drugoj polovini XV i u XVI vijeku”, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* XVIII, 1970, 141–196.
- » Handžić, Adem. *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Svjetlost, Sarajevo 1975.
- » Hegyi, Klára. *The Ottoman Military Organization in Hungary. Fortresses, Fortress Garrisons and Finances*, Klaus Schwarz Verlag, Berlin, 2018.
- » Hegyi, Klára. “Ottoman Defence System in Hungary”, *The Battle for Central Europe. The Siege of Szigetvár and the Death of Süleyman the Magnificent and Nicholas Zrínyi (1566)* (ed. Pál Fodor), Hungarian Academy of Sciences Research Centre for the Humanities – Brill, Budapest – Leiden 2019, 309-319.
- » Káldy-Nagy, Gyula. “Madjaristan – (ii) The Ottoman Period”, *Brill The Encyclopaedia of Islam* (EI2), v. 5, 1986, 1022–1024.
- » Kreiter, Attila – Pánczél, Péter. “Petrographic analysis of ceramics from the Ottoman-Turkish fort at Barcs (Hungary) and

the neighboring settlements”, »*per sylvam et per lacus nimios*«. *The Medieval and Ottoman Period in Southern Transdanubia, Southwest Hungary: the Contribution of the Natural Sciences* (eds. Gyöngyi Kovács, Csilla Zatykó), Institute of Archaeology RCH HAS, Budapest 2016, 95–132.

- » Matković, Petar. “Putopis Marka Antuna Pigafette u Carigrad od godine 1567”, *Starine XXII*, Zagreb 1890, 68–04.
- » Mihaldžić, Stevan. *Baranja: od najstarijih vremena do danas*, Biblioteka grada Beograda, Beograd 1991.
- » Mujić, Muhamed A. “Položaj cigana u jugoslovenskim zemljama pod osmanskom vlašću”, *Prilozi za orijentalnu filologiju III–IV/1952–53*, Sarajevo 1953, 137–194.
- » Özcan, Abdülkadir. “Cerehor”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 7. cilt, İstanbul 1993.
- » Pakalın, Mehmet Zeki. “Cerahor”, “Duagû”, “Duagûlûk vazifesi”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1946.
- » Pamuk, Şevket. *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge University Press, New York 2000.
- » Stein, Mark. *Guarding the frontier: Ottoman border forts and garrisons in Europe*, Tauris Academic Studies, London – New York 2007.
- » Šabanović, Hazim. “Vojno uređenje Bosne od 1463. do kraja XVI stoljeća”, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine XI*, 1960, 173–224.
- » Tietze, Andreas. *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkeçesi Lugati*, Birinci Cilt A–E, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Istanbul – Wien 2002.
- » Tietze, Andreas. *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkeçesi Lugati*, Altıncı Cilt O – R, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara, 2016.
- » Zahirović, Nedim. “O gradnji palanke u Donjoj Tuzli u doba Velikog turskog rata”, *Gračanički glasnik* 38, 2014, 47–52.
- » Zatykó, Csilla – Kovács, Gyöngyi – Rózsás, Márton. “Castles, Settlements and Environment in the Drava Valley: Case Studies from the Medieval and Ottoman Period”, *Ekonomika i ekohistorija - Časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša*

v. 15, 2019, 5–22.

- » Zirojević, Olga. “Palanka”, *Vojnoistorijski glasnik XXI/1*, Beograd 1970, 263–272.
- » Zirojević, Olga. “Palanka”, *La ville balkanique XIV – XIX ss.*, Sofia 1970, 173–180.

OSNOVE I SMJERNICE RAZVOJA TURIZMA U BOSNI I HERCEGOVINI DO 1914. GODINE

BASICS AND GUIDE- LINES OF TOURISM DEVELOPMENT IN BOSNIA AND HERZEGOVINA UNTIL 1914

Apstrakt

U radu su sažeto predočene idejne i infrastrukturne osnove turizma i njegove smjernice u vrijeme Austro-Ugarske Monarhije u Bosni i Hercegovini, kao i njegova razvojna linija od elitnog turizma do nagovještaja i prvih koraka ka njegovom omasovljenju. Izdvojeni su oni segmenti koji su omogućili unapređenje turizma – bosanskohercegovačka željeznica, mogućnosti smještaja, osnivanje i djelatnost Bosanskohercegovačkog turističkog kluba, naučni turizam, sportska društva kao podrška i izložbe kao propagandne i političke manifestacije. Novi karakter turizma tokom prvog desetljeća 20. st. također je predmet razlaganja.

Ključne riječi

turizam, Bosna i Hercegovina, austrougarski period, elitni turizam, željeznica, smještaj, Bosanskohercegovački turistički klub, naučni turizam, sportska društva, izložbe, omasovljenje turizma

Abstract

The work will present a succinct review of ideological and infrastructural foundations of tourism as well as the course of its development from elite tourism to indications of the first steps taken towards mass tourism during the period of Austro-Hungarian rule in Bosnia and Herzegovina. The author has singled out those segments which allowed the improvement of tourism – the Bosnian and Herzegovinian railway network, accommodation capacities, the establishment and activities of the Bosnian and Herzegovinian Tourist Club, the support of sport associations and exhibitions in the service of propaganda and politics. The new character of tourism during the first decade of the twentieth century will also be analysed.

Keywords

tourism, Bosnia and Herzegovina, Austro-Hungarian period, elite tourism, railways, accommodation, Bosnian and Herzegovinian Tourist Club, scientific tourism, sport associations, exhibitions, mass tourism

Mada su ljudi oduvijek putovali i posjećivali udaljena mjesta ponukani raznim motivima, jer je homo viator svojstven ljudskom biću, ipak je turizam moderna pojava, kako se to definiše još 1905. godine, "izazvana povećanom potrebom za odmorom i promjenom klime, probuđenim i njegovanim smislom za ljepote krajolika, radosti i užitak boravka u slobodnoj prirodi".¹ Početak planskog, svrsishodnog i organizovanog putovanja i posjećivanja određenih destinacija obilježio je društva na prelazu iz 19. u 20. stoljeće u kojima se pojavljuje tzv. slobodno vrijeme, odvojeno od radnog procesa i vremena, kojim čovjek svjesno upravlja i osmišljava ga u cilju odmora, zabave, zadovoljstva, ali i obrazovanja, samousavršavanja, odnosno na prijatan način usavršavanja vlastitih kreativnih potencijala.

Naravno, prvi u mogućnosti da postanu turisti bili su pojedinci, pripadnici ekonomskih i socijalnih elita, čije je statusno obilježje bilo dopunjavanje i putovanjima. Oni slijede prosvjetiteljske ideje, bili svjesni toga ili ne, posvećeni ličnim iznad interesâ zajednice ili moguće kolektivne intervencije. Samostalno planiraju svoje vrijeme oslobođeni stega dotadašnjih društvenih zakonitosti i vezanosti za tradicionalne norme, iskazujući pri tome karakteristike slobodnog građanstva u nastanku. Od tada se slobodno vrijeme nije više mjerilo samo časovima u toku dana, već i određenim danima u toku godine.²

S druge strane, izleti u prirodu, jednodnevni ili dvodnevni, kasnije obuhvaćeni pojmom vikend-turizma, ostaju sastavni dio tradicionalnog načina življenja i provođenja slobodnog vremena. Teferičenja, sajmovi, vašari, odnosno kolektivna okupljanja, najčešće vezana za vjerske proslave pojedinih mjesta i/ili vjerskih objekata, hodočašća, ali i hadžiluci i druge posjete svetim mjestima u daleke krajeve i dalje ostaju dio ljudske ritmične rutine i iskustva.

Austrougarski period u Bosni i Hercegovini pamti putovanja trgovaca, poslovnih ljudi, državnih činovnika i vojnih časnika, stručnjaka raznih profila u službi vlade, istraživača i prirodnjaka, umjetnika (posjete pozorišta ili muzičkih grupa), službenika konzulata stranih zemalja koji su puni prtljage pohodili Bosnu, ali u početku uz jahaće i tegleće konje uz pomoć derbendžija, pa tek kasnije kočijama, kolima uz pratnju sluga.

1 Turizam. *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013–2024. Pristupljeno 9. 9. 2024. <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/turizam>>.

2 Fotić, 2005, passim.

Svima njima su dodatnu znatiželju budile riječi iz starih putopisa,³ ali i zapisi i dojmovi njihovih savremenika, naučnika, avanturista,⁴ pisaca ili vladinih uhoda, kao i novinarski stupci monarhijskih žurnala ili bosanskih “udomljenika” (Milena Preindelsberger-Mrazović).⁵ Bilo je i onih radoznalih, koji su bosanskohercegovačko podneblje željeli da upoznaju kao novi, neotkriveni dio Monarhije na osnovu karata.⁶

Nesumnjivo da je Austro-Ugarska Monarhija nakon okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine imala važnije zadatke u zaposjednutim zemljama, pa joj je trebalo vremena da prepozna turizam kao potencijalni izvor prihoda. Infrastrukturne pripreme stoga nisu bile direktno povezane s ovom privrednom djelatnošću, nego s idejom prezentacije prosvjetiteljske i blagodatne uloge austrougarske uprave.

U brojnim definicijama turizma moguće je uočiti razne vrste, funkcije i oblike turizma, kao i uslove formiranja turističkog tržišta, što omogućava širok spektar mogućih opservacija tog pitanja. Cilj ovog rada, a u odsustvu drugih studija na koje bi se mogli osloniti, nužno je skromniji i fokusiran je na uočavanje osnovnih infrastrukturnih pretpostavki za razvoj turizma u Bosni i Hercegovini u vrijeme Austro-Ugarske monarhije, te identifikovanje procesa prepoznavanja važnosti i dobiti od turizma kao i stvaranja strategija za njegov razvoj. Čini se da je time moguće istovremeno uočiti i proces napuštanja elitističkog koncepta razvoja turizma i prihvatanja ideje njegovog kontrolisanog omasovljenja i s tim u vezi potencijalne mnogostruke dobiti. Silom modernizacijskih društvenih promjena to je također vezano za nadzor nad slobodnim vremenom članova društva, njihovih organizacija i udruženja, pri čemu se pokazuje da je pojedinac u centru političke i

3 Prilično obiman popis putopisa i izvještaja koji se tiču Sarajeva, ali i cijele Bosne i Hercegovine vidjeti u: Bejtić, 1964, 216–221.

4 Šehić, 2023b, 165–180; Šehić, 2023a, 183–191; Šehić, 2000, 105–122; Šehić, 2006, 357–366, Šehić, 2010, 331–347.

5 Šehić, 2007, 342–353.

6 “Za turiste je veoma podesan prilog najnovija putnička karta Bosne i Hercegovine i Dalmacije: G. Freytag’s Reise karte von Dalmatien, Bosnien und der Hercegovina. Masstab 1: 900.000. Preis K 4.—, auf Leinwand K 5.— Druck und Verlag der Kartogr. Anstalt von G. Freytag & Berndt, Wien, VII/1, Schottenfeldgasse 64. Ova je karta fotografičan snimak reljefne karte spomenutih zemalja, te je veoma vjerna, čisto plastična na očima. Rijeke i putovi su u njoj veoma tačno obilježene. Preporučujemo ovu kartu najtoplije svakom turistu.” (Književnost, *Sarajevski list* XXV/34, 1902, 3).

ekonomske misli države. Iz tog razloga kao izvor za ovu okvirnu analizu uzete su službene objave, vijesti i izvještaji, kao i onovremeni novinski članci, kako bi se razznao taj proces sazrijevanja ideje o turizmu kod vlasti, kao funkcionalnoj platformi u ovladavanju društvom.

Bosanskohercegovačka željeznica

Bosanskohercegovački turizam u promatranom periodu mogao se osloniti samo na dva voza koja su vezala glavni grad Bosne i Hercegovine sa sjeverom i jugom. Jedan je saobraćao na relaciji Bosanski Brod – Zelenika uskotračnom prugom u dužini od 538 km, za koju je egipatski „uvaženi princ Muhamed Ali-paša, brat Njegove ekselencije kediv Abas-paše II“ na svom proputovanju po Bosni ostavio bilješku u svojim sjećanjima navodeći da je to pruga „kakvu mi imamo na poljoprivrednim dobrima“.⁷ Ovaj voz iz Bosanskog Broda na Savi, granici s Hrvatskom stigao je u Sarajevo 1882. godine, a iz Sarajeva krenuo za Metković, južno pozicionirani gradić ka Jadranskom moru tek 1891. godine. Po riječima savremenika vagoni voza i lokomotive su u odnosu na one normalne veličine “izgledale kao dječije igračke” i takvi kretali ka centralnoj Bosni koja je u to doba “bila na zlu glasu: pusta, divlja, neuglađena zemlja, ljudi opori i krvožedni; kuda god stranac prođe, vrebaju na nj hajduci i bordžije i gledaju u svakom Evropejcu neprijatelja”.⁸ Pa i takva bila je zanimljiva za okolne zemlje, pa je uzalud dubrovačko opštinsko vijeće odmah napravilo detaljno prostudiran plan izgradnje pruge iz Dubrovnika do Mostara, čime bi se otvorio put za izveznu trgovinu i “usrećila trgovišta dalmatinskog primorja”,⁹ ali i oživjeli otrgnuti krajevi istočne Hercegovine. Ideja evropeizacije do ovog hercegovačkog čoška ipak nije došla.

Drugi voz je povezao Sarajevo s Vardištem tek 1906. godine, takozvanom Istočnom, takođe uskotračnom prugom u dužini od 160 km.¹⁰ Lokalni dnevničar je to ovako propratio: „Kako otvaranje ove nove pruge znači novu epoku u kulturnom napretku istočne Bosne, to je

7 Muhamed, 2008, 26.

8 Truhelka, 2012, 26.

9 Željeznica Dubrovnik – Sarajevo, *Sarajevski list* VI/46, 1882, 2.

10 Ova pruga se smatra jednom od najskupljih, jedan kilometar te pruge koštao je 450.000 zlatnih kruna, a ukupna cijena pruge 75 miliona zlatnih kruna. Dužina pomenute Istočne pruge iznosila je 161,5 km, a puštena je u saobraćaj 1906. godine (Fevzija, 2007, 42).

pojmljivo, da se nova pruga iščekuje s najvećim interesom, a naročito se raduju njoj ljubitelji prirode i turisticke. Koliko smo god slušali o toj strani nove pruge iz usta mjernika i turista, svi se slažu u tome, da će ova pruga prolaziti kroz najljepše i najromantičnije krajeve bregovite i šumovite Bosne. Ako Bog da eto nam skorim lijepo prilike da se o tome lično uvjerimo.”¹¹

Za podizanje “stranačkog prometa” desetak godina od okupacije najavljena je veza između Lašve i vezirskog Travnika, te Lašve i Jajca, da bi se ovaj mali čarobni bosanskohercegovački gradić približio putnicima i izletnicima,¹² ali realizacija je kasnila i zaokružena je uskotračnim prugama Lašva – Travnik (1893), Travnik – Bugojno (1894), Donji Vakuf – Jajce (1895). Iz istih razloga je dozvolom visokog ministarstva diližansom povezano Visoko s Kiseljakom i to u ljetnom periodu,¹³ a i Mostar s Hutovim blatom. Za posebne goste su se dodavali posebni vagoni na željezničku kompoziciju, pa i omogućavali zasebno plaćeni voz,¹⁴ a mogla se organizovati i vožnja u dužini od 16 km šumskim željezničkim vozom od pilane u Hadžićima do Igmana.¹⁵ Posebno važno bilo je povezivanje bosanskohercegovačkog s jadranskim putnim prometom. Stoga su bosanskohercegovačke državne željeznice 1899. godine postigle sporazum s austrijskim *Lloydom*, kojim su uključene c. i kr. vojnička željeznica Banjaluka – Dobrljin, bos.-hercegovačka dilidžansa, te u jadranskom prometu kartelirana društva za plovidbu morem. Sporazumom je omogućeno povezivanje putnih linija, olakšanje i ubrzanje putovanja, a time povećanje turističkog prometa. Posebna stavka su bili popusti na cijene voznih karata, a putnici su informacije o putnim pravcima mogli naći u Beču, Budimpešti, Sarajevu, Mostaru, Banja Luci i Donjoj Tuzli,¹⁶ a na svim željezničkim stanicama snabdjeti se raznim potrepštinama zaslugom poduzetnih trgovaca.¹⁷ Mada se

11 Otvaranje nove željezničke pruge, *Sarajevski list* XXIV/74, 1906, 2.

12 Saobraćaj Lašva – Travnik – Jajce, Bosan.- herceg. prometna diligencija, *Sarajevski list* XIV/80, 1891, 2.

13 Kiseljak, *Sarajevski list* XV/50, 1892, 2.

14 Austrijske turiste, *Sarajevski list* XXX/40, 1907, 2.

15 Austrijsko državno šumarsko društvo, *Sarajevski list* XVIII/100, 1895, 2.

16 Oglas, *Sarajevski list* XXII/113, 1899, 4.

17 Reklama: „Trgovina Ilije Ivaniševića u Mostaru. Preporučuje svoj podrum najboljih Mostarskih vina „Žilavke“ i „Blatine“ ... kao i najbolje vrste lozove rakje ... Ujedno preporučuje p. trgovcima materijalom za građevine, kao i gospodi poduzetnicima i graditeljima raznih građevina

vlada potrudila da putnicima ugodni, ipak, nije mogla da u potpunosti zavede red. Kako bilježi jedan dnevni list, nije bilo potrebno da se u kupeima izvjesu tablice s natpisom “za nepušače”, “jer se naša publika na njih vrlo malo ili nikako ne obazire. No kad je tako naša publika slabo disciplinovana i neće da zna i razumije, zašto se one table meću, onda je dužnost konduktera da bolje pripaze na takve putnike i da ih opomenu, jer ima mnogo svijeta, koji ne može da trpi dima od duvana, a mnogima i direktno škodi.”¹⁸

Nije samo uživanje išlo željeznicom, već i bolesti, pa su opravdavale strah koji su stranci i putnici izazivali kod domaćeg stanovništva. Talas epidemije se 1893. širio Evropom, pa je preko Brčkog, gdje je i bilo najviše oboljelih i umrlih, ušao u Bosnu i Hercegovinu i zašao po gradovima,¹⁹ a bar po zvaničnim izvještajima nije zahvatio Sarajevo. U jednom momentu kolera zahvata 20 željezničkih radnika između Jajca i Donjeg Vakufa, pa je preko njih leglo kolere bilo u travničkom okrugu.²⁰ U Ugarskoj je kolera bjesnila 1910. pa kako nije bilo “nikakvih mjera protiv stranaca”²¹ došla je do Bosanskog Broda. Vladin povjerenik za grad Sarajevo je 6. oktobra 1910. izdao objavu u kojoj su pobrojane mjere predostrožnosti, među kojima su bile i one da se u hanovima i svratištima dnevno čiste i dezinfikuju dvorišta i štale, a hotelijeri, handžije i privatnici koji dobiju gosta iz Ugarske, Hrvatske i Slavonije, Rusije ili Italije, “dužni su to u roku od 6 sati bez odvlačenja kod prijavnog ureda, gr. poglavarstva soba br. 4 prijaviti”.²²

U mirnim vremenima kojih je bilo više putnici za Sarajevo mogli su ići i rijetkim motornim vozilima po makadamskim putevima, gotovo neprohodnim, jer drugih dugo nije ni bilo, te kočijama, fijakerima,

u Hercegovini, Dalmaciji i Crnoj Gori, jer je stanju danas dati jeftinije nego iko drugi najbolje vrste drvene građe, ... Takođe preporučuje svoje stovarište svakovrsna brašna i žita, po najnižoj dnevnoj cijeni, kao i suve i svježe ribe jegulje za vrijeme sezone. Sve gornje artikale prodajem franco na svima željezničkim i pomorskim stanicama (*Srpska riječ*, I, br. 1, 1/14. januara 1905, 8).

18 “Za nepušače” na željeznici, *Srpska riječ* VI/24, 1910, 3.

19 Pored Brčkog kolera je registrovana u Gradačcu, Gračanici, Tuzli, Bijeljini, Zvorniku, Derventi, Maglaju, Bugojnu, Jajcu, Kotor-Varoši, Vlasenici i Tešnju.

20 Kolera u Bosni, *Sarajevski list* XVII/135, 1893, 3.

21 Kolera u B. Brodu, *Srpska riječ* VI/206, 1910, 3. Kolera, *Srpska riječ* VI/207, 1910, 1–2.

22 Objava, *Sarajevski list* XXXIII/238, 1910, 4.

zaprežnim kolima ili kombinacijom ovih prevoznih sredstava stizati na odredište. U samom Sarajevu od Nove 1885. godine čekala ih je „konjska željeznica“ (tramway). Od polazne stanice u Ferhadiji stizalo se do željezničke stanice za 13 minuta, „glatko čisto nečujno kao po dlanu“.²³

Mogućnosti smještaja

Uglednim putnicima odredišta su bili bosanskohercegovački hoteli, od kojih je najugledniji, najbolje opremljen i po evropskim mjerilima uređen hotel *Evropa* u Sarajevu, sagrađen 1882. godine u vlasništvu Gligorija Jeftanovića.²⁴ U tom momentu u Sarajevu osim vladine palače i još par drugih zdanja nije bilo zgrada „od pečene opeke; sve je drugo bilo od sušene ilovače i drveta“.²⁵ U vrijeme otvaranja Vijećnice još uvijek je hotel bio osvjetljen petrolejskim lampama koje su „stalno dimile i vazduh se mogao sjeći nožem, a osim toga pušile su se i peći, pa je ipak lokal uvijek bio pun i svi zadovoljni“.²⁶ Tome je doprinosila izvrsna francuska kuhinja.²⁷ Zbog toga reklama iz 1910. godine naglašava da hotel ima električno osvjetljenje, parno grijanje, elegantne banje, 90 soba i restoran s odličnom kuhinjom i Pilsenskim pivom, garažu za automobile i „omnibus za svaki voz“.²⁸ Godinu kasnije hotel je nadograđen trećim i četvrtim spratom i uvedeno je centralno grijanje.²⁹ Njemu kvalitetom usluga približan podignut je 1895. godine *Grand* hotel Danela A. Saloma, „na ušću Ferhadije ulice u Čemalušu“, djelo

23 Otvaranje konjske željeznice, *Sarajevski list* I/1, 1884, 2.

24 „Izmlilila je poslije dužeg vremena kuća g. Gliše Jeftanovića, iz zemlje, te sad na mramornom temelju raste na očigled. Solidna građa ove zgrade neka posluži mnogima za uzor. Jer, gradi, brate, što god ljepše može. Od studenog kreča i kamena. Od kamena nikom ni kamena. Stajace mu hiljadu godina“ (Građevine po Sarajevu, *Bosanskohercegovačke novine* IV/56, 1881, 3).

25 Truhelka, 2012, 30.

26 Prvi moderni banket u Sarajevu, *Jugoslovenska pošta* 3224, 1939, 9.

27 Na otvaranju Vijećnice 20. aprila 1896. godine meni je bio sljedeći: “Diner – Potage a la reine, Truites saumonees a la mayonnaise, Filet de bocuf a la bourgeoise, Ecrevisses a la gelle, Gotelettes de mouton – haricots verts, Dindon roti, Salade, Compote, Asperges en branche, Pudding imperial, Glace tutti frutti, Fromage, Dessert.” (Isto).

28 Hotel Evropa, *Srpska riječ* VI/153, 1910, 8.

29 Historijski arhiv Sarajevo (dalje: HAS), fond: Ostavština Jeftanović (FOJ), 8/2496. Nadogradnja Hotela Evropa.

arhitekta Josipa Vancaša.³⁰ Hoteli niže kategorije bili su *Central* Antona Pratschke, Pešutov *Imperijal*, *Radecki*, stari *Orijent*, *Austrijskog cara*, *Crkveni hotel* Stefana Katića Nevesinjsca u Ćemaluši, te hoteli *Carska kruna*, *Gazi*, *Zlatno janje*, *Sarajevo* i *Anker*. U službenom listu u redovnoj rubrici navodila su se imena svih gostiju koji su boravili u sarajevskim hotelima.

Za lakšu orijentaciju u Sarajevu gosti su koristili štampane turističke vodiče³¹, koji su ih upućivali u istorijat gradskih znamenitosti, najbliža izletišta (Ilidža, Kovačići, Dariva, Vogošća, Kiseljak),³² cijene u restoranima i ašćinicama, kao i cijene prevoza lokalnim vozovima, fijakerima, omnibusom ili iznajmljivanja konja. Ali, svoje su usluge pratnje i pokazivanja grada nudili i pravi vodiči,³³ koji su se i profesionalno putem novina zahvaljivali gostima na pruženom povjerenju.³⁴

Drugi gradovi u Bosni i Hercegovini također imali su svoje hotelske smještaje – banjalučki *Lamm* Lazara Popovića Delića, kasnije izgrađena *Narenta/Neretva* hotelijera Richarda Puhra, pa potom *Haramyja* i *Orijent* „Perinovića i druga“, preimenovani *Union* u *Grand Hotel Orient* Pavla Vukanovića, te erarna *Bosna* u Mostaru, *Hofner* u Jajcu,

30 „U hotelu imade preko 40 ukusno namještenih odaja sa svakom udobnošću i električnim osvjetenjem. U prizemlju su dvorane za gostionicu i za kafanu. Jučer pri otvaranju hotela, plamtjela je u njemu lijepa električna svjetlost, kao prva iz naše električne centrale, uvedena u privatne zgrade.“ (Grand-Hotel u Sarajevu, *Sarajevski list* XVIII/53, 1895, 2).

31 Šarac, 2012, 285-300; Šehić, 2011, 302-322.

32 Duhovski praznici, *Sarajevski list* XII/69, 1889, 2.

33 „Putnici – koji putuju radi pregledavanja i upoznavanja grada Sarajeva i okoline kao i radi trgovine, neka ne zaborave obratiti se na mene – Miću Barbarića, prvog vođu putnika u Sarajevu – a ja obećajem svakog na potpuno zadovoljstvo upoznati sa svima znatnijem i zanimljivijem predjelima šeher Sarajeva i okoline kao i sa trgovcima i zanatlijama. – Moje mnogo-godišnje bavljenje tijekom poslom i priznanjima od više gospode koje sam imao čast upoznati sa Sarajevom i okolicom dovoljan je dokaz da ću svakog na potpuno zadovoljstvo poslužiti. Nalazim se od 8 sati u jutro do 8 sati u večer kod Hotel Evrope ili Hotel Pračke. – Radi lakšeg poznavanja nosim crveno-žutu kapu. S poštovanjem Miću Barbarić putničko vođa.“ (*Srpska riječ* I/89, 1905, 6).

34 „Čast mi je ovijem putem zahvaliti se svojoj gospodi i gospođama koji me udostojše da ih upoznam sa Sarajevom i okolinom i pri polasku izraziše mi svoje potpuno zadovoljstvo te se ujedno preporučujem i za u budućer obećavajući da ću ih i od sada kao i do sad na potpuno zadovoljstvo poslužiti. Sa osobitim poštovanjem Miću Barbarić, Stranski vođa.“ (Javna zahvala, *Srpska riječ* I/86, 1905, 6).

Prizren u Bosanskoj Dubici braće Cikota, *Osatica* u Srebrenici Alekse Jovanovića, *Bosna, Posavina* i *K caru austrijskom* u Brčkom, *Vlašić* i *Lašva* u Travniku, *Vrbas* u Bugojnu, *Bosna* u Varcar-Vakufu, prvi *Grand hotel* u Tuzli, *Gerstl* u Foči, *Ozren* u Gračanici, *Zvijezda* u Prnjavoru, *Gradačac* u Gradačcu, *Central* i *Grand Hotel Ladaniji* u Zenici, *Žepče* u Žepču, *Horvath* u Goraždu, Schreiberov hotel u Višegradu, Josef Olehla u Ustipračići, Rajčevića u Derventi, hotel Bilić u Nevesinju. Zemaljsko-erarna svratišta, davana u zakup, imali su Jajce (*Grand* i *Pliva* hotelijerâ G. Vincenzapa potom Totha), Doboj, Jezero, Jablanica i Gacko.³⁵ Opštinska svratišta, također za iznajmljivanje, mogla su se naći u Bijeljini (*Drina*), Bosanskom Petrovcu (*Krajina*), Visokom, Sanskom Mostu, Cazinu, Ljubuškom, Županju, Varešu i Fojnici, a erarna gostiona nalazila se na Bočcu. Premda se svi nabrojani pominju kao hoteli, upitna je njihova kategorizacija i kvalitet usluga. Tako npr. u Stocu se gostiona naziva *Hotel Evropa*, vlasnika Perišića i Radana, a pominje se da ovaj hercegovački gradić imao i hotel u vlasništvu i pod vođstvom Margarete Kratofil. Naravno, bilo je i onih koji su ispunjavali sve kriterije, a na zadovoljstvo posjetilaca.³⁶

Svi posjetioci, ipak, na putevima otkrivanja egzotične Bosne računali su na ova svratišta, prenoćišta, hanove i gostionice, te nenadana gostoprimstva i sretan završetak putovanja. Kolobara Han, Morića Han, Besarin han, Ćemaluša, Han Boška Alekse Kreštalice,³⁷ samo su neka čuvena sarajevska konačišta, koja su bila dostupna cijenom i domaćim putnicima.

Ne samo hanovi nego i brojni „hoteli“ izgledali su kao obična složena kućanstva, s dodatnim „zgradama“. Pored zgrade sa sobama za putnike, gostionice za ručavanje, kuhinje i podruma za led, nalazili su se objekti za štalu, kokošinje, drvljanike, praonicu rublja i sl.³⁸ Kupatila i toaleti se i ne pominju, pa ostaje nejasan nivo higijenskih uslova i uopšte kontrole rada ovih prenoćišta.

Poseban kvalitet usluga nudili su hoteli i konaci zemaljskog erara (od 1885) uz ljekovite banje, npr. hotelski kompleks *Austrija, Hungarija* i *Bosna* s 118 soba za strance na Ilidži („Hungaria“ s 27 soba, „Austria“

35 *Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906*, 1906, 589–591, 595–597.

36 Abadžić-Hodžić – Suljević, 2023, 238–240.

37 Hoteli i hanovi u Sarajevu, *Srpska riječ* VI/131, 1910, 3.

38 Ovo je slika uobičajene gostione s prenoćištem erarne gostione, nuđene u zakup. U ovom slučaju u Jajcu (Ponuda, *Sarajevski list* XIII/43, 1890, 3).

prije s 19, a sada s 31 sobom, „Bosna“ s 59 soba), elegantno uređenim „društvenim prostorijama“ i mnogim verandama. Osim ovih hotela imala je Ilidža još i privatni hotel „Igman“ naročito za muslimanske i jevrejske kupališne goste, gdje se kuhalo po njihovu „vjerskom obredu“. Bašte, naročito poznata bila je ilidžanskog hotela *Austrija*, pogodna za bankete i druge svečanosti za okupljanje uticajnih ličnosti bile su pogodna za odmaranje uz vojnu muziku i ringišpil u blizini. Ilidža je nudila kupatila s vrelom sumpornom vodom (za malokrvne, bolesnike hronične reume, kostobolje, skrofuloze, kožne i unutrašnje bolesti),³⁹ ugljičnom kiselinom, blatom i hladni bazen, a u slobodno vrijeme duge šetnje i druge posebne sadržaje – odlazak biciklom do Vrela Bosne ili obližnjeg hipodroma, igranje tenisa, kriketa ili bilijara, gađanje u streljani ili odmaranje u čitaonici „sa listovima svijeh zemalja“, a za dame salon za uljepšavanje.⁴⁰ Uz elitne centre obično su išla konačišta sa „sumnjivim“ osobljem i uslugama.⁴¹ Dobra povezanost Ilidže, do koje je iz Sarajeva svakodnevno stizao prvo voz, a potom omnibus,⁴² činila ju je omiljenim mjestom i za domaće uglednike, ali i ostalo stanovništvo.

Treba imati na umu ambicije austrougarske vlasti da izgradnjom zdravstvenih, zabavnih i rekreativnih centara u Bosni i Hercegovini

39 „Upravitelj zemaljske bolnice u Sarajevu, primarije dr G. Kobler predavao je u ponedjeljak u naučnom zboru medicinske doktorske kolegije u Beču „o ljekovitim vrelima Ilidže u Bosni“. U svezi s ovijem predavanjem govorili su još i dvorski savjetnici profesor dr. Ludwig i profesor dr. Neumann [...] Pri koncu uzeo je riječ i čuvani ženski liječnik profesor dr. Chrobak i govorio o svom ličnom opažanju prije dvije godine na samoj Ilidži i izrekao svoje uvjerenje, da će Ilidža za nekoliko godina postati svjetsko kupašište prvoga reda.“ (Predavanje na Ilidži, *Sarajevski list* XVIII/41, 1895, 2).

40 Otvaranje Ilidže, *Sarajevski list* XV/60, 1892, 3; Zemaljsko-erarna sumporna banja Ilidže *Sarajevski list* XVIII/47, 1895, 4; Otvaranje Ilidže, *Sarajevski list* XXXIV/94, 1911, 3.

41 „Tu se nalazi hotel „Igman“, zgrada Fadilpašića vakufa, koji je jedan „hadžija“ zakupnik. Hotel je centrom nemorala. „Hadžija“ je nabavio dvije „kelnerice“, pa se tamo mogu vidjeti oženjeni i neoženjeni, gdje rasiplju novac, koji im je pranded uštedio. U „Igmanu“ rasiplje se novac, ali čiji: na moju žalost, većinom naš islamski. Ovde nema kontrole. Vladini organi to vide i znadu za to odavno, ali ni mukajet nijesu, kao da ih se to i ne tiče. Kad propadamo. U „Igmanu“, osim što se novac troši, opasnost je i po zdravlje, jer je pitanje, koliko se može porodica sa prelaznim bolestima zaraziti?“ (Nemoral na Ilidži, *Srpska riječ* III/109, 1907, 3).

42 U nedelju ov. mj. 20 započeta je svakodnevna vožnja omnibusa između Sarajeva i Ilidže, *Bosanskohercegovačke novine* III/51, 1880, 3.

– banja (Kiseljak⁴³, Olovo, Kulaši kod Prnjavora, Gata kod Bihaća, Vručica banja kod Banja Luke, Guber kod Srebrenice, Gornji Šeher, Slatina) stvori takav potencijal kojim će osigurati dalji razvoj turizma i promociju vlastite uprave. To što evropska javnost nije bila o tome dovoljno informisana, uprkos posjetama novinara brojnih država, posebno je pitanje.⁴⁴ Službene vladine novine austrougarskog perioda, *Sarajevski list*, pored edukativnih feljtona o Bosni i Hercegovini⁴⁵, redovno prate prisustvo gostiju u glavnom gradu, navodeći njihova imena u pobrojanim hotelima i prenoćištima.⁴⁶ Imena gostiju govore o šarolikim društvima i usprkos svemu o protočnosti komunikacija i dinamici poslovanja toga vremena. Zanimljivo je, ipak, da se oni nazivaju stranci, “prispjeli” i sl., pa je sve upućivalo na njihov prolazan boravak i kratko zadržavanje. Termin gost se dosta kasno pojavljuje (1892) i to najprije vezan za “kupališne goste” u banjama, što je upućivalo na konačno razumijevanje mogućnosti razvoja bosanskohercegovačkih uslužnih kapaciteta.

Počeci organizovanog turizma

Organizovani prihvati gostiju, *turistika* kako se tada nazivao, imao je svoju kratku predistoriju u nastojanju Zemaljske vlade i njenih službenika da pokažu napredak svoga rada i provođenje evropeizacije ove „divlje“ zemlje. Delegacije vladinih činovnika, privrednika, bankara i drugih zainteresovanih za procjenu uslova oko mogućih ulaganja ili rada bile su uvijek dobrodošle i nakon službenih razgovora vođene su u obilazak grada i njegove okoline.

S potrebom da se gostima vlade i njenih institucija ponudi što bolji uvid u ljepote i blagostanje Bosne i Hercegovine često su glavni organizatori izleta i putovanja, ali i glavni vodiči uglavnom bili vladini službenici, pa i oni višeg ranga, sve u zavisnosti od reputacije gostiju.⁴⁷

43 “Ovdašnji uvaženi građin i trgovac Risto Đ. Besarović zajedno sa drom J. Makancem zauzeli su ovo ljekovito vrelo i tako ga uredili, da se svijet ne more da nahvali te čistoće, ljepote i uredbe” (O Kiseljaku, *Bosanska vila* III/13, 1888, 207; Kupalište Kiseljak, *Sarajevski list* XIX/90, 1896, 3).

44 Walton, 2013, 13-14; Strani gosti, *Sarajevski list* XVII/82, 1894, 2.

45 Putne bilješke iz Bosne, *Bosanskohercegovačke novine* I/34, 1878, 1-2.

46 Prispjeli u Sarajevo u Hotel Orijent, *Bosanskohercegovačke novine* III/3, 1880, 3.

47 „U srijedu je stiglo amo odjelenje društva turista u Danskoj, dolazeći iz

Upravo je to bio glavni razlog da se septembra 1892. godine osnuje *Bosanskohercegovački turistički klub*, čiji su članovi svakako bili ugledni i visokopozicionirani članovi društva. Jedan od takvih bio je okružni predstojnik i c. i kr. domobranski natporučnik, a od 1890. kapetan, baron dr Franjo Molinari, ujedno i vitez francuske počasne legije, a i šurjak barona Vranicanija, koji se pored zadatka da održava odnose s domaćim stanovništvom bavio i organizovanjem prijema, svečanosti i zabava za visoke zvanice.⁴⁸ Mada je prvi predsjednik kluba bio dr Lotar vitez Berks, kotarski predstojnik, ipak, značajniji doprinos u razvoju kluba dao je potpredsjednik Molinari, koji je predsjedničko mjesto preuzeo 1897. godine. Za vrijeme njegovog mandata vlada će turizam prihvatiti kao ozbiljnu činjenicu i značajno podržavati rad kluba preko istaknutih pojedinaca kao članova elitnog društvenog kruga.

Kako je, između ostalog, proklamovana prosvjetiteljska misija Monarhije bila obrazloženje za njeno prisustvo u Bosni i Hercegovini, to su njeni rezultati na tom polju trebali biti vidljivi i dostupni. Bosna je trebala postati „primamljiva za učeni svijet u Evropi“. Uistinu su naučni radnici iz Evrope počeli dolaziti organizovano u posjete, najviše u Sarajevo kao „locus credibilis“ na naučne kongrese i izlete,⁴⁹ a dočekivali su ih, pored pored službenih gostiju vlade, članovi Turističkog kluba. Među prvima 1892. godine na desetodnevni boravak stigao je naučni klub iz Beča „od 13 muškinja i 3 ženskinje”,⁵⁰ koji su ponovili svoju posjetu

Njemačke i Austro-Ugarske. Društvo ovih turista broji trinaest osoba, koje muških, koje ženskinja, a po položaju su advokati, liječnici, trgovci i posjednik. Okružni predstojnik g. dr. barón Mollinary sprovodio ih je po Sarajevu, a Njih. Preuzvišenosti barón i baronica Kutschera priredili su sinoć na Ilidži u počast turistama večeru, na koju osim turista bješe pozvan poveći broj činovnika i građana. Turiste će danas zasebnim vozom otputovati u Mostar, odnosno u Metković.“ (Turiste, *Sarajevski list* XIV/78, 1891, 3).

48 Primjer toga je zabava za ministra Kalaja i njegovu suprugu, Kučeru i suprugu, građevinskog direktora Štiksa, vladinog savjetnika Pasinija, okružnog predstojnika Horovica i njihovu pratnju, organizovana na Ilidži, prilikom koje je muško pjevačko društvo uz svog horovođu Vancaša posebno pozvano da otpjeva par njemačkih pjesama, ali i „Misli moje“ i „Tiho noći“. Doček gostima je priređen pratnjom „seljaka iz okolice sa fenjerima i zapaljenim lampionima u ruci.“ (Kraj programa obilježio je vatromet. Serenada na Ilidži, *Sarajevski list* XV/96, 1892, 2).

49 Predavanje o Ilidži, *Sarajevski list* XVIII/41, 1895, 2.

50 “Klub će 17. maja stići u Metković, za tijem će poći u Mostar i 19. maja stići u Sarajevo, gdje će ostati do 22. Odovlen će klub poći u Jajce, pa preko Travnika i Janjići, Doboja u D. Tuzlu, gdje se za 25. maja očekuje. Sjutra dan vrtiće se klub preko Brčkog i Broda u Beč.” Naučni klub u Beču,

1901. godine i dobili zahvalu osnovne škole u Trnovu.⁵¹ Oni su “otvorili put” današnjim rječnikom rečeno tzv. kongresnom turizmu u Bosni i Hercegovini. Arheolozi i antropolozi svoj su kongres održali 1895,⁵² geolozi i mađarski ljekari 1899,⁵³ a iste godine i ornitolozi kojima je bio posvećen i poseban banket.⁵⁴ Ovaj ornitološki skup popratio je Zemaljski muzej izložbom balkanskih ptica naporom zaposlenog Otmara Rajzera, koji je goste vodio i na vodopad Skakavac u blizini Sarajeva, ali i u Mostarsko i Hutovo blato, gdje su učesnici pokazali čudnu naklonost k pticama.⁵⁵

Sarajevski list XV/47, 1892, 2; Strani gosti, *Sarajevski list* XV/61, 1892, 2.

- 51 „Naučni klub u Sarajevu“, *Sarajevski list* 55, 10. maja/27. aprila 1901, 2; „Tom prilikom izvoljeli su gg. članovi toga kluba megju se sakupiti svotu od osamdeset i četiri krune, kao dar siromašim učenicima ovd. Nar. Osnovne škole. ... Trnovo, 12. maja 1901. Miloš Krestić, učitelj“ (Javna zahvala, *Sarajevski list* XXIV/57, 1901, 3).
- 52 O kongresu arheologa i antropologa u Sarajevu od 15. do 22. augusta 1895. godine vidjeti: *Naučne ustanove u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave*, 1973, 133–139, 143–144, 146–147, 149–153.
- 53 O izletu u Bosnu slušatelja Visoke škole za kulturu tla iz Beča pod vodstvom profesora Adolfa Friedricha vidjeti: Bečki izletnici u Bosni, *Osvit* II/46, 1899, 5; Ugarski liječnici u Sarajevu, *Sarajevski list* XXII/104, 1899, 3.
- 54 Ornitološki sastanak u Sarajevu, *Osvit* II/56, 1899, 4. “Sinoć je u počast članova ornitološke konferencije bio banket na Iliđi, kojem je predsjedavao gragjanski doglavnik preuzv. g. baron Kutschera, a osim mnogih stranih gostiju, do 50 na broju, iz Njemačke, Italije i Austro-Ugarske sa dvije strane gospogje, prisustvovali su banketu predstojnici svijeh odjelenja zemaljske vlade gg. baron Benko, B. Krausz, F. Sonnleithner i E. Stix, dvorski savjetnik g. Kosta Hörmann, okružni predstojnik g. dr. baron Mollinary, gradski načelnik H. Nezir ef. Skalić, podnačelnici gg. Petro T. Petrović i dr. Vi. Nieć i nekoliko viši stručni činovnici i nastavnici iz pojedinih škola. Kad je natočen šampanjac, ispio je prvu zdravicu preuzv. g. baron Kutschera, pozdravivši prisutne članove ornitološkog sastanka u Sarajevu, koji su svoja proučavanja o ptičijem svijetu raširili i na područje Bosne i Hercegovine.” (Banket na Iliđi, *Sarajevski list* XXII/115, 1899, 2; O posjeti njemačkih antropologa Sarajevu, *Bošnjak* XXIV, 1906, 72).
- 55 “... Svi bijasmo u opće toga mišljenja, da bi brudana valjalo malo i pričuvati (štedjeti) i ne kupiti svake godine iz gnijezda mu jaja i ptiće, kako bi se ova veoma interesantna ornitološka draž očuvala Sarajevu, jer nema na svijetu ni jednoga glavnoga grada, koji bi u neposrednoj svojoj okolini od ne puna 4 sah. udaljenosti mogao ukazati na naseljeno gnijezdo brudanovo. To nam je najsvečanije i obećao Reiser. Spazismo još i lješnikaru*) (Nusshäher, Nussknacker, Nucifraga caryocatactes) i to odliku sa debelim kljunom (pachyrhynsus),- preletajući duž doline; dalje crnoga djetlića ili žunu (Dryocopus martius ili Picus, kojega u gustoj šumi ubi Reiser), vrtirepa**) (Alpenbraunelle, Flüevogel, Accentor alpinus kojega ubi Schlabitz), ...Izigoše u Čaplini* gdje Reiser kod

Niz okupljanja nastavio se s geografima⁵⁶, a 1903. godine njemačkim inženjerima⁵⁷, dermatolozima⁵⁸, desetodnevnim izletom geologa⁵⁹, sastankom ljekara.⁶⁰ Francuski univerzitetski profesori, naučnici i arhitekti su se pojavili 1911. godine⁶¹, ali se svakako s njima spisak organizovanih naučnih konferencija ne iscrpljuje. Navedeni posjetitelji bili su svjedoci “očevidna napretka i onog znanstvenog blaga, na kojem bi mnogi veliki gradovi mogli pozavidjeti Sarajevu”.⁶² Kritičari ovakih okupljanja, zamjerali su što su se ova okupljanja odvijala „na račun bosanskog budžeta – sve za pohvalu bosanskoj upravi”.⁶³

Nisu samo naučnici s interesovanjem pohodili Bosnu i Hercegovinu, poslom je dolazilo i mnoštvo privrednih udruženja (Donjo-austrijsko zanatsko društvo, Austrijsko državno šumarsko društvo, predstavnici Društva hrvatskih mjernika i neimara, profesori budimpeštanske politehnike, ugarski “trgovački dvor”, zagrebačke i austrijske trgovačke i obrtničke komore),⁶⁴ u čiju se dobrodošlicu, ugošćavanje i pratnju

željezničke stanice ubije jednu kumriju (Turtur risorius decaocto), koju su nekada Turci iz Azije prenijeli u ove krajeve i naročitim zakonima je štitili, te se ovuda tako odomačila i razmnožila, da se duž Neretve svuda nalazi i podivljala. ...“ (Glas njemačkog naučnika o Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list* XXIV/26, 1901, 1–2).

- 56 Izlet geografa u Bosnu, *Sarajevski list* XXII/61, 1899, 2.
- 57 Društvo austro-ugarskih inženjera i neimara, *Sarajevski list* XXVII/63, 1903, 3.
- 58 Dermatološki kongres u Sarajevu, *Sarajevski list* XXVI/63, 1903, 2.
- 59 Izlet megjunarodnih geologa, *Sarajevski list* XXVI/99, 1903, 2; Sa izleta megjunarodnih geologa po Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list* XXVI/110, 1903, 2.
- 60 Naučni sastanci liječnika u Sarajevu, *Sarajevski list* XXXII/9, 1910/1909, 2.
- 61 Gosti iz Franceske, *Sarajevski list* XXXIV/202, 1911, 3.
- 62 Banket na Ilidži, *Sarajevski list* XXII/115, 1899, 2.
- 63 Simić, 1911, 73.
- 64 „Dne 5. juna doći će u Sarajevo oko 60 članova Donjo-austrijskog obrtničkog društva, da pohode Bosnu i Hercegovinu i razgledaju naše mlade obrtničke zavode. Društvo će 9. juna poći odovlen u Mostar, pa se preko Dalmacije vrititi nazad u Beč.“ (Turiste, *Sarajevski list* XVIII/63, 1895, 2; Austrijsko državno šumarsko društvo, *Sarajevski list* XVIII/100, 1895, 2; Izletnici iz Zagreba, *Sarajevski list* XXI/100, 1897, 2; Strani gosti iz Budimpešte, *Sarajevski list* XXI/39, 1898, 2; Ugarski trgovački dvor u Sarajevu, *Sarajevski list* XXIV/61, 1901, 2; Austrijski trgovci u Zagrebu i u Bosni, *Sarajevski list* XXXI/105, 1908, 2; Doček zagrebačkih gostiju, *Sarajevski list* XXXIII/107, 1910, 3; Izaslanici austrijskih trgovačkih i

uključivao i sarajevski Tehnički klub, koji je građanstvo poznavalo po organizovanim predavanjima. Kasnije su članovi bosanskohercegovačke Trgovačke i obrtničke komore bili u prilici da uzvrate posjete.⁶⁵

Posebno zadovoljstvo elitnim krugovima donosile su organizovane konjske trke kroz Bosnu i Hercegovinu. Prva značajnija na ruti Bihać – Sarajevo desila se 1893. godine, pod pokroviteljstvom samog cara koji je osigurao 12.000 kruna za pobjednike. S obzirom na to da su domaći sinovi zaslužili prvu i drugu nagradu završni banket je bio time uspješniji. Uz ovu novčanu potporu, čime je car “posvjedočio svoj živahan interes za sve grane privrednog razvitka ovijeh zemalja”, on je poklonio i “10 plemenitih pastuha za oblagorogjenje domaćeg konjskog soja”. U zdravici ispred jahača Mehmed beg Kapetanović je “jezgrovitim riječima istakavši golemi značaj ove utrke, kao dokaz nove carske milosti naspram Bosne, koja se ponosi tijekom, što je poslije lanske utrke od Beča do Berlina njoj pala u dio ovolika počast. ‘Naš je narod dokazao ovom prilikom, da može poslužiti kao dobra kavaljerija u službi za Cara i otadžbinu (Živio!)’”⁶⁶ Ovaj vid podrške bio je znak da su trke u Bosni i Hercegovini postale ekskluzivan i elitni događaj, kako po ugledu organizacionog odbora,⁶⁷ svim ritualima koji su pratili takve vrste događaja uz kladioničare, toalete dama i sl., ne samo u Monarhiji nego je probudio i široki interes svjetske javnosti. Gosti koji su dolazili svjedoče o tom čudesnom interesu.⁶⁸

obrotničkih komora, *Sarajevski list* XXXIII/109, 1910, 2).

65 „Sinoć u 11 sah. otputovalo je 65 članova naše trgovačko-obrotničke komore na naučni izlet u Zagreb, Budimpeštu, Beč i Prag.” Naučni izlet, *Sarajevski list* XXXIV/91, 1911, 2.

66 Utrka Bihać – Sarajevo, *Sarajevski list* XVII/89, 1893, 2.

67 “U odboru bjehu ove godine ovi članovi: podmaršal vitez Gradi, predstojnici odjelenja Ed. vitez Horowitz i Isidor baron Benko, Miron vitez Zarzyeki, major Sig. Feszl (reditelj utrke), Mehmed beg Kapetanović, Jakov vitez Mikuli, dr. Franjo baron Mollinary, Petro T. Petrović, kapetan K. pl. Roth, Lj. baron Pereira i dr. Franjo grof Deym. Sudac bješe G. Ernst, handicaper K. Wackerov, starter Al. Waugh, a za lokalne utrke kapetan pl. Roth, upravitelj totalizatora O. pl. Hirst, a tajnik, blagajnik i mjerač K. Kiss. Megju stranim gostima su izaslani članovi jockeyskih klubova u Beču i Budimpešti, nekolicu poznati sportsmani na svjema utrkama u monarhiji i nekoliko dopisnika bečkih većih listova. Iz unutrašnjosti Bosne stigao je poveći broj činovnika i muhamedanskih uglednika na utрку.” (Konjska utrka u Butmiru, *Sarajevski list* XIX/78, 1896, 3).

68 „Jučer su zasebnim vozom stigli u Sarajevo direktor zemaljske vlade g. Eduard vitez Horovitz, a s njim 25 inostranih gostiju, Francezi i Inglezi.

Već sljedeće godine nagrade nisu bile u tolikom iznosu, ali su trajale četiri dana i pokazale učešće džokej klubova iz cijele Monarhije.⁶⁹ Službene novine su pratile svaki detalj ove trke, a i događaje oko njih, pa su navele da je tokom ovih trodnevni trka bilo 10.000 pratilaca i gostiju na hipodromu,⁷⁰ Svakako da je brojnost posjetilaca i zainteresovanih natjerao organizatore da obezbijede u danima trke posebne dodatne kompozicije željeznice (“željeznički vagoni se napunili muškinjem i ženskinjem, da ni jaje ne bi moglo pasti megju njih”), veći broj omnibusa, a objavljene su i instrukcije oko kupovine voznih karata, ulaznica, ali i očekivanog ponašanja publike. Tokom godina organizacija je bila sve složenija, broj gostiju veći, pa i uspjeh organizatora.

Ulaskom u 20. st. trke su poprimile drugi značaj, pa je naglasak organizovanja trka stavljen na privrednu komponentu, kako je to rečeno, trke su postale “jedno sredstvo, kojim se odgajivači konja i privrednici podstiču na racionalno konjogojstvo i na što brži razvitak konjarstva”. Podsjećalo se da trke više nisu međunarodnog karaktera i za privlačenje stranaca, nego za one domaće brdske pasmine koje su odgojene u zemlji, “a za koje valja dokazati, da su potomci zemaljskih erarnih i licenciranih privatnih atova.” Pored već poznatog Butmira utrke su se organizovale na Kalinoviku, Kupresu, u Bosanskom Petrovcu,

To su: grof Turenne, član direktorija pariškog Jokey-kluba i franc, geogr. društva; baron Berckheim, vojn. doglavnik franc, poklisarstva u Beču; franc, senator Jacques Hébrard, dalje predstavnici raznih listova kao gg.: Blowitz („Times“) sa sinom, Emil Berr („Figaro“), Scott („L' Illustration“), Genlis („Journal de Geneve“), G. Toucas („Journal des Débats“), Cl. Shorter („Ill. London News“), Pemberton („New -York Herald“ i „National Press“), Emil Lautier („Temps“), Bonneand („France“), za tije m gg. Henrotte i sinovac, bankari iz Parisa, Weiss, direktor društva Grand - Hotela u Parisu, Cuenod - Eynardti Cléméncon, privatnici iz Parisa, Boissier tajnik švajcarske legacije u Beču, Saintard, zastupnik velike pariške trgov. kuće „Phénix“, Levy i Meignin, advokat iz Paris, Henry Moser, pariški zastupnik Bosne za trgovačke i umjetnoobrtničke poslove, Redfern zastupnik i Guttman, činovnik megjunar. društva za spavaće vagone. — Osim ovih osoba očekuju se za trku još i ovi ugledni gosti : knez Montenuovo, admiral baron Sterneck, grofovi Sztáray, Elemer Batthány, Nik. Esterházy, Coloredo-Mansfeld i Schönborn, fml. baron Löhneysen, baron Sig. Uechtritz , gg. Baltazzi, Wakerow, Egyedi, Vásárhelyi, Bohns i dr. E. Russo.“ (Strani gosti, *Sarajevski list* XVII/82, 1894, 2).

69 Posebnu nagradu, tzv. Trebevičku, u iznosu od 5.000 dao je ugarski džokej klub. Trke u Sarajevu, *Sarajevski list* XVII/61, 1894, 3.

70 Trke na Butmiru, *Sarajevski list* XVII/84, 1894, 2.

Nevesinju, Bijeljini, Gradačcu i Prijedoru. Pojedine opštine su priređivale tokom godišnjih vašara konjske utrke s novčanim nagradama.⁷¹

Sportska društva kao podrška razvoju turizma

Motivisan primjerom održanih konjskih trka i zadobijene pažnje javnosti, *Biciklistički klub* iz Sarajeva priređivao je i svoja vlastita okupljanja i takmičenja. Ova nova “začudna pojava”, ali već registrovana u Mostaru i Derventi, a u Dalmaciji zvana *koturača*, kako je javljeno ljeta 1887. godine, procijenjena je kao korisna zabava, naročito za omladinu, jer je to bolje “nego li da troši svoje zdravlje i skupe pare po – mehanama i kafanama”.⁷² Formiranju ovog kluba doprinijela je pojava agenta koji je u Ćemaluši prodavao bicikle i obučavao zainteresovane da ga voze.⁷³ Za predsjednika kluba izabran je dr. Julius Makanec, prvi izdavač *Bosnische Posta* (1884) i jedan od zakupnika banje Kiseljak. Vrlo brzo klub je počeo da prihvata svoje goste i za njih organizuje druženja i pruža informacije o gradu.⁷⁴ Članovi kluba su svoj hobi ozbiljno shvatali, imali su svoje prostorije za vježbu pa su mogli da svoje prve trke organizuju van Sarajeva, najčešće na relaciji Raštelica – Blažuj dugoj 25 km, a ponekad za zabavu domaćih gostiju na lldži “vožnju u naokolo (korso) s vatrometom, što se u Sarajevu još nije vidjelo.”⁷⁵ Zabave su se usložnjavale pa su 1902. godine na lldži učestvovali u trci s Koturaško-gombalačkim društvom „Sokola“. Tom prilikom priređena je i jedna “veoma zanimljiva novina: utakmica ljepotica uz lijepe nagrade”.⁷⁶ Za proslavu svoje petnaestogodišnjice priredili su štafetnu vožnju od Mostara do Sarajeva, međunarodnu trku od Banja Luke do Sarajeva s učešćem više biciklističkih klubova, zatim „biciklistički cvjetni korso“, turistički izlet na Trebević i na kraju izlet s gostima u Jajce preko Travnika.⁷⁷

71 Konjska utrka u Butmiru kod lldže, *Sarajevski list* XXXV/143, 1912, 2.

72 Nove dvokolice, *Sarajevski list* X/94, 1887, 2.

73 Novo društvo, *Sarajevski list* XI/115, 1887, 2.

74 „U utorak su američki novinari gg. G. D. Mitchell i Eugen Stevens dolazeći iz Travnika stigli na biciklu u Sarajevo, pa će ovih dana poći koturajući se dalje prema Mostaru. Ovdašnji klub biciklista priregjuje večeras u počast gostima druževnu večeru na lldži.“ (Na biciklu po svijetu, *Sarajevski list* XIV/101, 1891, 2).

75 Zabava na lldži, *Sarajevski list* XVI/102, 1893, 2.

76 Dobrotvorna zabava našeg Veteranskog društva, *Sarajevski list* XXV/72, 1902, 3.

77 Između ostalih učešće su uzeli “Soko” iz Zagreba, “Pneumatic” i “Wiener

Mnogo kasnije pojava drugog sporta kojim su se bavili stranci i vojni funkcioneri bio je automobilizam. U tu svrhu je i Zemaljska vlada donijela maja 1900. godine naredbu “o predbilježnom postupanju s predmetima za izložbu automobila i s automobilskim sportom u svezi stojećih obrtnih predmeta, koja će se držati u Beču”.⁷⁸ Ulaskom u 20. st. slijedile su informacije o ovoj ekskluzivnoj zabavi širom Evrope, izložbama i sportskim trkama novih obožavanih ljubimaca. S jedne takve trke (Pariz – Beč) stigla je grupa francuskih automobilista 1902. godine preko Bosanske Gradiške, Banja Luke, Jajca i Travnika do Sarajeva, a pojedinci iz te grupe su vozili 50 km na sat. Dobrodošlicu u glavnom gradu pružili su članovi *Turističkog kluba*. Oni su organizovali promenade automobila utvrđenom rutom, “sa brzinom od najviše 12 km u ‘zatvorenom redu’”, tj. “Dva policajca na konjima i dva policajca na biciklima jaše, odnosno voze se na testi pred automobilistama.” Gostoprinstvo je zaokruženo na Ilidži uz večeru, puštanjem Marseljeze, ali i “skioptikon-slika” Bosne i Hercegovine.⁷⁹ U Mostaru je gostima u čast osvijetljena obala Neretve i time su ispraćeni za Dubrovnik. Kako je ova promotivna vožnja kroz Bosnu bila obilježena i jednim “slijetanjem” u jarak i povredama, tako su ovu novu radost i ubuduće pratila upozorenja o neprikladnoj vožnji po uskim i najživljim gradskim ulicama Sarajeva i Mostara, te nesrećama koje su uzrokovane nepažnjom vozača, preplašenih konja i pomutnjom prolaznika. O tom problemu i mogućnosti zabrane vožnje po centru gradova raspravljalo je i gradsko vijeće Sarajeva. Ipak, uzimali su u obzir da “nas posjećuju u velikom broju strani turiste, kojih lijep broj dolazi u automobilima. Takvom zabranom bi bio spriječen i taj strani promet po našim ulicama, čim bismo mi dali sebi svjedodžbu siromaštva u svaćanju važnosti savremenog modernog prometa.”⁸⁰

Automobile su u početku koristile samo najviše ličnosti vlade, poput zemaljskog poglavara Oskara Potioreka i njegovog čestog zastupnika odjelnog predstojnika dr. Todora Zurunića, pa i oni samo po potrebi.

Radler” iz Beča, te “Budapest”. Jubilej, *Sarajevski list* XXV/87, 1902, 2.

78 Glasnik zakona i naredaba, *Sarajevski list* XXIII/68, 1900, 2.

79 Put na automobilu u Bosnu, *Sarajevski list* XXV/80, 1902, 2; Automobiliste u Sarajevu, *Sarajevski list* XXV/81, 1902, 2; Automobiliste u Sarajevu, *Sarajevski list* XXV/82, 1902, 2.

80 Automobili, *Srpska riječ* II/94, 1906, 3; Automobili u Mostaru, *Srpska riječ* II/168, 1906, 3; Iz sarajevske gradske općine, *Sarajevski list* XXXII/98, 1909, 3.

Trebalo je neko vrijeme da se osnuje *Automobil-klub* u Sarajevu⁸¹, a osnivačka skupština je održana 24. augusta 1912. godine.⁸² Svoj su prvi zvanični izlet autima organizovali ugledni članovi krajem aprila 1913. godine do Jablanice. Koliki se značaj dao ovom klubu govori i to da je Zemaljska vlada bila član utemeljitelj i „time doprinijela svoj obol za podupiranje težnja ovoga društva, koje ide za tim, da razvije saobraćaj stranaca i turista i da uredi odnošaje automobilskega športa u nas”⁸³ Potvrda zainteresovanosti za automobile bilo je i otvaranje *Fiatovog* zastupništva i *Semperit* pneumatike početkom 1913. godine pri trgovini građevinskog materijala, gvožđa, boja i potrebnih tehničkih artikala kod Teodora Todeskinija u Sarajevu. To je svakako uticalo na povećan interes za automobile, jer je u samom Sarajevu sredinom te godine bilo oko 80 automobila raznih vrsta, ali zbog kojih je „danju opasno ići ulicama od brzine tih automobila, a osim toga se ulicama ne može ići, kad prolaze automobili, od smrdljivog dima i dignute prašine. Noću opet trube automobila tako jako tuturuču, da ne daju čeljadima po gradu spavati s mirom.”⁸⁴ Porast broja automobila, ipak, nije se mogao zaustaviti.

Dio egzotične ponude za goste koji su pohodili Bosnu bila su izuzetna lovišta u koja je organizovano kretala strana ekonomska i činovnička elita,⁸⁵

-
- 81 „Privremeni odbor automobilskega kluba u Sarajevu razasla je cirkular svima onima, koje misli da se interesuju za ovaj šport i da bi eventualno mogli pristupiti klubu kao članovi. Cilj je ovome klubu da širi interese automobilizma. Privremeni odbor javlja, da klub do sada ima 28 članova.“ (Automobilski klub, *Srpska riječ* VIII/5, 1912, 3).
- 82 „Osnivački odbor bh automobil-kluba u Sarajevu poziva na konstituiraću skupštinu bos. herc. automobil-kluba, koja će se održavati u subotu 24. augusta u staklenoj dvorani hotela Europe“ (Skupština Automobil-klub u Sarajevu, *Sarajevski list* XXXV/180, 1912, 5).
- 83 “Vožnjom je upravljao odborski član direktor Oertel a učestvovali su u izletu osim članova također i brojni gosti. Među ostalim pođoše predsjednik kluba primarni liječnik dr. pl. Mikucki, potpredsjednik sabora dr. Safvetbeg Bašagić, gr. fizik dr. Jojkić, direktor Reiter, kapetan Gregor nadporučnik John, industrijac Silvio Alkalay, nadpovjerenik Woelz i t. d.” (Iz bos.-herc. automobilskega kluba, *Sarajevski list* XXXVI/89, 1913, 2).
- 84 Redovna sjednica gradskog zastupstva, *Sarajevski list* XXXVII/145, 1913, 2.
- 85 “U četvrtak stigli su vozom iz Mostara ova gospoda iz Budimpešte: Grof St. Sztaray, Mirko pl. Szalay saborski poslanici, Karlo Adam jun., minist. tajnik N. Pscherer, Geza pl. Latinovics i dr. Adler. Na kolodvoru je dočekaao vladin povjerenik dr. vit. Berks ove putnike, koji putuju radi lova u Bosni i Hercegovini. ”Lovačko društvo“, *Sarajevski list* XV/4, 1892, 2. “Zastupnici u ugarskom saboru Mirko Szalay, Bela Vermes i posjednici

često strasni lovci⁸⁶, a uz podršku domaćinā. Postalo je gotovo dio protokola pri dolasku visokih austrougarskih zvaničnika da se u njih kreće uz već dobro uhodane hajke organizovanih seljana na raznovrsnu divljač po bosanskohercegovačkim planinama.⁸⁷ Odziv na ovakvu bogatu ponudu ponukao je vlasti da vrlo brzo donesu *Naredbu* kojom su se regulisali svi koraci tokom lovačke zabave, ali i odredbe za domaće stanovništvo. Između ostalog, njome je bilo regulisano posjedovanje oružanog pasoša, lovačke iskaznice, zabrana lova po zasijanim zemljištima i njihovo gaženje, te zabrana lova u određenim periodima godine za pojedinu divljač. Mada je teško pretpostaviti da se gostima bilo šta zabranjivalo, ipak, pod zaštitom u to doba bili su jeleni, košute, zečevi, divokoze, jazavci i dabrovi, te određeni broj ptica (fazani, jarebice, prepelice, divlji golubovi, guske i patke), dok je za “grabežnu zvjerad” kao što su medvjedi, vukovi,⁸⁸ lisice, veprovi i risovi, te “grabežne ptice” gavrani, čavke i svrake sezona lova bila neograničena.⁸⁹ Detaljnije odredbe donio je *Lovački zakon za Bosnu i*

Geza Latinović i Stjepan Nadassy namjeravaju poći u Bosnu. Putovanje trajeće tri nedjelje, a upravljачe po višem nalogu lovom nadšumar vitez Geschwindt. Loviće po bosanskim planinama na tetrijebce, megjede i orlove. Putnici poći će preko Rijeke u Spljet, odovle na kolim a u Livno i Travnik. Iza lova zaputiće se lovci preko Kotora na Cetinje.” *Lovački izlet, Sarajevski list* XVI/49, 1892, 2. „Njemački spisatelj Antun baron Perfall iz Mouakova, koji je ovih dana lovio po Igmanu i Bjelašnici, otputovao je u Jajce za Banjaluku, ođaklen će se vratiti preko Zagreba, Budimpešte i Beča u Monakov.” (Turiste, *Sarajevski list* XXVI/129, 1903, 3).

- 86 Jedan od takvih bio je nadvojvoda Franjo Ferdinand. “Lovačke trofeje nadvojvodine broje na hiljade komada, megju kojima dvadeset tigara, osam leoparda i dva slona.” Mada ovi trofeji nisu bili iz Bosne, nego o putu „oko cijelog svijeta“ ovog „glasovitog lovca“, govore o vojvodinoj pasiji. (Povratak nadvojvode Franje Ferdinanda, *Sarajevski list* XVII/126, 1893, 2).
- 87 “O boravku prejasnog gosp. nadvojvode Leopolda Salvatora u Mostaru javljaju odonle, da je 24. o. u Podveležu pri najljepšem vremenu bio priregjen lov na medvjede. U lovu je bilo stotina hajkača i 24 lovaca. Ubijen je jedan medvjed. Prejasni gosp. nadvojvoda i ako nije imao prilike da puca, ipak je izjavio svoje najpotpunije zadovoljstvo sa priregjenim lovom.” (Visoki gosti, *Sarajevski list* XVIII/52, 1895, 2).
- 88 “Pišu nam iz Mostara, da je 6. o. bila odregjena u Podvelež hajka na vukove od strane seoskog kotarskog ureda kojom prilikom su poznati lovci g. vojnički ljekarnik Miller i načelnik Zaimbeg Kulaković dva velika vuka (vuka i vučicu) koji su dosta hajvana poklali ubili odnosno oborili; dočim je treći vuk ranjen kutarisao u šumu. Lovom je upravljao oružnički kapetan vitez Kokotović.” (Vukovi, *Sarajevski list* XIV/147, 1891, 3).
- 89 Naredba o lovu u Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list* VI/77, 1883, 4.

Hercegovinu 1893. i njegova dopuna iz 1903. godine.⁹⁰

O raširenosti ovog sporta koja je veličala muževnost i hrabrost među višom klasom govori i to da je "lovačko jahanje" bila i jedna od disciplina u organizovanim trkama na Butmiru. Važnije od toga je bilo dodjeljivanje u zakup tri lovačka područja *Lovačkom društvu u Sarajevu* (1. Predio Romanije, Jahorine, Gornjeg i Donjeg Viteza, kao i Odžaka kotare sarajevskog odnosno rogatičkog, 2. Predio Bukovika, Ozrena, te djelomično dijelovi opštine Hreša, Nahorevo, Gornja i Donja Vogošća, kao i Srednje). Kako je navedeno u *Objavi* koju je poslao građanski doglavljenik Kučera, "Loviti u ovijem područjima dozvoljeno je samo članovima naprijed spomenutog društva i gostima, koje pozove društvena uprava i snabdjene ih lovačkim kartama, a za sve ostale osobe pak zabranjeno je bez izuzetka."⁹¹ Pored ovih postojala su i druga područja koja su bila omiljena za posebne goste.⁹²

Vrhunac predstavljanja bosanskohercegovačkih lovišta i obilja divljači bila je Međunarodna lovačka izložba u Beču, održana od 15. maja do 15. oktobra 1910. godine, na čije su otvaranje bili pozvani svi članovi bečkog parlamenta. Na izložbi je Bosna i Hercegovina imala svoj paviljon koji je izgledao isto kao onaj "na Čengić vili u sarajevskom polju".⁹³ Pripreme su počele još u jesen 1909. i u tu svrhu organizovan je odbor pod vođstvom dvorskog savjetnika barona Karla Pintera koji je "turio proglas na narod, pozivajući ga da s njim u tome radu sudjeluje.

To se sudjelovanje bosanskog i hercegovačkog naroda sastoji u tome, što će ustupiti ili tačnije zajmiti zemaljskoj vladi, za vrijeme izložite, svoje domaće lovačke predmete, koji su znamenitiji jali ragjom jali ukusom jali rijetkošću jali pretežnošću. Ti bi predmeti bili na pr. rogovi od jelena, od srna, od divokoza, zubi divljih krmaka, ispunjena divljač ili zvjerad, jali cijela jali u djelovitna, pa slika ili drugih umjetnih ragja, što u lov zasjecaju i najpošlje lovačko oružje. ... Jer svijet, koji će tu izložbu pohoditi, biće od veće česti

90 Više vidjeti u: Laska, 2009.

91 Objava, *Sarajevski list* XVIII/106, 1895, 1.

92 „... dok mi ne donese lijep komad lapištova (*Phalacrocorax pygmaeus*), kojega ja do sada još nikada ne ubih i juče istom prvi put na Mostarskom blatu u prirodi posmatrah. Svaki od lovaca imagjaše svoj zasebni čin, te se s toga i mogosmo razdijeliti po raznim kanalima u gustišu trske, te nasto žestoka cika pušaka. Sve ovo učini na me utisak neke velike tropske baruštine.” (Glas njemačkog naučnika o Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list* XXIV/27, 1901, 2).

93 Đogo, 1910, 1-2.

otmen, imućan, odan što lovu a što putovanju, pa prema tome, kakav mu upečatak koja zemlja na izložbi učini pa će k njoj češće zalaziti ili neće. Od toga dakle zavisi posjeta stranaca u dotičnu i zemlju, biva turistički promet, koji je za domaći narod izvor mnogog i znamenitog dohotka. Osim toga od toga zavisi i razvitak jedne grane trgovačkog obrta, koji pravce zasjeca u sitni puk, biva: narodnog umjetnog zanatlijsva. Naša domaća lovačka oružja, naše lovačke umjetničke radnje, naši lovački trofeji i t. d. ističu i se svojom zasebnošću pored onih u i drugih naroda, pa tugjinac, koji se za to interesuje, te stvari rado kupuje. Osim novca, koji na taj način s toga izvora dolazi u naš kraj u promet, tijekom se još daje života i jednom narodnom umjetnom obrtu, biva zarade prostome puku.⁹⁴

Na ovoj izložbi su predstavljena i patentirana i dva izuma iz Bosne i Hercegovine,⁹⁵ a kao najveće odlikovanje izložbe dodijeljena je počasna diploma ždrepani u Goraždu.⁹⁶

Izložbe kao političke i propagandne smotre

Ovo je bila jedna od zadnjih izložbi na kojoj je predstavljena Bosna i Hercegovina. Do tada se to radilo na međunarodnim izložbama – u Budimpešti koja je proslavljala hiljadugodišnjicu dolaska Mađara u Panonsku niziju (1896), Briselu (1897), Beču (1898) i Parizu (1900).

Za budimpeštansku izložbu ugarska vlada je obezbijedila popuste na željeznici, ulazne karte, kao i povoljnu cijenu prenoćišta. “Osim toga su bosanske kafedžije na izložbi, koji će u bos.-herc. odjeljenju izložbe imati kafanu, iznajmile cijelu kuću sa nekih 20 odaja, u kojima će ugledni Bosanci i Hercegovci, koji dogju u Budimpeštu, po razmjerno jeftinu cijenu dobiti konaka. Povrh toga jedan bosanski aščija urediće odmah pored izložbe muhamedansku aščinicu, gdje će kako posjetioци u velikom, tako i ugledniji Muhamedanci za jeftinu cijenu dobiti strogo po svom zakonu propisana jela. Izložbeni ured za bosansko - hercegovačko

94 Megjunarodna lovačka izložba u Beču, *Sarajevski list* XXXII/1, Broj na ogled, 1909, 2.

95 “Iz Beča nam telegrafišu danas ovo: Izumi štampara Riste Kisića iz Mostara, mašina „maja“ za osmorostruku kućnu upotrebu i „peć-sušnica“ primljeni su za patentiranje. Modeli biće izloženi u bosanskom paviljonu megjunarodne lovačke izložbe u Beču. Stručni krugovi izrazili su o izumima Kisića svoje osobito dopadanje.” (Izumi jednog Mostarca, *Sarajevski list* XXXIII/108, 1910, 2).

96 Nagrada na izložbi, *Srpska riječ* VI/203, 1910, 3.

odjelenje izložbe preseliće se skorim sa svijem iz Sarajeva u Budimpeštu (Nagy Janos utcza 44 sz.), te će odonle u svakom obziru biti na ruci pismenom ili usmenom uputom svakom posjetiocu izložbe iz Bosne i Hercegovine, koji se god na taj naš ured obrati. O značaju koji je vlada dala ovoj izložbi govori i brojna bosanskohercegovačka delegacija koja je istim vozom s poglavarom zemlje Apelom prisustvovala otvaranju ove svečane ceremonije.⁹⁷

Ideja pripadnosti i zajedništva privedenih elitnih predstavnika bosanskohercegovačkog naroda trebala je evropskoj javnosti da pokaže ispravnost berlinske odluke, uspjeh austrougarske prosvjetiteljske politike, ali i da gostima pokaže sjaj i moć jedne od prijestonica Monarhije. To doduše nije spriječilo dio privedenih da baš u tim danima počnu da pokazuju otpor ovoj moćnoj carevini.⁹⁸

Vlasti možda nisu ni očekivale veći uspjeh kod već sredovječnih uglednika, pa su na izložbu doveli i oko 400 učenika bosanskih gimnazija, učiteljske i tehničke škole, sarajevske zanatske i trgovačke škole s njihovim profesorima na trodnevni izlet, razgledanje izložbe i drugih znamenitosti Budimpešte.⁹⁹ Ovo “prijatno i poučno” putovanje

97 U deputaciji biće ovi domaći dostojanstvenici i gragjani: mitropolit Serafim Perović i Nikola Mandić, reis-ul-ulema H. Mehmed Teofik ef. Azabagić, muftije H. Muhamed Kadim ef. Korkut iz Travnik, H. Muhamed ef. Čokić iz D. Tuzle, Ali ef. Džabić iz Mostara; španjolski nadrabrin Avram Abinon, dalje gradski načelnik u Sarajevu Mehmed beg Kapetanović-Ljubušak i podnačelnik Petro T. Petrović, mostarski gradski načelnik Ibrahim beg Kapetanović sa podnačelnicima Ivanom Bašadurom i Đorđom Glavanom, savjetnik vrhovnog šerijatskog suda H. Nezir ef. Skalić, predsjednik zemaljske vakufske komisije Ibrahim beg Bašagić, vlasnik “Bošnjaka” advokat Jusuf beg Filipović, urednik „Vatana“ Mehmed Hulussi, gradski zastupnici Gligorije M. Jeftanović, Vaso S. Kraljević, Risto Đ. Besarović i Anton Perišić iz Sarajeva, veliki posjednici Derviš beg Čengić iz Zagorja, Ragib beg Džinić iz Banjaluke, Mehmed beg Alajbegović iz Bihaća, Ibrahim beg Džindo iz D. Tuzle, Ali beg Firdus iz Livna, Daud beg Bašagić iz Nevesinja, vojvoda Mašo Vrbica i proto Vid Kovačević iz Banjaluke. Sa deputacijom su pošli u Budimpeštu i okružni predstojnici iz Bosne i Hercegovine gg. dr. F. baron Mollináry, Jakov Vojvodić, Pius baron Lazarini, Fridrik Foglár, M. vitez Rukavina i okružni upravitelj vladin savjetnik dr. Lothar vit. Berks iz Bihaća, a deputaciju će najstariji okružni predstojnik dr. baron Mollináry privesti Njeg. Veličanstvu na poklonstvo (Milenijska izložba u Budimpešti, *Sarajevski list* XIX/37, 1896, 3).

98 Među pristunima bili su glavni pokretači organizovanih pokreta – za crkveno-školsku samostalnost, odnosno vakufsko-mearifsku autonomiju (Šehić, 1980; Madžar, 1982).

99 Posjet milenijske izložbe, *Sarajevski list* XIX/80, 1896, 3.

trebalo je da zagrije srca mladih za Monarhiju, kojoj su se neki stariji opirali. Treba naglasiti da je organizovanje “naučnih” putovanja, tj. ekskurzija i izleta bila stalna i dobra praksa prosvjetne politike.¹⁰⁰ Onaj dio organizovanih putovanja omladine, koje vlast nije organizovala ali ih je nerado dopuštala, bila su sokolska okupljanja širom Monarhije.¹⁰¹

Oko organizacije puta na briselsku izložbu sljedeće 1897. godine potrudio se Turistički klub, a putnici su platili svoje vozne karte. Poglavar zemlje nije putovao s njima, ali ih je ispratio i poželio sretan put elitnoj ekipi, čiji jedan dio “kani ovom prilikom, da pogje na kratko vrijeme i u Paris, London i Holandiju, a u povratku u nekoje veće njemačke gradove.”¹⁰² Zaista je taj dio grupe izjavio na svečanom ručku u Budimpešti, koji im je priredio B. Kalaj, zajednički ministar finansija, na njihovom povratku kući, da su “ljubazno primljeni, kako u Bruselju, tako i u Parisu, te suviše bili milostivo primljeni, i od samoga belgijskoga kralja Leopolda”. Kalaj im je rastumačio da “Ovaj ljubazni doček dade se rastumačiti time, što je Jevropa već saznala, da su Bosna i Hercegovina stupile u red civilizovanih zemalja, jer stoje pod moćnim žezlom našega ljubljenoga vladara.”¹⁰³

100 „15/28. juna o. g. 27 krenuće učiteljskih pripravnika ovd. učiteljske škole pod nadzorom i vodstvom prof. Krčmara i učitelja Hangija na naučnu ekskurziju kroz jugozapadni dio Bosne, kroz Hercegovinu i jedan dio Dalmacije. Ekskurzija će trajati 16 dana, pa će đaci i nastavnici proći kroz ova oveća mjesta i gradove: Travnik, Gučja Gora, Bugojno, Liječno, Čelebić, Grahovo, Knin, Šibenik, Spljet, Solin, Trogir, Metković i Mostar.“ (Naučna ekskursija, *Srpska riječ* 1/83, 1905, 5. Ruta ekskurzije preko Beča, Ljubljane, Zagreba, Rijeke, Zadra, Splita, Dubrovnika, Metkovića i Mostara bila je organizovana za sarajevske maturante uz pomoć Zemaljske vlade, priloge privatnih korporacija i donacija. Ekskurzija abiturijenata trg. stručne škole sarajevske, *Sarajevski list* XXXV/147, 1912, 3. Kraća, trodnevna putovanja bila su ponekad organizovana za ženske škole. *Jedanaesti godišnji izvještaj Državne više djevojačke škole u Sarajevu*, 1906, 5).

101 Povratak sokolaša, *Sarajevski list* XXXV/147, 1912, 3.

102 “U izletu učestvuju osim predsjednika kluba ovi članovi: dvor. savjetnik Hermann, gradski načelnik Mehmed beg Kapetanović, zamjenik drž. nadodvjetnika dr. Markoin, gradski zastupnik Vaso Kraljević, advokat Jusuf beg Filipović, Husein beg Bašagić, vladin tajnik dr. Žarnowski, vladin perovođa Vladimir Besarović, sudski tajnici Muykowski i dr. Lewitus, Ibrahim ef. Rašidkadić, Jeftan Despić, Risto Samouković, bankari Ješua D. Salom i A. Birnbaum, Sokrat i Diogen Petrović, Riza beg Kapetanović, građevinski savjetnik Ribarich, trgovci L. Heim i W. Bruner, bank. činovnici Vuko Đukić i Steinmetz i direktor papirne fabrike u Zenici Springer.“ (Izletnici u Bruselju, *Sarajevski list* XX/88, 1897, 2).

103 Objed u Beču, *Sarajevski list* XX/97, 1897, 2.

Jedna od udaljenih destinacija koje je klub omogućio i pamtio bio je Pariz, organizovana posjeta međunarodnoj svjetskoj izložbi 1900. godine koja se tada održavala i na koju je išla elitna ekipa uz vođstvo barona Molinarija i koju su ispratili „mnogi odličnici grada Sarajeva”.¹⁰⁴ Putovanje je organizovano preko svjetske putničke agencije *The Cook/Son*, koja je svoje sjedište imala u Beču. Ona je još u devedesetim godinama 19. stoljeću dovodila „Ingleze, Franceze, Germance i Austrijance” u Bosnu i Hercegovinu, pa je iz zahvalnosti Bosanskohercegovački turistički klub izabrao 1897. godine njihove čelne ljude Henri Mozera i Toma Kuka za svoje počasne članove.¹⁰⁵

Podsjećajući na pomenute izložbe u izvještaju vlade iz 1906. godine kaže se da su one “znatno tome doprinijele te i daljnje krugove upoznale sa zemljom”, te da “znatan promet sa strancima počima se tek razvijati”. Namjera da se sistematski prati i ulaže u turizam pokazuje i objavljeni izvještaj o radu kupališta na Ilidži u periodu 1892–1905, broj gostiju i prihodi koji su ostvareni.¹⁰⁶ Sljedeći izvještaji vlade nastaviće da donose podatke o prometu stranaca i postignutom napretku, ali i o prihodima koji su se uvećavali od turizma.¹⁰⁷

Novi karakter turizma u Bosni i Hercegovini

Početak 20. st. turistička djelatnost postaje značajniji dio privrednih napora brojnih država, njenih organizovanih struktura, institucija i poduhvata osvijestjenih ekonomskih elita, organizovanih udruženja ili avanturistički nastrojenih pojedinaca. Slične aktivnosti preduzimale su

104 “Na ovaj put je krenulo svega 18 turista i to: Osim vođe predstojnik odjelenja zem. vlade g. F. Sonnleithner, vladin savjetnik dr. Żarnowski, građevni savjetnik Ribarich, veliki posjednik Osman beg Kapetanović Ljubušak, politički pristav Handi beg Džinić iz Krupe, g. Hruška, bankar J. Löschner, učitelj arapskog jezika mostarske gimnazije Ali ef. Kadić, vel. posjednici: Ismet aga Mehremić i Muhamed ef. Čomara iz Sarajeva, trgovac Ademaga Mešić iz Tešnja, trgovac Marko Dobrojević iz Krupe, trgovac Mahmutaga Mahić iz Ljubuškog, natporučnik A. Mandich, inženjer, Karl Fintzinger i okružni veterinar J. Mašlan iz Bišća. Turiste su zdravo stigli u Paris.” (Bošnjaci u Paris, *Sarajevski list* XXIII/80, 1900, 2).

105 Turistički klub u Sarajevu, *Sarajevski list* XX/123, 1897, 2.

106 *Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906*, 1906, 596.

107 *Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1907*, 1909, 191; *Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1908*, 1909, 283-284; *Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1909*, 1910, 249; *Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1910*, 1910, 244; *Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1911*, 1911, 258.

i vlasti u Bosni i Hercegovini.

Nagovještaj novog doba vidio se i u osnivanju putničkog ureda u Sarajevu koji se obraćao pojedincu i nudio mu putovanja u inostranstvo pod motom da se putovanjem najbolje uči i upoznaje svijet, tj. da ga vidi “svojim očima”, ali uz napomenu da je potrebno “najprije dobro upoznati svoju domovinu”. Vidjevši u engleskim turističkim klubovima primjer pokrenula je Hrvatska centralna banka osnivanje putničkog ureda, a njoj su se pridružile Muslimanska i Srpska centralna banka u Sarajevu i zajednički dobile koncesiju od Zemaljske vlade. Osnovani putnički ured pod nazivom *Balkan* priređivao je grupna naučna i zabavna putovanja, kao i vožnju automobilom, garažiranje stranih automobila, posredovanje kod lova i ribolova, te pribavljanje lovne karte i dozvole za ribolov. Izdavala je sve vrste vozničkih karata za pojedine vožnje, kao i za veća putovanja, pribavljala “spavaća mjesta”, otpremala putničku prtljagu, izdavala iskaznice za svratišta, posredovala osiguranje protiv nezgoda na putu, te obezbjeđivala osiguranje putničke prtljage.¹⁰⁸

Nove turističke tendencije imale su odjeka i u Turističkom klubu, pa je Molinarija na mjestu predsjednika 1906. godine zamijenio vladin savjetnik dr. Ivan Žarnovski,¹⁰⁹ a baron je postao počasni član.¹¹⁰ U

108 Putnički ured „Balkan“ u Sarajevu, *Sarajevski list* XXXVI/130, 1913, 2.

109 Bos.-herc. Turističkom klubu pristupili su kao članovi ova gg.: Adolf Beyer, vladin tajnik, Jaroslav Prohaska, finance savjetnik, mag. Pharm. Picek, Josip Herman, sudski tajnik, Antun Schwärz, računski oficijal, Ivan Solar, sudski tajnik, Fridrik Reumann, kontrolor Dion. pivare, Eduard Pleyel, apotekar, Josip Porkert, računski revident, Hugo Schumann, gruntovničar. Ivan Oppitz, računski revident, Karlo Hušak, pristav duhanske režije, Karlo Jelletz, računski oficijal, Josip Schwarz, računski asistent, Petar Kangerga, računski revident, Alfred Steinpach, računski asistent, Karlo Fischer, računski revident, Simo Stanivuković, računski oficijal, Antun Peterlin, računski oficijal, Rudolf Pešina, upravnik Zem. ekonomata, Ivan Benisch, računski revident. Ivan baron Jeszenak, računski asistent, Ćiril Setnik, meteor, asistent, Ivan Simmler, računski revident, dr. Gottlieb Arnstein, c. i kr. štabni liječnik, Luka Karaman, direktor realke i urednik Ivan Vasin Popović, vladin savjetnik.“ (Bos.-herc. turistički klub, *Sarajevski list* XXIX/6, 1906, 2).

110 Bos.-herc. turističkom klubu pristupila su ova gospoda kao članovi: Dr. Aleksije pl. Feichtinger, odjelni predstojnik, Max Springer, car. njemački konzul, dr. Fridrik Fronius, zdravstveni savjetnik, Franjo Topić, oficijal u Zem. muzeju, Leopold Weiss, carinarnik, Adalbert Naglič, c. i kr. kapetan, Sadikbeg Fadilpašić, veliki posjednik, Ibrahimbeg Čengić, veliki posjednik, Aini ef. Bušatlić, šerijatski sudija, Šukri ef. Alagić, gimn. profesor. Hasan ef. Hodžić, prefekt učit. škole, Robert Miaczynski, nadgeometar, Ivan Pogorelc, financ. savjetnik, dr. Maks Schneider c. i kr. štabui nadliječnik, dr. Roman Wodynski, prosekter, dr. Oton Laufer, financ. perovodnik

svom saopštenju Bosanskohercegovački turistički klub je objavio da će ga u javnosti zastupati službeni vladin list *Sarajevske novine* i *Bosnische Post* putem posebnih rubrika, budući da nemaju svog vlastitog lista, a zahvalnost na podršci je upućena njihovim urednicima vladinom savjetniku Ivanu Vasinu Popoviću i c. kr. komercijalnom savjetniku Jovanu Baptistu Šmardi. Namjenska novina *Der Tourist* koja se bavila turizmom i izlazila dva puta mjesečno pokrenuta je 1909. godine, na njemačkom jeziku.¹¹¹

U novu upravu sa Žarnovskim su ušla i nova, domaća lica. Prvi potpredsjednik bio je Riza beg Kapetanović, a drugi Ivan Vasin Popović. Novim pravilima klub je preimenovan u *Bosanskohercegovačko turističko društvo*, te su uvedene izvjesne novine, kao što je biranje pojedinih naročito izabranih "funkcionera" za razne klupske svrhe: "za zabavnodruževne, za tehničke svrhe, za pobiranje zanimljivog i vrijednog gradiva iz naroda za turistiku, povjesnicu, etnografiju Bosne i Hercegovine".¹¹² Klub je bio i inicijator imenovanja počasnog povjerenika i referenta za "turistiku" pa je izabran nadzornik, pa potom i direktor kupališta Ilidže g. Julije Pojman. On je bio jedan od agilnijih članova kluba, ali i vrstan vladin saradnik, pa je za potrebe turističke propagande putovao po Monarhiji i Njemačkoj i držao predavanja o turističkim ljepotama Bosne i Hercegovine.

pristav, Tomislav Ferljan, kotar, predstojnik, Božo Čulić, rač. asistent, Bogdan J. Besarović, rač. vježbenik, Sulejman Suljagić, rač. vježbenik, Alois Walzl, blagaj. pristav, Karlo Parik, građj. savjetnik, Ernst Borda, mjernik, Vaso Puškar, činovnik zem. banke, Karlo Marek, upravitelj kreditnog i štedovnog društva, Karlo Fiauss, volonter u direkciji bos.-herc. drž. željeznica, Hugo Gergely, činovnik zem. banke, Pero Stokanović, trgovac u D. Tuzli, Safvetbeg Bašagić, gimn. učitelj, Salihaga Žiga, trgovac, dr. Teofil Koetschet, liječnik, Ivan Durbešić, nadsavjetnik vrhovnoga suda, Ismetaga Čomara, vel. posjednik." (Bos.-herc. turistički klub, *Sarajevski list* XXIX/13, 1906, 3).

111 Novi listovi, *Sarajevski list* XXXII/139, 1909, 3.

112 Ostali članovi odbora bili su: „blagajnik: Adolf Bayer, tajnik: dr. Oskar Szilagyi, odbornici: Jeftan Despić, Josip Herman, Vaso Kraljević, Ademaga Mešić, Ismetaga Mehremić, Robert Miaczynski, Adalbert Naglič, Diogen Petrović, Sokrat Petrović, Ivan Oppitz, dr. Josip Preindlsberger i Matija Ribarici). Zamjenici: Emil Bader, Safvet beg Bašagić, Bogdan J. Besarović i Ernst Borda. Revizori: Ivan Pogorelc, Ernst Volkert, zamjenik Josip Porkert.“ „Kao novi članovi kluba prijavili su se: Avdaga Šahinagić, trgovac i posjednik, Nikola Rajković, blagajnik Zem. banke, Aleksandar D. Jeftanović, vel. posjednik, Fr. Mikolji, financ. savjetnik i dr. J. Sainenfeld, kot. liječnik.“ (Turistički klub, *Sarajevski list* XXIX/28, 1906, 2).

Plan kluba je bila i izgradnja planinarskih, “turističkih kuća”, odnosno planinarskih domova koji bi omogućili izletnicima ugodan boravak. Ova aktivnost podizanja i obnove domova je ostala konstantan napor kluba.¹¹³ Najprije su opremali trebevički dom za noćenje i ručavanje, uposlili domara,¹¹⁴ tako da je uprava kluba mogla obavijestiti svoje članove da mogu računati na “vruće mesnate, riblje i čorbaste konzerve, salame, sira, hljeba, vina, piva, čaja, kafe i t. d., te prema tome nije potreba, da se članovi brinu sami za hranu i nošenje”.¹¹⁵ Podigli su kolibu na vrelu *Dobra voda*, zatim na Romaniji, južnoj strani Jahorine, u podnožju Kleka zbog pogleda “na visoko romantično Crnogorsko gorje”, itd. Radilo se istovremeno na podizanju i održavanju planinarskih putokaza, što nije uvijek bilo izvedivo.

Kako su najavljeni gremijalni (zajednički) izleti kluba po Bosni i Hercegovini, ubrzano se klub punio novim članstvom, te je dostiglo cifru od 180 redovnih članova sredinom 1906. godine, a već početkom 1907. godine 330 članova.¹¹⁶ Poslije se ovaj nagli skok pripisao povlasticama na željeznici odobrenjem Zemaljske vlade, tj. dobivanjem 50% popusta na cijene voznih karata u periodu od 1. aprila do 15. novembra, uz iskaznicu s fotografijom člana i štambiljom kluba, te učlanjenjem članova porodice, ali svakako politikom društva koje više nije bilo ekskluzivno vezano za više socijalne krugove, nego je po uzoru na druga turistička društva u Evropi i s idejom proširenja društva novim članstvom.¹¹⁷

113 Turistički klub, *Sarajevski list* XXIX/56, 1906, 3; Gradnja turističkih kuća, *Sarajevski list* XXXIII/391, 1910, 3.

114 “U toj kući vodiče domazluk šumski stražar Franjo Hiermann, a odbor kluba se pobrinuo, da izletnici dobivaju ondje noćišta i nužnu opskrbu po uglavljenim cijenama.” (Turistički klub, *Sarajevski list* XXIX/56, 1906, 3; Bos.-herc. turistički klub u Sarajevu, *Sarajevski list* XXIX/82, 1906, 2).

115 Turistički klub, *Sarajevski list* XXIX/112, 1906, 3.

116 “Kao članovi kluba pristupila su ova gg.: Julije Bussjäger, c. i kr. pukovnik i vojn. gragj. direktor, Josip Schwarz, rudarski savjetnik, dr. Julije Kehltmann, polit. pristav, Rudolf Filiak, nadzornik bos.-herc. drž. željeznica, Josip Gärtner, nadrajernik bos.-herc. drž. željeznica, Aleksandar baron Rajacsich, pol. pristav, dr. Božo Cerović, gimn. učitelj, dr. Lazar Dimitrijević, prakt. liječnik, Drago Rajković, učitelj trgov. škole, Ljubo Hadži-Ristić, činovnik Zem. banke, Milan Despić, grad. račun, asistent, dr. Pajo pl. Orešković, zubar, Aleksandar Czerniawski, računski savjetnik, Makso Czerniawski, račun, vježbenik, Ferd. Harnischfeger, računski oficijal, Antun pl. Szerdahelyi, volonter bos.-herc. drž. željeznica.” (Turistički klub u Sarajevu, *Sarajevski list* XXIX/17, 1906, 3).

117 Pomenućemo samo neke članove priključene 1906. godine: dr. Theo-

Time je omogućeno aktiviranje ne samo do tada uglednih vladi bliskih pojedinaca nego i onih iz činovničkih, prosvjetnih, trgovačkih, zanatskih i drugih slojeva da svojom agilnošću potpomognu rad kluba. Novina u radu je bilo i organizovanje prvih sijela članova Kluba.

Kako su planovi bili veliki, to se uprava pozabavila da mimo članarina dobije dodatna sredstva, a okretno i probojno članstvo se razmililo da ih omogući na sve načine. Upućene su molbe da se subvencionira klub i prva se odazvala sarajevska gradska opština s 500 kruna, što nije prošlo bez otpora,¹¹⁸ kao i gradska opština Banja Luke sa 100 kruna.

dora Krajewska, zvanična liječnica, Konrad Willerth, pivarnik, Valentin Plazzotta, pivarski poslovogja, dr. B. Klinger, prakt. liječnik, Maksim Prnjatović, trgovac i grad. zastupnik, Karl baron Albori, nadzornik, Emil Charles Heymann, franc. vicekonsul, Muhamed Ćurčić, vel. posjednik, Stjepo H. Damjanović, trgovac, Mih. Trebić trgovac, Pero Jovin Bajagić poslovogja, Selim ef. Hadživdagić, posjednik, Aristotel Petrović, konsul u Jedreni; iz Banjaluke: Oton vitez Bordolo de Boreo, financ. savjetnik; iz Višegrada: Jos. Fiessl, c. i kr. potpukovnik, Oton Denk, sektionsingenieur, Suljaga Osmanagić, gradonačelnik, Pavle Branišavljević, podnačelnik, Ali beg Teskeredžić, vel. posjednik, Abdullah ef. Hafizović, šerijatski sudija, Risto P. Ceković, trgovac, Vuko Đukić, prokurista Zem. banke, Samuel Fehervari, posjednik i Anton Schadler, fotograf, Eduard Serelmau, direktor fabrike špirita na Kreki, Šemsi beg Salihbegović, grad. veterinar; iz Bjeline, ingenieur August Braun, gragjevinski poduzetnik i posjednik i Petar Vekić, fabrikant namještaja; iz Tešnja Zija beg Đonlagić, vel. posjednik, Ibrahim Mešić, trgovac, Jakov S. Albachary, trgovac i Muhamed beg Širbegović, trgovac, Haki beg Pašić, vel. posjednik u Bjeljini, Ali beg H. Pašić, vel. posjednik u Bjeljini, Jaromir Studnička, knjižar i Alois Studnička, direktor Zanatlijske škole u Sarajevu, Dušan Srškić trgovac, Isidor M. Izrael trgovac, Hasan beg Čengić, vel. posjednik iz Sarajeva, Mustajbeg Uzeirbegović, gradski načelnik iz Maglaja i Šemsi beg Abdulahefendić, gradski načelnik iz Dervente, Jovo Marković trgovac u Prnjavoru, i posjednik i trgovac Kosta Kostić veliki posjednik i trgovac iz Dervente ... U 1907. godini članovi postaju i gg. Nikola Preka, činovnik Zem. banke u Sarajevu i Haki beg Zulfikarpašić-Čengić, trgovac u Foči, dr. Julije Prager, financijski tajnik, dr. Viktor Jankiewicz, odvjetnik u Derventi, Josip Engel, trgovac, Ibrahim beg Džuvnić, vel. posjednik, Ibrahimaga Mundžić, trgovac i Vejsil Šišić, trgovac iz Vareša, T. Todeschini, trgovac, Isidor Sohr trgovac, Milan Davidović trgovac, svi u Sarajevu; Stj. L. Subašić, St. Tvić-Ivanković, Jozo M. Dilber, posjednici i trgovci u Bugojnu i Vaso Varenika, posjednik u Jezeru...

- 118 „Turistički klub za Bosnu i Hercegovinu obratio se poglavarstvu s molbom, da bi mu se dala neka pripomoć. Poglavarstvo preporučuje da mu se dade pripomoć, pošto to društvo radi na širenju turistikke u zemlji. R. Hadži Damjanović je protiv predloga. Njemu je poznato, da to društvo

Sa zadrškom je donirala i Privilegovana zemaljska banka 100 kruna. Odjelni predstojnik Konstantin Herman inicirao je od nekih opština stalne godišnje subvencije. Između ostalih od: sarajevske gradske 500 kruna, Banjaluke, Donje Tuzle i Donjeg Vakufa po 100 K, Goražda 40 K, Foče 25 K, te od Zemaljske banke 100 K i Union-banke 30 K.¹¹⁹

Najveći dio članstva, ipak, nije se morao angažovati oko ozbiljnih poslova, nego se uključivao u Turistički klub radi organizovanih izleta i uživanja u prirodi. Najbrojniji i najomiljeniji izleti su bili oni u okolini Sarajeva do kojih su putevi bili uređeni i održavani, ali su za neke članove i gospođe bili iznajmljivani i konji za jahanje. Trebević, vodopad Skakavac,¹²⁰ Bukovik bili su dio stalnog programa, a od ostalih mjesta uz noćenje najposjećeniji izleti su bili do Jajca preko Travnika, do Jablanice uz mogućnost uspinjanja manjih grupa na Prenj ili Plasa-planinu (sjeveroistočni dio Čvrsnice), potom do Igmana, Bjelašnice (Mehina luka), Treskavice, Jahorine, Sjetline prema Prači, Romanije (Carske vode), Bitovnja, „Borike Jezero“, svuda gdje je klub imao svoja skloništa, koja su bar neko vrijeme opstajala opravljena.¹²¹ Posebna

postoji ima nekoliko godina, ali ono je davalo do ove godine slabe znake života. Ove godine, valjda ušljed promjene uprave toga društva, društvo pokazuje življe djelovanje, ali on je za sad ipak protiv predloga, dokle se vidi, da društvo dadne kakve garancije, da zemlji daje koristi. Kad bi se sad dala pripomoć društvu, mogla bi i ostala društva, kojih ima podosta u Sarajevu, tražiti od gradske općine pripomoći. V. Kraljević je protivan navodu Hadži Damjanovića, te predlaže da se molba uvaži, pošto je turistika vrlo korisna za usavršavanje čovjeka. J. pl. Vančaš misli, da se općina ne će oštetiti sa nekolicke stotine kruna, što bi se dalo pripomoći ovome društvu, inače bi se društvu učinjela šteta i tijem, što bi ostala poglavarstva, na koja bi se u zemlji obratilo društvo za pripomoć, imala izgovor, da ne će dati pripomoći, jer bi mogla misliti: kad nije dalo poglavarstvo glavnoga grada, ne ćemo ni mi, jer možda društvo to i ne zaslužuje.“ (Iz gradske općine, *Sarajevski list* XXIX/49, 1906, 2–3).

119 Turistički klub, *Sarajevski list* XXXI/22, 1907, 3.

120 Isto.

121 „Odbor je naime nabavio za turističku kuću na gori Jahorini u dva maha, i namještaj i kuh, posuđe, ali uzalud. I prvi i drugi put nepoznati zlikovci odnijеше sve što je bilo u kući. Dalje, Klub je, osim toga markirao gvozdanim pločama sa natpisima čitavu okolicu grada, za tijem Trebević, Pale, Bitovnju, Praču, Višegradsku kapiju, Skakavac, Koziju ćupriju, Mošćanicu, Lukavicu, Pazarić - Bjelašnicu, i t. d., I tu trud bi uzaludan: Nepoznata zlikovačka ruka uništila je sve te ploče. Na dalje je Klub sa lijeve strane vojničkog vježbališta postavio kao putokaz 18 velikih drvenih stupova, da putnik u slučaju magle ne zaluta, no i taj trud bješe uzaludan. Jer i te motke bjehu pokradene. – Na Dobroj vodi, idući na Trebević, podigao je Klub jednu otvorenu baraku od

vrsta iskustva je bio izlet do Vareša uz obilazak rudokopa „Smreka“ i „Droškovac“ te talionice, a večeri uz svirku tamburaškog društva „Zvijezda“. Višegrad je postao interesantan nakon otvaranja pruge, pa je razgledanje mosta, kao i spuštanje splavom “niz romantičnu Drinu do Zvornika” bio dio programa.¹²² Dnevni izleti na ovoj pruži organizovali su se od 1911. godine do Stambolčića kod Pala. Veliki odziv je uvijek imao višednevni izlet do Dubrovnika, uz obilazak Boka Kotorske i Crne Gore, ali i ruta po Dalmaciji (Metković – Biševo (Plava špilja) – Vis – Hvar – Split – Omiš – Makarska – Trpanj) na poziv turističkog kluba iz Metkovića. Kako su izvještaji objašnjavali “ideja o priređivanju ovih izleta, koji su ne samo radi zabave, nego su i čisto naučna putovanja” bila je odlično prihvatana, a u izletima je, prema izvještaju društva „sudjelovalo više stotina turista“.¹²³

Već spomenuta agencija *The Cook&Son* preko Bosansko-hercegovačkog turističkog kluba nudila je putovanje iz Trsta s *Lloydovim* parobrodom „Thalia“ u Grčku, Carigrad i Malu Aziju. Putnici su uz obilazak Venecije, brojnih grčkih ostrva i gradova, te Smirne/Izmira dolazili do Carigrada/Istanbula ovom luksuznom lađom uz pratnju “muzičke kapele prvog reda”, ali i brigu ljekara i usluge frizera. S obzirom na to da je vjerovatno bilo manje prijavljenih od očekivanog, o tome putovanju izvještaj nije donio ništa.

Možda manje spektakularno, ali svakako izuzetno putovanje organizovano je 1911. godine u Rim i Napulj, preko Splita i Ankone, a u povratku preko Barija i Dubrovnika tokom uprave novog predsjednika Turističkog kluba kotarskog predstojnika i vladinog povjerenika za grad Sarajevo Franje Brodnika.¹²⁴ U izvještaju je kasnije navedeno da

dasaka, da bi se putnici u slučaju nevremena i žege mogli gdje skloniti: no nepoznati zlikovci su čitavu baraku iz temelja oborili i vas materijal pokrali. – Povrh izvora Dobre vode podigao je Klub Kamenitu ploču sa natpisom Dobra Voda ćirilicom i latinicom. Natpis ćirilicom je neko dlijetom iz kamena uništio, a iza toga je na isti način nestalo i natpisa s latinicom. Ovaki su vandalizmi za svaku osudu.“ (Rad ‘Bos.-herc. Turističkog Kluba u Sarajevu *Sarajevski list* XXXIV/42, 1911, 3).

122 Lične vijesti, *Sarajevski list* XXIX/88, 1906, 2.

123 Rad „Bos.-herc. Turističkog kluba u Sarajevu“, *Sarajevski list* XXXIV/42, 1911, 3.

124 “Sinoć u 9.32 sah. pošao je ovd. Turistički klub sa nekih 120 osoba u zasebnoj vozi put Dubrovnika za Anconu i Rim. U društvu izletnika su i predsjednik kluba, vladin povjerenik Franjo Brodnik, potpredsjednik Risto Samouković, gradski načelnik Fehim ef. Ćurčić i dr. izletnicima će se uz put još i druge ličnosti pridružiti.” (Izlet u Italiju, *Sarajevski list*

je “svaki izletnik vidio vječni grad Rim, najljepši grad svijeta Napulj, Vezuv, ostrvo Kapri i njegovu basnoslovnu plavu špilju kao i iskopine u Pompeji”.¹²⁵ Odbor koji je vodio Turistički klub činili su imućni ljudi, dominantno domaći, ali i doseljenici iz Monarhije koji su duže vrijeme boravili u Bosni i Hercegovini.¹²⁶ Društveni i politički uticaj Brodnika, predsjednika kluba, s obzirom da je bio član uprave Privilegovane agrarne i komercijalna banke za Bosnu i Hercegovinu (1909) i da se kao povjerenik za grad Sarajevo istakao povodom organizovanja dočeka cara Franje Josipa, ali i bugarskog kralja Ferdinanda 1910. godine, bio je veliki. To je posredno aktiviralo rad Turističkog kluba, ubrzalo pripreme za brojne turiste i posjetioce svečanosti.

Te 1910. godine Klub je imao 3 počasna člana, 36 utemeljitelja i 200 redovitih članova, održao je 12 redovnih sjednica, riješio 462 spisa (pismene informacije stranim društvima i turistima), izradio je puteve na Golu Jahorinu, od Skakavca na Bukovik, a popravio puteve od Jahorine na Trebević, od Pazarića na Bjelašnicu, od Ivana na Bitovnju i izradio još mnoge uske staze i putanje, koji su markirani turističkim oznakama. Samo Trebević i njegovu turističku kuću pohodilo je 3.523 stranca, koji su se upisali u knjigu utisaka. U jednom godišnjem izvještaju kluba navodi se da je zahvaljujući njemu proputovalo „kroz Bosnu i Hercegovinu veliki broj Srba i Hrvata, Čeha, Mađara, Nijemaca, Italijana, Franceza i Ingleza.”¹²⁷ Često su ova putovanja bila vezana za saradnju sarajevskog turističkog kluba s ostalim turističkim klubovima u Monarhiji, austrijsko-njemačkim alpinističkim društvima, turističkim klubom u Beču, Pragu, Budimpešti, s planinarskim društvima u Ljubljani, Zagrebu, s turističkim klubom *Liburnija* u Zadru i s mađarskim akademskim turističkim društvom. Saradnja ovog tipa bila je samo

XXXIV/104, 1911, 3).

- 125 “Rad ‘Bos.-herc. Turističkog Kluba”, *Sarajevski list* XXXVI/26, 5. Feb/23. Jan 1912, 1.
- 126 Potpredsjednici društva bili su dr Diogen Petrović i Risto Samouković, tajnik Ivan Lucić, vladin perovođa; blagajnik Pavle Sertić, bankovni činovnik. Odbornici: Josip Herman, Vaso Kraljević, Jeftan Despić, Armin Birnbaum, Vaso Savić, Franjo Hlasek, Bogdan Besarović, Niko Rajković, Jenica E. Salom, Muhamed ef. Ćurčić, Vuko Đukić, Fehim ef. Ćurčić i Oskar pl. Somogy i za revizore: Johan Opitz, Teodor Todeschini i Joh. Beniš (Sa glavne skupštine bos.-herc. turističkog kluba u Sarajevu, *Sarajevski list* XXXIV/42, 1911, 2–3).
- 127 Rad „Bos.-herc. Turističkog kluba u Sarajevu“, *Sarajevski list* XXXIV/42, 1911, 3.

nastavak dotadašnje prakse i pokazivala živo zalaganje kluba da se odnosi među klubovima poboljšaju i unaprijede.

Primjer toga je stalni dolazak čeških turista, jer su već od prve velike organizovane grupe (70 gostiju) 1897. godine u kojoj su bili političari, poslanici, književnici i sl. bili dobrodošli. Domaćini su im upriličili srdačan doček i susret s "češkom kolonijom",¹²⁸ koja je i sama imala svoje *Češko turističko društvo*, a i sva druga iskustva su ih poticala da se trend dobrih odnosa i saradnje nastavi. Svojim drugim dolaskom 1899. otvorili su put dolasku češke opere, sokola, trgovačkih, zanatskih udruženja i drugih privrednika, a posebno se trend nastavio međusobnom saradnjom sveslovenskih udruženja.

Francuzi i Englezi nisu u ovom obimu i organizovani u grupe dolazili kao turisti, ali su uvijek bili učesnici konjskih trka, te gosti večera kojima su prisustvovali i njihovi konzuli. Karakteristična je posjeta jedne grupe engleskih novinara i novinarki, „javnog mnijenja slobodoumne i napredne Velike Britanije“ koji su proputovali Bosnom i Hercegovinom, kao i komentar vladi opozicione *Srpske riječi*.

„...pošto je državni kalauz naše zemaljske uprave, dobro poznati Iliđža-memur Pojman, engleske goste dočekao još na granici, u Metkoviću, jasno je svakome, ko naše prilike poznaje, da su engleska gospoda poručena, kao ono birvaktile na trke i strijeljanje golubova na Iliđži, biva, da svoja pera stave u službu reklame. Pored svega toga držimo, da će Englezi imati prilike, da pregledaju i preko ružičastih naočara, koje će im Pojman&Com. nataći, i vide i čuju po nešto, što od vladinih organa neće čuti i što im se neće pokazati. Kao svjetski ljudi, kojim se ne može – baš onako ašićare – lug u oči sipati, namirisaće oni i ono, što vladi neće goditi. U tome uvjerenju, mi ih rado pozdravljamo na tlu naše domovine. Dobro nam došli! Wellcome!“¹²⁹

Svim turistima Klub je bio „na ruci, da se što življe zainteresuje za prirodne ljepote naše zemlje, i da ponesu što ljepše uspomene iz naše domovine.“¹³⁰ Za njihovu orijentaciju, a u slučaju odsustva vodiča, izdali su 1909. godine Turističku kartu sarajevske okoline.¹³¹

128 Česke turiste, *Sarajevski list* XX/39, 1897, 2.

129 Gosti iz Engleske“, *Srpska riječ* III/111, 1907, 3.

130 Sa glavne skupštine bos.-herc. turističkog kluba u Sarajevu, *Sarajevski list* XXXIV/42, 1911, 2.

131 Turistička karta sarajevske okolice, *Srpska riječ* VI/248, 1909, 3.

Ipak, brojni su i oni primjeri pojedinačnog zanosa Bosnom i Hercegovinom i putovanjem radi odmora ili u turističke svrhe.¹³² Jedan od primjera je dr Radivoj Simonović, ljekar iz Sombora, koji je postao zaljubljenik u bosanske planine, naročito u Prenj i Čvrscopicu, te je postao i saradnik *Sarajevskog lista* i njegove utiske je ovaj list prenosio svojim čitaocima.

U prvom desetljeću 20. st. postoje, dakle, naznake individualnog izbora i korištenja „turistike“ u samostalnoj režiji. U dnevnim novinama poziva se ne samo elita nego i oni koji su u mogućnosti da provedu svoj ljetni odmor na obali Jadrana. Ovako glasi jedna takva reklama: „Pohitite k' moru! Svi koji za trajanja ljetne vrućine trebaju da se kupaju u moru i nauživaju čistog morskog zraka, nek pohite u Trpanj i odsjednu u svratište 'Bosna' koje se nalazi na morskoj obali, sa udobnim sobama.“¹³³

Za svoje zadovoljstvo, ali i održavanje radne atmosfere članovi Turističkog kluba su sedmično držali „druževne sastanke“, bolje se upoznavali i osmišljavali dalje planove za unapređivanje rada. Klub je 1911. godine imao 3 počasna člana, 32 utemeljitelja i 279 redovnih članova, među kojima je bilo 80 državnih činovnika, a ostali su bili advokati, novinari, trgovci, privatnici itd. Broj stranaca koji je pohodio Trebević, izgleda jedan od aduta Kluba, povećao se na 3.614 registrovanih. Potpore društvu su bile manje, pa se klub zahvalio gradskom poglavarstvu u Zenici na ustupljenih 20 kruna, u Bijeljini na 50, u Bosanskom Brodu na 10, u Banja Luci na 100, u Derventi na 10 i Sarajevu na 200 kruna.

Ovakav bilans je preuzeo novi predsjednik Kluba veleposjednik i saborski poslanik dr. Diogen Petraki Petrović, izabran početkom 1912. godine.¹³⁴ Djelatnost kluba je išla svojim tokom, a uvedene novine bile

132 Takvi primjeri su zabilježeni, poput dolaska profesora gimnazije u Novom Sadu Tihomira Ostojića i Taxisa i sekretara egleskog konzulata u Beču Mr. de C. Findlaya, te gradonačelnika Zemuna Frid. Kosovca, gradonačelnika Beča dr Karla Lugera 1901., narodnog poslanika u saborima u Zagrebu i Budimpešti dr. Todora Nedeljkića, advokata u Zemunu i vlasnika i urednika „Narodnosti“ u Zemunu, g. Todora Bekića, njemačkog književnika Antun baron Perfalla 1903, prof. Vittorio Racca iz Lozane, koji je bio kratko vrijeme asistent ekonomiste i sociologa Vilfreda Pareta.

133 Pohitite k' moru!, *Srpska riječ* I/83, 1905, 5.

134 “Za potpredsjednike: Risto Samouković, veleposjednik; Josef Herman, vladin tajnik; za tajnika: Ivan Lučić, vladin perovogja pravosudnog

su izlet u Priboj. Nakon jednogodišnjeg rada, s obzirom na nemir u društvu izazvan Balkanskim ratom, finansijska situacija kluba i nije bila tako loša pa je plan bio da se dom na Trebeviću podigne na jedan sprat.

Posljednja izmjena uprave društva desila se početkom 1914. godine kada je za predsjednika izabran Risto Samouković, ljubitelj prirode i potpredsjednik *Bosanskohercegovačkog ribarskog društva*, a odbor je opet postao uravnotežen u pitanju domaćih i "kuferasa", odnosno s novim političkim okolnostima koje su zahtijevale privrženost i potvrdu pripadnosti Bosne i Hercegovine Monarhiji.¹³⁵ Zbog toga je u izvještaju za 1913. godinu stajalo da je "bila za turistiku uopće nepovoljna", a i broj članova se značajno smanjio (130). U tih pola godine prije svjetske ratne katastrofe uspjelo je članstvo da ode na petodnevni izlet do Oršove u Rumuniji, odnosno poznate banje Herkules¹³⁶, te na kratak izlet do Beograda.

Simbolika posljednjeg izleta kao da je ukazala na glavni kamen spoticanja Monarhije i nesvjesno najavila ratnu katastrofu tokom koje će putovanja utihnuti, a nakon kojega će se turizam razvijati u novim državnim i društvenim okolnostima.

odjelenja zem. vlade; za blagajnika: Pavle Sertić, direktor Kreditne Banke; za odbornike: Ljudevit Vjekoslav Kraus pol. pristav, Fadil-beg Fadilpašić veleposjednik, Josef Gärtner, želj. insp., Vuko Đukić prok. zem. banke, dr. Karl Kurz rud. nadkom., Sulejman Šuljagić rač. asistent, Ivan Oppitz rač. savj., Nikola Rajković, kas. zem. banke, Avram D. Salom veleposjednik, Friedrich Schlesinger gragj. savjetnik, Hans pl. Schiirer, šumarnik, dr. Mihajlo Zobković, tajnik; za odborničke zamjenike: dr. Vojislav Besarović, tajnik trgovačke i obrtničke komore, dr. Milan Babić sudb. pristav, Franjo Teodor Lekić, vlad. podtajnik, Edhem ef. Mulabdić, profesor; za revizore: Ivan Bettisch rač. savjetnik, Theodor Todeschini trgovac; za revizorskog zamjenika: Bogdan Besarović, rač. asistent." (Sa glavne skupštine bos.-herc. turističkog kluba u Sarajevu, *Sarajevski list* XXIX/26, 1912, 2).

135 Prvi potpredsjednik bio je vladin tajnik Josip Herman, drugi potpredsjednik vladin tajnik dr. M. Zobkow. Za odbornike izabrani su sudski tajnik Josip Havliček, fin. tajnik dr. Oton Laufer i bankar Josip Löschner, zamjenici odbornika: Josip Dostal, Adalbert Mark, Samuel Schwarz i Ivan Urlep. Revizori: Bogdan Besarović i Teodor Todeschini, a zamjenik Karlo Hušak." (B.-h. turistički klub u Sarajevu, *Sarajevski list* XXXVII/51, 1914, 2).

136 Izlet bos.-herc. turističkog kluba o Duhovskim praznicima, *Sarajevski list* XXXVII/92, 1914, 2.

Zaključak

Austrougarski period u Bosni i Hercegovini pamti putnike raznih profila, koji su trebali evropskoj javnosti da prikažu ispravnost berlinske odluke i uspjehe austrougarske prosvjetiteljske politike.

S obzirom na brojne druge zadatke uprave u zaposjednutoj zemlji, infrastrukturne pripreme stoga nisu bile direktno povezane s turizmom, nego s idejom stvaranja uslova i osiguranja prisustva Monarhije, pa potom prezentacije progresivne uloge austrougarske administracije.

Mogućnosti i kapaciteti bosanskohercegovačke željeznice i smještaja bile su u odnosu na evropske kriterije skromne. Samo je par hotela moglo da ponudi prikladan smještaj putnicima, u Sarajevu i banji Iliđi u njegovoj neposrednoj blizini. Mada su ambicije austrougarske vlasti bile da izgradnjom banja kao zdravstvenih, zabavnih i rekreativnih centara u Bosni i Hercegovini stvori takav potencijal kojim će osigurati dalji razvoj turizma i promociju vlastite uprave, ta namjera nije provedena do kraja.

Počeci organizovanog turizma vežu se za osnivanje *Bosansko-hercegovačkog turističkog kluba* (1892), čiji su članovi bili ugledni i visokopozicionirani članovi društva, što je značilo da će vlada turizam prihvatiti kao ozbiljnu činjenicu i značajno podržavati rad kluba preko istaknutih pojedinaca. Oni su kao članovi Kluba bili glavni domaćini službenim gostima vlade, naučnicima, privrednicima i drugim značajnim osobama zainteresovanim za Bosnu i Hercegovinu. Za zabavu su ponudili lov, gotovo kao dio protokola, konjske trke na sarajevskom hipodromu, te trke kroz Bosnu i Hercegovinu organizovane od *Biciklističkog* (1887) i *Automobilskog kluba* (1912).

Međunarodne izložbe kao političke i propagandne smotre, na koje je vlast organizovano vodila brojne bosanskohercegovačke delegacije, te na njima upriličene bosanske paviljone trebalo je da upoznaju evropsku javnost s ovom zemljom. Dobra praksa prosvjetne politike vodila je i učenike bosanskohercegovačkih srednjih škola na ove izložbe, da upoznaju sjaj prijestolnicā Monarhije.

Novi karakter turizma u Bosni i Hercegovini u prvom desetljeću 20. st. odlikovao se ne samo proširenjem uprave *Bosanskohercegovačkog turističkog društva* s domaćim ličnostima, nego i značajnim njegovim omasovljenjem, stvaranjem uslova za njegov dalji razvoj i brojnošću organizovanih izleta i putovanja.

Conclusion

The Austro-Hungarian period in Bosnia and Herzegovina records travellers of various profiles, who were supposed to report to the European public that the Berlin decisions from 1878 and the Austro-Hungarian enlightenment policies were justified.

Considering the various other administrative tasks in the occupied land, the infrastructural preparations were therefore not directly connected to tourism, but rather to the idea of creating conditions and ensuring the presence of the Monarchy, and then to present the progressive role of the Austro-Hungarian administration.

The capabilities and capacities of the Bosnian and Herzegovinian railway and accommodation were modest in comparison to the European ones. Only a few hotels could offer appropriate accommodation to travellers, in Sarajevo and in the spa of lidža in its immediate vicinity. Although the Austro-Hungarian authorities had the ambition to build spas as health, entertainment and recreational resorts in Bosnia and Herzegovina which would in turn create such a potential directed towards the further enablement of the development of tourism and the promotion of its own rule, this intention was not fully implemented.

The beginnings of organized tourism are connected to the foundation of the *Bosnian and Herzegovinian Tourist Club* (1892) whose members were prominent and highly positioned individuals, which meant that the government would accept tourism as a serious fact and substantially support the activities of the Club through these esteemed persons. As members of the Club they were the main hosts of official guests of the governments, scientists, businessmen and other important people who were interested in Bosnia and Herzegovina. As entertainment they could offer hunting, almost as a part of the protocol, horse races at the Sarajevo hippodrome, and races through Bosnia and Herzegovina organized by the *Bicycle* (1887) and *Automobile clubs* (1912).

The government organized numerous trips of official delegations sent to international exhibitions which served as political and propaganda parades, on which the staged Bosnian pavilions were supposed to familiarize the European public with this land. A good practice of the educational policies was to take pupils of Bosnian and Herzegovinian high schools to these exhibitions where they could encounter and see the full glamour of the Monarchy's capitals.

The new character of tourism in Bosnia and Herzegovina during

the first decade of the twentieth century was marked not only by the expansion of the management of the *Bosnian and Herzegovinian Tourist Club* with local people, but also with its growth, creation of conditions for its further development and the increased number of organized excursions and trips.

BIBLIOGRAFIJA

Izvori

Neobjavljeni izvori

- » Historijski arhiv Sarajevo
- « Ostavština Jeftanović

Objavljeni izvori

- » *Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906*, C. i Kr. Zajedničko ministarstvo financija, Zagreb 1906.
- » *Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine 1907*, C. i Kr. Zajedničko ministarstvo financija, Zagreb 1909.
- » *Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine 1908*, C. i Kr. Zajedničko ministarstvo financija, Zagreb 1909.
- » *Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine 1909*, C. i Kr. Zajedničko ministarstvo financija, Sarajevo 1910.
- » *Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine 1910*, C. i Kr. Zajedničko ministarstvo financija, Sarajevo 1910.
- » *Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine 1911*, C. i Kr. Zajedničko ministarstvo financija, Sarajevo 1911.
- » *Naučne ustanove u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave*, Građa za proučavanje političkih, kulturnih i socijalno-ekonomskih pitanja iz prošlosti Bosne i Hercegovine (XIX i XX vijek), tom V, (ur. Kapidžić Hamdija), Sarajevo 1973.
- » *Bošnjak*, Kalendar za prostu 1906. godinu XXIV godina, Sarajevo.
- » *Jedanaesti godišnji izvještaj Državne više djevojačke škole u Sarajevu*, Sarajevo 1906.

Štampa

- » "Austrijske turiste", *Sarajevski list* XXVII/40, Sarajevo 5.

aprila/23. marta 1907.

- » “Austrijski trgovci u Zagrebu i u Bosni”, *Sarajevski list* XXXI/105, Sarajevo 4. maja/21. aprila 1908.
- » “Austrijsko državno šumarsko društvo”, *Sarajevski list* XIX/100, Sarajevo 23/11. augusta 1895.
- » “Austrijsko državno šumarsko društvo”, *Sarajevski list* XVIII/100, Sarajevo 23/11. augusta 1895.
- » “Automobili“, *Srpska riječ* II/94, Sarajevo 2/15. jula 1906. (ćir.)
- » “Automobili u Mostaru“, *Srpska riječ* II/168, Sarajevo 15/28. novembra 1906. (ćir.)
- » “Automobilski klub“, *Srpska riječ* XXXV/5, Sarajevo 9/22. januara 1912. (ćir.)
- » “Automobiliste u Sarajevu“, *Sarajevski list* XXV/81, Sarajevo 9. jula/26. juna 1902.
- » “Automobiliste u Sarajevu“, *Sarajevski list* XXV/82, Sarajevo 11. jula/28. juna 1902.
- » “B.-h. turistički klub u Sarajevu“, *Sarajevski list* XXXVII/51, Sarajevo 12. marta/27. februara 1914.
- » “Banket na Ilidži“, *Sarajevski list* XXII/115, Sarajevo 29/17. septembra 1899.
- » “Bečki izletnici u Bosni“, *Osvit* II/46, Mostar 7. lipnja 1899.
- » “Bos.-herc. turistički klub“, *Sarajevski list* XXIV/13, Sarajevo 2. februara/20. januara 1906.
- » “Bos.-herc. turistički klub“, *Sarajevski list* XXIV/6, Sarajevo 14/1. januara 1906.
- » „Bos.-herc. turistički klub u Sarajevu“, *Sarajevski list* XXIV/82, Sarajevo 15. jula /2. jula 1906.
- » “Bošnjaci u Paris“, *Sarajevski list* XXIII/80, Sarajevo 8. jula/25. juna 1900.
- » “Česke turiste“, *Sarajevski list* XX/39, Sarajevo 4. aprila/ 23. marta 1897.
- » “Dermatološki kongres u Sarajevu“ *Sarajevski list* XXVI/63, Sarajevo 31/18. maja 1903.
- » “Dobrotvorna zabava našeg Veteranskog društva“, *Sarajevski list* XXV/72, Sarajevo 18/5. juna 1902.

- » “Doček zagrebačkih gostiju“, *Sarajevski list* XXXIII/107, Sarajevo 6. maja/23. aprila 1910.
- » “Društvo austro-ugarskih inženjera i neimara“, *Sarajevski list* XXVI/63, Sarajevo 31/18. maja 1903.
- » “Duhovski prazici“, *Sarajevski list* XII/69, Sarajevo 12. juna/31. maja 1889.
- » Đogo, Husejin. “Bosna i Hercegovina na svjetskoj lovačkoj izložbi u Beču“, *Sarajevski list* XXXIII/19, Sarajevo 11. augusta/29. jula 1910.
- » “Ekskurzija abiturijenata trg. stručne škole sarajevske“, *Sarajevski list* XXXV/147, Sarajevo 22. jula/5. jula 1912.
- » Fevzija Braco, Ajdin. „Trasa uz riječne tokove“, *Oslobođenje* LXIV/21.861, Sarajevo 23. novembra 2007.
- » “Glas njemačkog naučnika o Bosni i Hercegovini“, *Sarajevski list* XXIV/26, Sarajevo 3. marta/18. februara 1901.
- » “Glas njemačkog naučnika o Bosni i Hercegovini“, *Sarajevski list* XXIV/27, Sarajevo 6. mart/21. februara 1901.
- » “Glasnik zakona i naredaba“, *Sarajevski list* XIII/68, Sarajevo 10 juna/28. maja 1900.
- » “Gosti iz Engleske“, *Srpska riječ* III/111, Sarajevo 19. maja/1. juna 1907. (ćir.)
- » “Gosti iz Franceske“, *Sarajevski list* XXXIV/202, Sarajevo 20/7. septembra 1911.
- » “Gradnja turističkih kuća“, *Sarajevski list* XXXIII/391, Sarajevo 16/3. aprila 1910.
- » “Građevine po Sarajevu“, *Bosanskohercegovačke novine* IV/56, Sarajevo 14. jula 1881.
- » “Grand-Hotel u Sarajevu“, *Sarajevski list*, br 53, Sarajevo 3. maja/21. aprila 1895.
- » “Hotel Evropa“, *Srpska riječ* VI/153, Sarajevo 17/30. jula 1910. (ćir.)
- » “Hoteli i hanovi u Sarajevu“ VI/131, Sarajevo 19. juna/2. jula 1910.
- » “Iz bos.-herc. automobilskog kluba“, *Sarajevski list*, br. 89, Sarajevo 29/16. aprila 1913.

- » “Iz gradske općine“, *Sarajevski list* XXIV/49, Sarajevo 27/14. aprila 1906.
- » “Iz sarajevske gradske općine“, *Sarajevski list* XXXII/98, Sarajevo 15/2. augusta 1909.
- » “Izaslanici austrijskih trgovačkih i obrtničkih komora“, *Sarajevski list* XXXIII/109, Sarajevo 9. maja/26. aprila, 1910.
- » “Izlet bos.-herc. turističkog kluba o Duhovskim praznicima“, *Sarajevski list* XXXVII/92, Sarajevo 25 aprila /8. maja 1914.
- » “Izlet geografa u Bosnu“, *Sarajevski list* XXII/61, Sarajevo 26/14. maja 1899.
- » “Izlet megjunarodnih geologa“, *Sarajevski list* XXVI/99, Sarajevo 23/10. augusta 1903.
- » “Izlet u Italiju“, *Sarajevski list* XXXIV/104, Sarajevo 15/2. maja 1911.
- » “Izletnici iz Zagreba“, *Sarajevski list* XX/100, Sarajevo 25/13. augusta 1897.
- » “Izletnici u Bruselj“, *Sarajevski list* XX/88, Sarajevo 28/16. jula 1897.
- » “Izumi jednog Mostarca“, *Sarajevski list* XXXIII/108, Sarajevo 7. maja/24. aprila 1910.
- » “Javna zahvala“, *Sarajevski list* XXIV/57, Sarajevo 15/2. maja 1901.
- » “Javna zahvala“, *Srpska riječ* I/86, Sarajevo 19. juna/12. jula 1905. (ćir.)
- » “Jubilej“, *Sarajevski list* XXV/87, Sarajevo 23/10. jula 1902.
- » “Kiseljak“, *Sarajevski list* XV/50, Sarajevo 27/15. aprila 1892.
- » “Književnost“, *Sarajevski list* XXV/34, Sarajevo 21/8. marta 1902.
- » “Kolera“, *Srpska riječ* VI/207, Sarajevo 23 septembra/6. oktobra 1910. (ćir.)
- » “Kolera u B. Brodu“, *Srpska riječ* VI/206, Sarajevo 22. septembra/5. oktobra 1910. (ćir.)
- » “Kolera u Bosni“, *Sarajevski list* XVI/135, Sarajevo 15/3. novembra 1893.
- » “Konjska utrka u Butmiru“, *Sarajevski list* XIX/78, Sarajevo 1.

jula/19. juna 1896.

- » “Konjska utrka u Butmiru kod Ilidže”, *Sarajevski list* XXXV/143, Sarajevo 18. juna/1. jula 1912.
- » “Kupalište Kiseljak”, *Sarajevski list* XIX/90, Sarajevo 29/17. jula 1896.
- » “Lične vijesti”, *Sarajevski list* XXIV/88, Sarajevo 19/16. jula 1906.
- » “Lovački izlet”, *Sarajevski list* XV/49, Sarajevo 24/12. aprila 1892.
- » “Lovačko društvo”, *Sarajevski list* XV/4, Sarajevo 10. januara/29. decembra 1892.
- » “Megjunarodna lovačka izložba u Beču”, *Sarajevski list* XXXII/1, Broj na ogled, Sarajevo 30/17. decembra 1909.
- » “Milenijska izložba u Budimpešti”, *Sarajevski list* XIX/37, Sarajevo 27/15. marta 1896.
- » “Na biciklu po svijetu”, *Sarajevski list* XIV/101, Sarajevo 28/16 augusta 1891.
- » “Nagrada na izložbi”, *Srpska riječ*, br. 203, Sarajevo 18. septembra/1. oktobra 1910. (ćir.)
- » “Naredba o lovu u Bosni i Hercegovini”, *Sarajevski list* VI/77, Sarajevo 3. jula /22. juna 1883.
- » “Naučna ekskursija”, *Srpska riječ* I/83, Sarajevo 12/25. juna 1905. (ćir.)
- » “Naučni izlet”, *Sarajevski list* XXXIV/91, Sarajevo 27/14. aprila 1911.
- » “Naučni klub u Beču”, *Sarajevski list* XV/47, Sarajevo 20/8. aprila 1892.
- » “Naučni klub u Sarajevu”, *Sarajevski list* XXIV/55, Sarajevo 10. maja /27. aprila 1901.
- » “Naučni sastanci liječnika u Sarajevu”, *Sarajevski list* XXXII/9, Sarajevo 11. januara 1910/29. decembra 1909.
- » “Nemoral na Ilidži”, *Srpska riječ* III/109, Sarajevo 17/30. maja 1907. (ćir.)
- » “Nove dvokolice”, *Sarajevski list* X/94, Sarajevo 14/2. august 1887.

- » “Novi listovi”, *Sarajevski list* XXXII/139, Sarajevo 9/6. novembra 1909.
- » “Novo društvo”, *Sarajevski list* X/115, Sarajevo 2. oktobra/20. septembra 1887.
- » “O Kiseljaku”, *Bosanska vila* III/13, Sarajevo 1. jula 1888.
- » “Objava”, *Sarajevski list* XXXIII/238, Sarajevo 6. oktobra/23. septembra 1910.
- » “Objava“, *Sarajevski list* XVIII/106, Sarajevo 6. septembra/25. augusta 1895.
- » “Objed u Beču”, *Sarajevski list* XX/97, Sarajevo 18/6. augusta 1897.
- » “Oglas”, *Sarajevski list* XXII/113, Sarajevo 24/12. septembra 1899.
- » “Ornitološki sastanak u Sarajevu“, *Osvit* II/56, Mostar 12. srpnja 1899.
- » “Otvaranje Ilidže“, *Sarajevski list* XXXIV/94, Sarajevo 2. maja/19. aprila 1911.
- » “Otvaranje Ilidže“, *Sarajevski list* XV/60, Sarajevo 18/6. maja 1892.
- » „Otvaranje konjske željeznice“, *Sarajevski list* VII/1, Sarajevo 4. januara 1885/23. decembra 1884.
- » “Otvaranje nove željezničke pruge“, *Sarajevski list* XXIX/74, Sarajevo 27/14. juna 1906.
- » “Pohitite k’ moru!“, *Srpska riječ* I/83, Sarajevo 12/25. juna 1905. (ćir.)
- » „Ponuda“, *Sarajevski list* XIII/43, Sarajevo 11. aprila/30. marta 1890.
- » “Posjet milenijske izložbe“, *Sarajevski list* XIX/80, Sarajevo 5. jula/23. juna 1896.
- » “Povratak nadvojvode Franje Ferdinanda“, *Sarajevski list* XVI/126, Sarajevo 25/ 13. oktobra 1893.
- » “Predavanje na Ilidži“, *Sarajevski list* XVIII/41, Sarajevo 5. april /24. marta 1895.
- » “Prispjeli u Sarajevo u Hotel Orijent“, *Bosanskohercegovačke novine* III/3, Sarajevo 9. jan/28. decembar 1880.

- » “Prvi moderni banket u Sarajevu“, *Jugoslovenska pošta* XII/3224, Sarajevo 30. decembra 1939.
- » “Put na automobilu u Bosnu“, *Sarajevski list* XXV/80, Sarajevo 6. jula/23. juna 1902.
- » “Putne bilješke iz Bosne“, *Bosanskohercegovačke novine* I/34, Sarajevo 29. prosinca/17. januara 1878.
- » “Putnici“, *Srpska riječ* I/89, Sarajevo 24. juna/7. jula 1905. (ćir.)
- » “Putnički ured „Balkan“ u Sarajevu“, *Sarajevski list* XXXVI/130, Sarajevo 21/8. juna 1913.
- » “Rad ‘Bos.-herc. Turističkog Kluba u Sarajevu“, *Sarajevski list* XXXIV/42, Sarajevo 24/11. februara 1911.
- » “Rad ‘Bos.-herc. Turističkog Kluba“, *Sarajevski list* XXXV/26, 5. februara/23. januara 1912.
- » “Redovna sjednica gradskog zastupstva“, *Sarajevski list* XXXVI/145, Sarajevo 28. juna/11. jula 1913.
- » “Sa glavne skupštine bos.-herc. turističkog kluba u Sarajevu“, *Sarajevski list* XXXIV/42, Sarajevo 24. februar/11. februar 1911.
- » “Sa glavne skupštine bos.-herc. turističkog kluba u Sarajevu“, *Sarajevski list* XXXI/26, Sarajevo 5. februara/23. januara 1912.
- » “Sa izleta megjunarodnih geologa po Bosni i Hercegovini“, *Sarajevski list* XXVI/110, Sarajevo 18/5. septembra 1903.
- » “Saobraćaj Lašva – Travnik – Jajce“, „Bosan.- herceg. prometna diligencija“, *Sarajevski list* XIV/80, 1891, Sarajevo.
- » “Serenada na Ilidži“, *Sarajevski list* XV/96, Sarajevo 10. augusta/29. jula 1892.
- » Simić Jovan, “Naučni rad u Bosni“, *Pregled* II/1-3, Sarajevo 15. maj 1911.
- » “Skupština Automobil-klub u Sarajevu“, *Sarajevski list* XXXV/180, Sarajevo 17/4. augusta 1912.
- » “Strani gosti“, *Sarajevski list* XVII/82, Sarajevo 15/3. jula 1894.
- » “Strani gosti“, *Sarajevski list* XV/61, Sarajevo 20/8. maja 1892.
- » “Strani gosti iz Budimpešte“, *Sarajevski list* XXI/39, Sarajevo 3. aprila/22. marta 1898.
- » “Trgovina Ilije Ivaniševića u Mostaru“, *Srpska riječ* I/1, Sarajevo 1/14. januara 1905. (ćir.)

- » “Trke na Butmiru“, *Sarajevski list* XVII/84, Sarajevo 20/8. jul 1894.
- » “Trke u Sarajevu“, *Sarajevski list* XVII/61, Sarajevo 27/15. maja 1894.
- » “Turistička karta sarajevske okolice“, *Srpska riječ* VI/248, Sarajevo 14/27. novembra 1909. (ćir.)
- » “Turistički klub u Sarajevu“, *Sarajevski list* XX/123, Sarajevo 17/5. oktobra 1897.
- » “Turistički klub u Sarajevu“, *Sarajevski list* XXIV/17, Sarajevo 11. februara/29. januara 1906.
- » “Turistički klub“, *Sarajevski list* XXIV/112, Sarajevo 23/10. septembra 1906.
- » “Turistički klub“, *Sarajevski list* XXIV/28, Sarajevo 9. mart/24. februara 1906.
- » “Turistički klub“, *Sarajevski list* XXIX/56, Sarajevo 16/3. maja 1906.
- » “Turistički klub“, *Sarajevski list* XXVI/22, Sarajevo 22/9. februara 1907.
- » “Turiste“, *Sarajevski list* XIV/78, Sarajevo 5. jula/23. juna 1891.
- » “Turiste“, *Sarajevski list* XVIII/63, Sarajevo 26/14. maja 1895.
- » “Turiste“, *Sarajevski list* XXVII/129, Sarajevo 1. novembra/19. oktobra 1903.
- » “U nedelju ov. mj. 20 započeta je svakodnevna vožnja omnibusa između Sarajeva i Ilidže“, *Bosanskohercegovačke novine* III/51, Sarajevo 12/24. juni 1880.
- » “Ugarski liječnici u Sarajevu“ *Sarajevski list* XXII/104, Sarajevo 3. septembra /22. augusta 1899.
- » “Ugarski trgovački dvor u Sarajevu“, *Sarajevski list* XXIV/61, Sarajevo 42/11. maja 1901.
- » “Utrka Bihać - Sarajevo“, *Sarajevski list* XVI/89, Sarajevo 30/28. jula 1893.
- » “Visoki gosti“, *Sarajevski list* XVIII/52, Sarajevo 1. maj/19 april 1895.
- » “Vukovi“, *Sarajevski list* XIV/147, Sarajevo 13/1. decembra 1891.

- » “‘Za nepušače’ na željeznici“, *Srpska riječ* VI/24, Sarajevo 4/17. februara 1910. (ćir.)
- » „Zabava na Ilidži“, *Sarajevski list* XVI/102, 30/18. augusta 1893.
- » “Zemaljsko-erarna sumporna banja Ilidže“, *Sarajevski list* XVIII/47, Sarajevo 19/7. aprila 1895.
- » “Željeznica Dubrovnik-Sarajevo“, *Sarajevski list* V/46, Sarajevo 16/4. aprila 1882.

Knjige i članci

- » Abadžić-Hodžić, Aida – Čazim, Suljević. “Graditeljska baština Kučukalića kao temelj urbanog razvoja Brčkog“, *Zbornik radova sa naučnog simpozija “Rađanje modernog grada. Uloga porodice Kučukalić u urbanizaciji Brčkog i okoline”* (ur. Čazim Suljević, Vahidin Preljević), BZK Preporod, Brčko 2023, 238–240.
- » Bejtić, Alija. *Bibliografija štampanih radova o Sarajevu do kraja 1954. godine*, Muzej grada, Sarajeva 1964.
- » Laska, Fr. B. *Lovstvo u Bosni i Hercegovini i tamošnji Državni rezervati za divljač*, Udruženje inženjera i tehničara šumarstva FBiH, Sarajevo 2009.
- » Madžar, Božo. *Pokret Srba za crkveno-školsku samoupravu*, Veselin Masleša, Sarajevo 1982.
- » Muhamed Ali-paša. *Ljetno putovanje u Bosnu i Hercegovinu*, Institut za istoriju, Arhiv grada Sarajeva, Sarajevo 2008.
- » *Privatni život u srpskim zemljama u osvit modernog doba* (ur. Aleksandar Fotić), Clio, Beograd 2005.
- » Šehić, Nusret. *Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini*, Svjetlost, Sarajevo 1980.
- » Šarac, Aleksandar A. „Bosna i Hercegovina u turističkim vodičima na njemačkom jeziku od 1878. do 1918. godine“, *Radovi, Historija, historija umjetnosti, arheologija* 16/2, Filozofski fakultet, Sarajevo 2012, 285–300.
- » Šehić, Zijad. “Adolf Strausz: Bosna. Zemlja i ljudi. Historijski, etnografski i geografski prikaz, Beč, 1884“, *Godišnjak* 6, BZK „Preporod“, Sarajevo 2006, 357–366.

- » Šehić, Zijad. "Bernard Wieman: Bosanski dnevnik jednog njemačkog putopisca", *Prilozi zaproučavanje historije Sarajeva* 10, Muzej Sarajeva, Sarajevo 2023, 183–191.
- » Šehić, Zijad. "Moriz Hoernes: Dinarska putovanja – Sarajevo podsjeća na mirnu austrijsku pokrajinu", *Prilozi za proučavanje historije Sarajeva* 10, Muzej Sarajeva, Sarajevo 2023, 165–180.
- » Šehić, Zijad. "Prilog istraživanju turizma u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske uprave 1878-1918.", *Godišnjak* 11, BKZ „Preporod“, Sarajevo 2011, 302–322.
- » Šehić, Zijad. "Prilog prošlosti Hercegovine XIX stoljeća – sjećanja Murad efendije iz Hercegovine", *Hercegovina: časopis za kulturno i i istorijsko nasljeđe* 11–12, Mostar 2000, 105–122.
- » Šehić, Zijad. "Život i življenje u Sarajevu", *Radovi* 14/1, Filozofski fakultet, Sarajevo 2010, 331–347.
- » Šehić, Zijad. "Bosanska bilježnica. Slike pejzaža i kulturne baštine Bosne i Hercegovine", *Godišnjak* 7, BZK „Preporod“, Sarajevo 2007, 342–353.
- » Truhelka, Ćiro. *Uspomene jednog pionira*, Bosanski portreti, Zenica 2012.
- » Walton, John K. "Predgovor: neki konteksti za povijest jugoslavenskog turizma", *Sunčana strana Jugoslavije* (ur. Hannes Grandits, Karin Taylor), Srednja Europa, Zagreb 2013, 9–21.

Internet

- » Turizam, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013.–2024, <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/turizam>>. (pristupljeno: 9. 9. 2024).

STARANJE ZA BOSANSKO-
HERCEGOVAČKE
RATNE INVALIDE TOKOM
PRVOG SVJETSKOG RATA
(1914–1918)CARE FOR BOSNIA AND
HERZEGOVINA WAR
DISABLED DURING THE
FIRST WORLD WAR
(1914–1918)**Apstrakt**

U radu se analizira briga države i društva o bosanskohercegovačkim ratnim vojnim invalidima tokom Prvog svjetskog rata. Posebno se ukazuje na činjenicu da je u početku organiziranje skrbi za ratne invalide nailazilo na ozbiljne organizacione i materijalne probleme, jer u zemlji nisu postojale institucije i ustanove za tu namjenu. Slabo razvijena mreža zdravstvenih ustanova, kadrovski i prostorno, ostala je zatečena naglim prilivom ranjenih i oboljelih vojnika koji su se vraćali s ratišta. Određene vrste bolesti, kao što su tuberkuloza i neka druga interna oboljenja, bosanskohercegovačko zdravstvo nije moglo adekvatno liječiti ni do kraja rata. Glavna zadaća nadležnih u početku bila je liječenje, a kasnije je opseg brige o ranjenim i oboljelim znatno proširen. Posebno su nastojali socijalno zbrinuti invalide, a potom su osnovane ustanove za njihovu rehabilitaciju, prekvalifikaciju i osposobljavanje za samostalno privređivanje. Na tome su radile posebne vladine institucije osnovane tokom rata, ali i nevladin sektor.

Ključne riječi

Austro-Ugarska, Bosna i Hercegovina, Prvi svjetski rat, ranjeni, oboljeli, invalidi, briga, staranje

Abstract

The paper analyzes the state's and society's concern for Bosnian war invalids during the First World War. In particular, they point to the fact that initially the organization of care for war invalids encountered serious organizational and material problems, because there were no institutions and facilities for that purpose in the country. The weakly developed network of health institutions, in terms of personnel and space, was taken aback by the sudden influx of wounded and sick soldiers returning from the battlefield. Certain types of diseases, such as tuberculosis and some other Bosnian diseases, could not be adequately treated by the domestic health system even until the end of the war. The main task of the authorities in the beginning was treatment, and later the range of care for the wounded and sick was significantly expanded. They especially tried to provide social care for the disabled, and then institutions were established for their rehabilitation, retraining and training for self-employment. Special governmental institutions established during the war, as well as the non-governmental sector, worked on this.

Keywords

Austria-Hungary, Bosnia and Herzegovina, World War I, wounded, sick, disabled, care, nursing.

Uvod

Bosna i Hercegovina je nakon Austro-Ugarske okupacije 1878. godine faktički postala sastavni dio Monarhije, ali je formalno-pravno sve do aneksije (oktobar 1908) ostala pod suverenitetom osmanskog sultana. Veoma složena ustavna organizacija Austro-Ugarske države, ali i međunarodni pravni akti omogućili su Bosni i Hercegovini poseban državno-pravni položaj i posebnu organizaciju i strukturu vlasti u Dvojnoj monarhiji. Austrougarska uprava u Bosni i Hercegovini bila je uređena *Zakonom o upravljanju* koji je donijet 1880. godine, prema kojem je nadzor nad privremenom upravom pripadao Zajedničkoj vladi Monarhije, odnosno njenom zajedničkom ministarstvu finansija. Odnos Bosne i Hercegovine u okviru Monarhije, nije se mogao mijenjati bez saglasnosti parlamenata Austrije i Ugarske.¹ Provedbu vlasti vršila je Zemaljska vlada (Landesregierung) za Bosnu i Hercegovinu sa sjedištem u Sarajevu, koju su sačinjavali zemaljski poglavar, civilni adlatus i šefovi odjeljenja. Titularni šef vlade bio je zemaljski poglavar, ali je njenim radom stvarno rukovodio civilni adlatus, neposredno potčinjen Bosanskom birou pri zajedničkoj vladi Monarhije, odnosno zajedničkom ministru finansija.²

Nakon aneksije 7. oktobra 1908. godine započela je uspostava državno-pravnog poretka u Bosni i Hercegovini donošenjem više pravnih propisa. Prvi i najznačajniji bio je Zemaljski ustav (Štatut) za Bosnu i Hercegovinu, svečano proglašen 20. februara 1910. godine u prostorijama Zemaljske vlade u Sarajevu. Osim njega ustavni poredak bio je reguliran s još pet zakona: Izborni red, Saborski poslovni red, Zakon o društvima za Bosnu i Hercegovinu, Zakon o skupljanju za Bosnu i Hercegovinu i Zakon o kotarskim vijećima. Ustavom je Bosna i Hercegovina bila definirana kao "jedno jedinstveno zasebno upravno područje", ali je pravna vlast ostala u nadležnosti Zajedničkog ministarstva finansija u Beču i Zemaljske vlade u Sarajevu kao njegove ekspoziture. Sabor nije mogao imati nikakvog utjecaja na upravne poslove, jer su sabornici pred vladu mogli stavljati jedino interpelacije. Zakonodavna vlast je također i dalje ostala u nadležnosti cara, te vlada u Beču i Budimpešti.³ Reorganizacijom Zemaljske uprave Naredbom zajedničkog ministra finansija od 29. maja 1912. godine

1 Hadžibegović, Imamović, 1998, II, 229–230.

2 Hadžibegović, Imamović, 1998, II, 231–232.

3 Isto, 1997, 213.

ukinut je položaj civilnog adlatusa, a rukovođenje vladom povjereno neposredno zemaljskom poglavaru. Pošto je zemaljski poglavar ujedno bio i komandant okupacionog korpusa, tu dužnost obavljali su visoki carski oficiri. Međutim, ni ovom reorganizacijom, kao ni Ustavom, pravni položaj Bosne i Hercegovine nije bio izmijenjen. I dalje je osnovni pravni dokument kojim je bio reguliran odnos Bosne i Hercegovine prema Monarhiji i njenim dvjema državama ostao *Zakon o upravljanju* iz 1880. godine.⁴ S takvim neriješenim pravnim statusom i zakonodavnim ograničenjima Bosna i Hercegovina dočekala je početak Prvog svjetskog rata.

U danima kriza i ugroženosti državne sigurnosti i integriteta, kao i historijskog i tradicionalnog prava naroda ili države, pozvani su svi građani da pruže svoj doprinos odbrani. Obično je oružje – kada se iscrpe sva druga sredstva – krajnje sredstvo pomoću kojega se vrši odbrana i restaurira povrijeđeni državni integritet i suverenitet. Međutim, samo ratovanje je komplicirano i ne ograničava se samo na oružje. Brojni drugi faktori moraju se uzeti u razmatranje, s obzirom da svi skupa sačinjavaju cjelovitu sliku rata. Neke važne državne obaveze moraju se rasporediti i podijeliti među građane tako da jedna drugu upotpunjuju odnosno podupiru. U ratu su jedni pozvani da za državu žrtvuju svoju krv i život, dakle, da ulože svoju fizičku snagu, drugi, da ulože trud i novac, a treći pak, da u službu odbrane stave svoje intelektualne sile.

Jedna od najplemenitijih i najhumanijih funkcija društva u miru, a naročito u ratu, svakako je njegovanje i liječenje bolesnih i nemoćnih, a posebno vojnika ranjenih i oboljelih na bojnome polju, kao i pomaganje porodicama lica koja su upućena u rat. Još od polovine XIX stoljeća civilizirane države polagale su golemu pažnju zbrinjavanju ranjenika, pa je izbijanjem Prvog svjetskog rata 1914. godine nastala prava utakmica u tom pogledu, iz koje su se iznjedrile razne humanitarne i zdravstvene ustanove.⁵

Modernizacija i uvođenje novih naoružanja i strategija tokom Prvog svjetskog rata bilo je praćeno ogromnim ljudskim gubicima i stradanjima. Pred rat Austro-Ugarska je zajedno s Njemačkom bila u prednosti u naoružanju i ratnoj industriji u odnosu na zemlje Antante, ali je zaostajala u zdravstvenoj službi. Godinama je zemlja stagnirala u

4 Isto, 253.

5 Za sanitarnu pomoć za vrijeme rata, *Sarajevski list* XXXVIII/181, 1914, 3.

sanitetu. Kao vrhovni komandant vojske, Car je u načelu bio protivnik vojnog liječenja, između ostalog, i „zbog političko-dinastičkih razloga“, tvrdeći da su doktori većinom Jevreji i liberali, i kao takvi potpuno nepouzdan element u vojnoj strukturi.⁶ Neposredno pred sam rat, Monarhija je preduzela određene mjere kojima je trebalo popraviti i modernizovati zdravstvenu službu u Bosni i Hercegovini.⁷ Planirane aktivnosti na saniranju teškog stanja u zdravstvu bile su regulirane *Zakonom o uređenju zdravstvenih ustanova* kojim je bila predviđena temeljita obnova općinskih i kotarskih bolnica.⁸ Međutim, realizaciju ovih planova spriječio je početak rata, koji je Monarhija dočekala sa slabom vojnom sanitetskom službom, a i civilnim zdravstvom u pojedinim dijelovima zemlje.⁹

Sanitetska služba u Bosni i Hercegovini oslanjala se na mrežu zdravstvenih ustanova koju su činile bolnice i ambulante. Do 1883. godine u zemlji je postojalo samo pet općinskih i Vakufska bolnica u Sarajevu, koja je zapravo bila samo hitna bolnica. Karakter javne bolnice dobila je 1884. godine kada je obnovljena i reorganizirana. Između 1884. i 1892. godine broj bolnica povećao se s pet na 13. Zajednički ministar finansija Benjamin Kállay 1892. godine osnovao je instituciju okružnih bolnica i iste godine postavio temelje za novu, veću državnu bolnicu u Sarajevu koja je otvorena 1894. godine. Istovremeno, Vakufska bolnica je preuređena u ustanovu za mentalno zdravlje i adaptirana za ovu

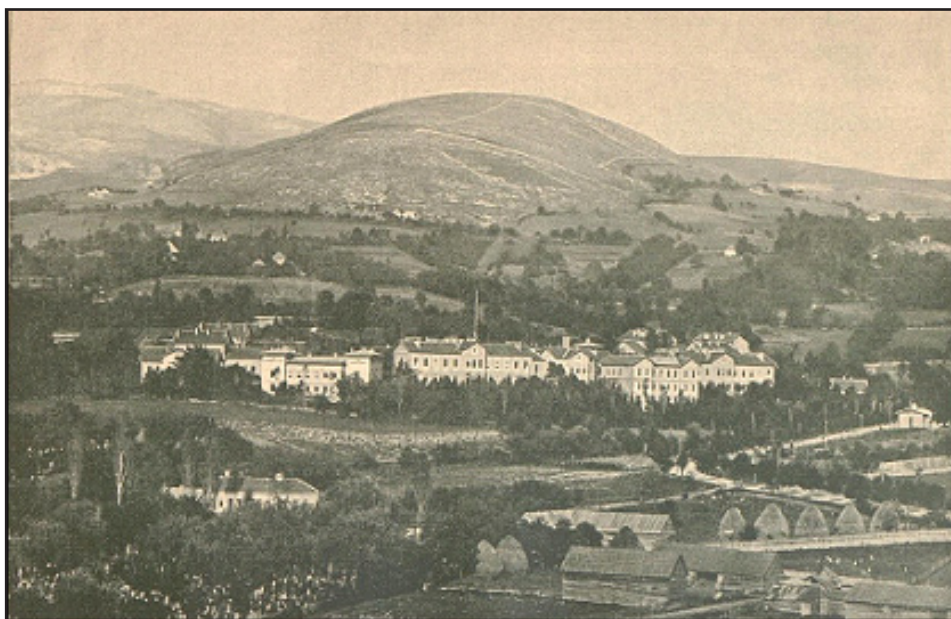
6 Horvat, 1967, 238.

7 Na loše stanje u bosanskohercegovačkom zdravstvenom sektoru ukazivalo se posebno na sjednicama bosanskog sabora. Sabor je 1911. godine donio i zdravstvenu *Rezoluciju* u kojoj su bili pobrojani ključni problemi i potrebe zdravstvene zaštite. I u narednom periodu sporadično se na saborskim sjednicama aktualiziralo ovo pitanje i tražilo od Zemaljske vlade da izvrši proširenje Zemaljske bolnice u Sarajevu s tri nova bolnička odjeljenja. Ove saborske inicijative uticale su na državni vrh Monarhija da se ozbiljnije pozabavi rješavanjem ovog pitanja (Radušić, 2024, 65).

8 Članom 1. *Zakona o uređenju zdravstvenih ustanova* bila je predviđena reorganizacija bolničke mreže, prema kojoj su nakon sporazuma s općinskim zastupnicima, općinske bolnice u Banjoj Luci, Bihaću, Mostaru, Travniku i Tuzli, trebale da potpadnu pod zemaljsku upravu. Time je Monarhija željela riješiti problem subvencioniranja općinskih bolnica, s obzirom da su općine bile neorganizirane i ekonomski nesposobne da ih same finansiraju (*Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu*, 1914, 471–472; Radušić, 2024, 65–66).

9 Horvat, 1967, 238.

namjenu. Od tri okružne bolnice 1892. broj je porastao na pet 1893, 1894. bilo ih je sedam, 1897. osam i devet 1901/02. godine. Tako je Bosna i Hercegovina 1902. godine imala 24 bolnice, uključujući 19 s javnim statusom.¹⁰ O zdravlju stanovništva brinule su i brojne javne ambulante koje su se izdržavale iz općinskih sredstava, po potrebi i uz privremenu pomoć iz državnih fondova. Njima su uglavnom upravljali državni ljekari. Radilo se, ipak, o slabo razvijenoj mreži zdravstvenih ustanova.¹¹ U skladu sa zakonskim propisima Zemaljska vlada je u kriznim vremenima spajala vojni i civilni sanitet i time omogućavala smještaj i liječenje vojnicima u civilnim zdravstvenim ustanovama.¹²

Prilog 1. Državna bolnica u Sarajevu
(preuzeto iz: *Das Sanitätswesen in Bosnien und der Hercegovina 1878–1901*, Sarajevo 1903)

Izbijanjem Prvog svjetskog rata Bosna i Hercegovina je postala neposredno ratno poprište, sve do jeseni 1915. godine, i njeni privredni i društveni resursi stavljeni su u funkciju vođenja rata, što je uz ratna stradanja i razaranja izazvalo ogroman poremećaj u zemlji. Planirana

10 *Das Sanitätswesen in Bosnien und der Hercegovina 1878–1901*, 1903, 201.

11 *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina für die Jahre 1914 bis 1916*, 1917, 17.

12 Opširnije o tome vidjeti u: Radušić, 2024; *Das Sanitätswesen in Bosnien und der Hercegovina 1878–1901*, 1903.

sanacija stanja u zdravstvenom sektoru pred početak rata ne samo da nije bila ostvarena nego se stanje dodatno pogoršalo, s obzirom na borbe koje su vođene između austrougarskih i srpsko-crnogorskih armija na području istočne Bosne u kojima su glavne mete bile bolnice. U kontraofanzivi srpsko-crnogorske trupe uspjele su prijeći na lijevu obalu Drine i napredovati preko Romanije do Sarajeva gdje su vođene žestoke borbe.¹³ Usljed navedenih vojnih operacija došlo je do zatvaranja, odnosno djelimičnog uništavanja i pljačke okružnih bolnica u Srebrenici i Goraždu, društvenih bolnica u Foči i Višegradu, te ambulanti u Čajniču i Rogatici. Nakon protjerivanja srpsko-crnogorskih trupa preko Drine, vlasti su 1916. izvršile sanaciju i osposobile navedene zdravstvene ustanove za ponovni rad.¹⁴ Također, za smještaj i liječenje ranjenih i bolesnih formirale su razgranatu mrežu „fleksibilnih sanitetskih ustanova – previjališta, zavojišta, privremenih bolnica (poljskih, zaraznih, evakuacijskih), sanitetskih kolona, kao i željezničkih vozova koji su trebali evakuisati i liječiti nastradale i oboljele.“¹⁵ Neke civilne bolnice, poput kotarske u Gacku, bile su pretvorene u vojne.¹⁶ Do 1916. godine broj zdravstvenih ustanova značajno je povećan.¹⁷

Nedugo nakon što su ratni bubnjevi oglasili početak rata vozovi su s bojišta počeli dovoziti prve ranjene i bolesne vojnike, što je otvorilo pitanje njihova daljeg liječenja i zbrinjavanja u zemlji.¹⁸ U mjesecima koji su slijedili broj ranjenih i oboljelih se povećavao.¹⁹ Zimsko ratovanje 1914. godine posebno je pogađalo zaraćene strane. U pozadini su zaraze i bolesti odnosili više života nego gubici na frontu.²⁰

13 Šehić, 2007, 91; Hadžibegović, Imamović, 1998, 286; Radušić, 2024, 66–67.

14 Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina für die Jahre 1914 bis 1916, *Herausgegeben vom k.u.k. Gemeinsamen Finanzministerium*, 1917, 17; Radušić, 2024, 67.

15 Šehić, 2007, 181; Radušić, 2024, 67.

16 Isto.

17 Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina für die Jahre 1914 bis 1916, *Herausgegeben vom k.u.k. Gemeinsamen Finanzministerium*, 1917, 17.

18 Vijesti o ranjenicima i bolesnicima, *Sarajevski list* XXXVII/289, 1914, 5; Vijesti o ranjenicima i bolesnicima, *Sarajevski list* XXXVII/290, 1914, 4; Vijesti o ranjenicima i bolesnicima, *Sarajevski list* XXXVII/291, 1914, 5.

19 *Bosansko-hercegovačka pješadijska regimenta br. 2 u svjetskom ratu od 1914. do 1918. godine*, 1969, 7–47.

20 Horvat, 1967, 238.

Prilog 2. Okružna bolnica u Gorazdu

(preuzeto iz: *Das Sanitätswesen in Bosnien und der Hercegovina 1878–1901*,
Sarajevo 1903)

Jedna od važnijih dužnosti države i društva bila je pružiti posebnu brigu i pažnju vojnicima koji su se vraćali ranjeni ili bolesni s fronta. Povratnicima je bila potreba pomoć kako bi rane zadobijene na bojnopolju što prije izliječili i bili sposobni za ponovnu integraciju u civilno društvo ili povratak u vojnu službu. Međutim, u zemlji nisu postojale institucije niti ustanove zadužene za sanitarnu njegu ranjenih i bolesnih povratnika iz rata. Zbog specifičnih odnosa u Bosni i Hercegovini organizacija svih grana ratne pomoći odvijala se u bitno drugačijim oblicima u odnosu na Austriju i Ugarsku. Dok je kod potonjih privatna inicijativa bila odlučujući faktor, u Bosni i Hercegovini odjeljenje Zemaljske vlade vodilo je glavnu riječ oko socijalne brige za ratne invalide. Samo je u sakupljačkim aktivnostima slobodno polje bilo rezervisano za privatnu inicijativu, mada je i tu vlast od početka imala upliva i vremenom preuzimala inicijativu.²¹

Najveću pažnju bosanskohercegovačkih istraživača, kada je u pitanju Prvi svjetski rat, zaokupljao je Sarajevski atentat, te događaji i

21 Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo (ABH), Fond Zajedničko ministarstvo finansija – Odjeljenje za Bosnu i Hercegovinu (FZMF), 1914, 14.285; Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina für die Jahre 1914 bis 1916, *Herausgegeben vom k.u.k. Gemeinsamen Finanzministerium*, 1917, 147; Šehić, 2007, 182.

ličnosti povezani s njim. Zbrinjavanjem bosanskohercegovačkih invalida tokom rata najviše se bavio Zijad Šehić,²² dok se zdravstvenim zavodima pred početak i tokom Prvog svjetskog rata u svojoj doktorskoj disertaciji bavila Minela Radušić²³ i Bojan Stojnić u svojoj publikaciji štampanoj 2015. godine.²⁴ Ovim radom nastojali smo popuniti određene praznine uočene u navedenim radovima, odnosno rekonstruisati mjere i akcije koje su državni administrativni aparat i civilno društvo, zajedno s vojnim vlastima, preduzimali u vezi sa zbrinjavanjem ratnih vojnih invalida.

Državno staranje o ratnim invalidima

General Rudolf Stöger-Steiner von Steinstätten, austrougarski ministar rata, staranje za ratne invalide smatrao je „najvažnijom i najotmjelijom zadaćom države“.²⁵ Međutim, zaraćene države su ogroman novac trošile za vođene rata i nisu imale na raspolaganju dovoljno budžetskih sredstava za druge potrebe, između ostalog, ni za adekvatno staranje o ratnim invalidima.²⁶ Ipak, prvobitna organizacija ratne invalidske pomoći i njena realizacija u Bosni i Hercegovini odvijala se pod vladinim nadzorom i uz njenu pomoć. U stvari, država je bila glavni stub i nosilac brige o ratnim invalidima, ne odričući se pri tome djelotvorne podrške širih društvenih krugova.²⁷

Da bi se ostvario što bolji uspjeh u brizi za ratne invalide pod protektoratom zemaljskog poglavara Stjepana Sarkotića u svečanoj dvorani Zemaljske vlade, pod predsjedavanjem dr. Karla Unkelhausera,

22 Šehić, 2004, 311–329; Šehić, 2007.

23 Radušić, 2024, (neobjavljena doktorska disertacija).

24 Stojnić, 2015.

25 Kongres za skrb invalida, *Sarajevski list* XLI/201, 1918, 2.

26 Prema nekim procjenama 1. oktobra 1916. godine ukupni ratni troškovi Centralnih sila iznosili su 74,5–76,5 milijardi, a Antantini 162 milijarde maraka. Sve zaraćene države skupa izdvojile su do tada za vođenje rata dakle, oko 238 milijardi maraka. Da bi predočili javnosti o kojoj količini novca se radi, onovremeni stručnjaci procjenjivali su da kada bi se ta svota izdala u banknotama po 100 maraka, pa se one poredale jedna do druge, dobili bi 476.000 km dugu liniju koja bi dvanaest puta okružila zemlju. Putniku, koji bi svaki dan prevalio 20 km, trebalo bi 65 godina da dođe do kraja te linije. Da bi se ta svota isplatita u apoenima od 1 marku, bankaru bi, da broji bez prestanka dan i noć svake sekunde jednu marku, trebalo 7.500 godina (Ratni troškovi, *Sarajevski list* XXXIX/344, 1916, 3).

27 ABH, *FZMF*, 1916, 1.014; Šehić, 2007, 182.

Sarkotićeva zamjenika, 1. juna 1915. godine uz prisustvo brojnih zvaničnika održana je konstituirajuća skupština Odbora za opskrbu ratnih invalida, odnosno vladinog ad hoc tijela za staranje o ratnim invalidima. Slične ustanove već su postojale u Austriji i Ugarskoj, pa su na temelju njihovih iskustava preduzete nužne mjere na uspostavi sličnog tijela u Bosni i Hercegovini sa zadatkom da se oboljeli i ranjeni vojnici uz primjerenu liječničku njegu opet osposobe za rad, a onima koji su ostali trajno nesposobni osigura primjerena egzistencija. Na skupštini su prisustvovali predstavnici vojske, civilnog društva i brojni vladini zvaničnici, između ostalih: odjelni predstojnik dr. Otto Frangeš, dvorski savjetnik dr. pl. Bruno Curinaldi, dr. Anton Matuschka, štapski liječnik, vladin savjetnik dr. Josip Preindelsberger, vladin savjetnik dr. Julius Biberauer, podnačelnik Josip Vancaš, direktor Zemaljske banke Nikola Berković, zamjenik direktora Zemaljske banke Vuko Đukić, advokat dr. Moritz Rothkopf, veleposjednik Esad ef. Kulović, vakufski direktor Šerif ef. Arnautović, dr. Hamdija Karamehmedović, vrhovni rabin dr. Moric Levi, gradski zastupnik Avram D. Salom i vladin podsekretar dr. Wilhelm Fodor. Gradski liječnik dr. Milan Jojkić, koji je službeno bio spriječen, pismeno je obrazložio svoje odustvo i izvjestio da se rado prihvata sudjelovanja u ovom pothvatu. Odjelni predstojnik dr. O. Frangeš upoznao je prisutne o potrebi brige za ranjene i oboljele vojnike. Posebno je istakao potrebu osiguranja neophodnih novčanih sredstava za ratne invalide, kojima je trebalo nabaviti ortopedske aparate i smjestiti ih u zemaljskom liječilištu na Ilidži ili privremeno u nekoj drugoj bolnici. Dr. Matuschka, glavni liječnik vojne komande u Sarajevu, pak, u svom govoru, posebno je naglasio važnost posredovanja vlasti kod traženja službe za ratne invalide. Predstavnik Crvenog krsta je u ime Društva obećao izdašnu pomoć. Nikola Berković predložio je da se potakne sabiranje prinosa putem vlasti i da se na taj način, uz opsežnu materijalnu pomoć svih slojeva stanovništva, pothvat provede na što široj platformi. U uži odbor izabrani su dr. O. Frangeš, dr. pl. B. Curinaldi, dr. A. Matuschka, dr. J. Preindelsberger, dr. J. Biberauer, dr. M. Jojkić i dr. H. Karamehmedović.²⁸ U Odboru su dakle, bili predstavnici civilne i vojne vlasti, odnosno ljekari domaćeg i stranog porijekla.

Odbor za opskrbu ratnih invalida radio je na osnovu propisa o brizi za ratne invalide koje su donijeli centralni organi Monarhije. S obzirom da nije imao vlastitog iskustva, s posebnom pažnjom, putem novina

28 Za naše invalide, *Sarajevski list* XXXVIII/160, 1915, 2.

onoliko koliko su one do njega stizale, pratio je rad sličnih institucija u Monarhiji,²⁹ i primjenjivao ih u svom radu, uzimajući u obzir posebne prilike u Bosni i Hercegovini. Administrativne poslove Odbora vodila je Zemaljska vlada. Raznovrsni, stalno rastući i isprepleteni programi ratnih obaveza vlasti, od kojih je, međutim, jedna od najvažnijih bila briga o ratnim vojnim invalidima, krajem novembra 1916. bilo ih je preko 3.800, narasli su do te mjere da su umjesto dotadašnjeg odvojenog tretmana u nekoliko odjela Zemaljske vlade, iz razloga ekspeditivnosti, raspoređeni 1. decembra 1916. u novoformirano "Odjeljenje za ratno staranje" pri vladinom Privrednom odjeljenju.³⁰ Ovo se činilo najprikladnijim, s obzirom da su mnogi zadaci socijalne zaštite uključivali ekonomska pitanja, te industrijsku, komercijalnu i poljoprivrednu obuku i podršku osobama s invaliditetom, i druge različite oblike poslovne podrške koji su spadali u portfelj ovog vladinog tijela.³¹

Aдекватno zbrinjavanje ratnih vojnih invalida bilo je u središtu interesa, ne samo vojnih nego i civilnih vlasti.³² Glavni i najvažniji zadaci Odbora na zbrinjavanju invalida, odnosno osoba koje su u ratu usljed ranjavanja, oboljenja ili na drugi način sasvim ili djelomično izgubile sposobnost za

29 Akcija za opskrbu ratnih invalida u Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list* XXXIX/331, 1916, 3.

30 ABH, *FZMF*, 1914, 14.285; Staranje za ratne invalide u Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list* XLI/61, 1918, 1.

31 ABH, *FZMF*, 1914, 14.285; *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina für die Jahre 1914 bis 1916*, 1917, 147.

32 Vlasti su svoje stanovište da pri zbrinjavanju, koje se odnosilo na podizanje društvenog i privrednog položaja ratom oštećenih, najagilnije zajedno rade, temeljile na praksi koja je bila prisutna u Austriji, gdje je „zemaljsko povjerenstvo za ratnike, koji se vraćaju kući“, osnovalo c. i kr. ministarstvo unutrašnjih poslova, u sjedištima zemaljskih političkih oblasti (zemaljska komisija za kraljevinu Češku u Pragu zvala se „Državna zemaljska centrala za kraljevinu Češku za zbrinjavanje ratnika, koji se vraćaju kući“) preuzela svoj rad u svim dijelovima krunovine u društvu s austrijskim „Crvenim krstom“, a isto tako u zemljama svete ugarske krune, i to u Ugarskoj od „Povjerenstva za zbrinjavanje amputiranih i sakatih vojnika“ (Csonkitott es Bena Katonakat Gondoza Bizottsag) u Budimpešti pod upravom ministra predsjednika s pododborima u univerzitetkim mjestima, od središnjeg ureda za pomaganje i posredovanje namještanja za ratne invalide (Rakkant Katonakat Gyarnolito es Elhelvezo Hivatal) u Budimpešti, te u Hrvatskoj i Slavoniji od strane bana postavljanjem zemaljske komisije za zbrinjavanje ratnih invalida u Zagrebu (Načela zbrinjavanja invalida i dužnosti vojničke i građanske državne uprave, *Sarajevski list* XXXVIII/178, 1915, 3).

zarađivanje, bili su da se opet učine vrijednim i jednakim članovima državne zajednice i da se po mogućnosti zajedničkim djelovanjem svih faktora osposobe za samostalno zarađivanje. Onim vojnicima koji su usljed gubitka ekstremiteta postali nesposobni za rad i zaradu, Odbor je nabavljao protezu (umjetni ud) i osiguravao podučavanje za njihovo korištenje sve dok nisu bili u stanju da opet svoje ranije poslove izvršavaju ili, pak, dok se ne prekvalifikuju za neki drugi zanat, podesan vrsti i stepenu njihove invalidnosti. Vojnicima koji su u ratnim djelstvima izgubili vid, Odbor je osiguravao školovanje u zavodima za slijepce kako bi sami mogli zarađivati za život. Ratne invalide koji su imali unutrašnja oboljenja, naročito plućna i bili nesposobni za vojnu službu, slao je u bolnice za plućne bolesti van Bosne i Hercegovine, jer u zemlji nije bilo podesnih sanatorija za njihovo liječenje.³³

Za ostvarenje ovih zadataka vojničkim i civilnim upravama cijele Monarhije, kao zajedničkim nosiocima brige za ratne invalide, 8. juna 1915, kao pravac rada, bile su razdijeljene posebne Upute u kojima je bilo izvršeno tačno razgraničenje njihovih nadležnosti. Prema toj podjeli obaveze vojne uprave bile su:

1. prvo liječenje, snošenje troškova za nabavljanje proteza, kao i njihov popravak i zamjena do prestanka vojne službe invalida,
2. odobrenje troškova izdržavanja za one osobe koje su predate nevojničkim zavodima, s isplatom ustanovljenog prinosa za njegovanje i
3. zadržavanje ratnog oštećenika, koji je bio podvrgnut naknadnom liječenju u vojnim ustanovama do oporavka i eventualnog osposobljavanja za zarađivanje, odnosno do njegova prelaza u stalež invalida.

U skladu s ranijim naredbama o spajanju civilnih i vojnih aktivnosti u kriznim vremenima koje su početkom Prvog svjetskog rata ponovo stupile na snagu, zajedničke obaveze civilnih i vojnih vlasti bile su naknadno liječenje, obrazovanje ratom oštećenog za ranije zvanje, odnosno podučavanje za neki novi poziv na način da je vojna uprava trebala da vodi brigu o oporavku oštećenika u bolnicima koje su joj bile na raspolaganju, u koliko su joj to omogućavali propisi, da vodi brigu za disciplinski nadzor nad osobama koje su bile smještene u civilne bolnice, a državna uprava joj je trebala staviti na raspolaganje svo-

33 Sabiranje odjeće za naše invalide, *Sarajevski list*, XXXVIII/331, 1915, 2.

je stručnjake i bolnice za naknadno liječenje i školovanje. Poseban zadatak civilnih vlasti bio je posredovanje pri zapošljavanju invalida.³⁴

Pored pomenutih *Uputa* realizaciju svojih zadaća vojna uprava je zasnivala, jednim dijelom na predratnim propisima, a drugim na zakonima i naredbama koji su donošeni tokom rata. Zajedničke zadaće civilne i vojne uprave, pak, koje su se odnosile na postupak za naknadno liječenje i školovanje ratom oštećenih, koji su se mogli podvrgnuti njegovanju u civilnim zavodima, bilo je regulirano *Uputama* na način da su se vojne komande obraćale civilnim komisijama, koje su bile pozvane za sudjelovanje kod naknadnog njegovanja ranjenika, za mišljenje i preporuku za naknadno liječenje. Ta korespondencija bila je regulirana na način da su *Upute* vojnim komandama omogućavale da u sporazumu s civilnim pojednostave procedure radi veće ekspeditivnosti poslovnog toka, a sve u cilju što bržeg ostvarenja naknadne njege za invalide. Mjerodavnim za uspjeh akcije, da se ratom oštećeni opet učine što samostalnijim i za zarađivanje sposobnim državljanima, bilo je osiguranje naknadnog njegovanja u zemlji u kojoj je invalid stalno boravio prije nego što je buknuo rat. Što se pak, zadaće posredovanja posla tiče, koja je bila u nadležnosti civilne uprave, vojne vlasti su smatrale kao svoju dužnost da ih u tome podupru na svaki način. Pri svim mjerama vodilo se računa da će s jedne strane, kad dođe demobilizacija, po nuždi biti raspušten veliki broj vojnih i bolnica dobrovoljne zdravstvene njege, poput onih koje su bile smještene u škole i druge javne ustanove, a s druge, da će se umnožiti broj onih kojima je liječenje i školovanje bilo potrebno.³⁵

Pošto vladin Odbor za ostvarenje svojih zadaća, koje su korespondirale s *Uputama* Ministarstva rata, od 8. juna 1915, nije imao na raspolaganju novčanih sredstva osim nekoliko priloga od oko 8.800 K, morao je iznaći način da osigura novac za pomoć ratnim invalidima i druge troškove. Imperativni zadatak Odbora za staranje o ratnim invalidima dakle, bio je osiguranje stalnih izvora prihoda i formiranje Fonda za ratne invalide koji bi regulirao korištenje tog novca. Međutim, poteškoće u tom pogledu proizilazile su iz činjenice da su već ranije prikupljena značajna sredstva za Crveni krst, Fond za

34 Akcija za opskrbu ratnih invalida u Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list* XXXIX/335, 1916, 4.

35 Načela zbrinjavanja invalida i dužnosti vojničke i građanske državne uprave, *Sarajevski list* XXXVIII/178, 1915, 3; Akcija za opskrbu ratnih invalida u Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list* XXXIX/335, 1916, 4.

udovice i siročad palih boraca, kao i druge humanitarne akcije vezane za rat u krugovima stanovništva na koje se i ovaj poziv za pomoć ratnim invalidima odnosio. Da bi se postigao željeni uspjeh, moralo se ozbiljno prionuti na posao. Najprije su, uz obrazloženje cilja i zadatka akcije, pozvana velika industrijska i trgovačka preduzeća da krupnim iznosima potpomognu fond. Pošto je broj velikih kompanija u Bosni i Hercegovini bio skroman, smatralo se podesnim da se također, i sitnim privrednicima (trgovcima i obrtnicima) pruži prilika da s manjim, ali stalnim, prinosima potpomažu ovu akciju. Radi toga je sličan poziv upućen i svim protokoliranim firmama u zemlji, a ujedno su pozvane i sve političke oblasti da potpomognu Fond za invalide.³⁶

Namjera akcije za opskrbu ratnih invalida, nije bila privući samo velike donatore, kojih je u zemlji bilo malo, nego za to zaniteresirati šire mase, odnosno prikupljanje postaviti na što širu platformu. Činilo se neophodnim sistematski organizirati prikupljanje sredstava i u to posebno uključiti stanovništvo poljoprivredno potentnijih dijelova zemlje koje je izvuklo značajnu materijalnu korist iz vanrednih ratnih okolnosti, od prodaje stoke i poljoprivrednih proizvoda i to u obimu koji nikada ranije nije imalo. Zato je poseban fokus kampanje bio usmjeren na ovu populaciju.³⁷ Da su imali dobru procjenu može se zaključiti iz pojedinih

36 ABH, FZMF, 1916, 1.014; *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina für die Jahre 1914 bis 1916*, 1917, 148; Akcija za opskrbu ratnih invalida u Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list* XXXIX/331, 1916, 4.

37 U apelima stanovništvu da se odazove doniranju sredstava za invalide vlasti su pozivale da „svi podmirujemo svoje redovne društvene potrebe – izdašno pomognemo onim našim junacima, koji su smiono i oduševljeno vršili svoju dužnost na raznim ratištima, i koji su doduše iznijeli živu glavu, ali koji su osakaćeni za čitav život. Ovi junaci, koji su ili obnevidili ili su bez ruke ili noge ili bez oboga, ne mogu većim dijelom da vrše onih svojih poslova, čime su prije uzdržavali i ishranjivali i sebe i svoje, pa je dužnost svih nas, da omogućimo patriotsku, najhumaniju akciju, kako bi se ovim junacima omogućilo, da se priprave za vršenje onih zvanja, koja mogu obavljati usprkos nedostataka, što im ih je rat nametnuo, dok su živi. Ovi su junaci naši sinovi, naša braća, i dok s pijetetom moramo da se spominjemo s pokoljenja u pokoljenje one braće, čije zemne ostatke pokriva hladna zemlja, jednako moramo da vodimo brigu o ovim invalidima, koji su za nas gledali smrt u lice. Dužnost je naša, da poradimo svim silama, da ovi invalidi ne budu predmetom sažaljenja, već da im pripomognemo, da budu udivljenja vrijedni članovi naroda, kojima smo mi omogućili, da dostojno zarađuju i sakati svoj svagdanji hljebac. Naši su invalidi bili aktivna glavnica naroda i naše obranbene sile, pa oni moraju i odsada da budu snažan dio narodnoga kapitala: to stoji do

iskaza priloga, iz kojih proizilazi da se u pojedinim mjestima sakupljeni prinosi, koji su često bili pozamašni, odnose na stotine i hiljade lica, koja su stavila na raspolaganje novac za kampanju socijalne zaštite ratnih invalida. Kako bi se ovom stanovništvu učinila dostupnija mogućnost djelovanja, organi uprave, koji su zbog svoje profesije i položaja bili u stalnom kontaktu s njima (nastavnici i učitelji osnovnih škola, sveštenstvo, finansijska straža i žandarmerija, činovništvo na željeznici), stavljeni su u službu prikupljanja sredstava. Ipak, glavni nosioci poslova bili su funkcioneri političkih vlasti, koji su, usprkos povećanog obima poslova zbog ratnog stanja i smanjenog broj izvršilaca, neumorno radili na prikupljanju sredstva, nezavisno od finansijske podrške državne uprave za stvaranje materijalne osnove za invalidsku zaštitu.

Dok je masa stanovništva preko svakog očekivanja uzela učešća u ovoj akciji, gradske općine bile su poprilično pasivne. Zato je Odbor adresirao i uputio jedan cirkularni dopis, u kojem je naveo svrhu i ciljeve kampanje, svim načelnicima u zemlji, od kojih je zatražio podršku. Skoro sve općine odazvale su se pozivu i pružile stalni novčani doprinos u korist Fonda.³⁸

Kako bi se akcija sabiranja u pojedinim okruzima podigla na veći nivo, načelnici su osnovali pododbore. Organizacija se dalje promovirala postavljanjem ratnih štitova za ukucavanje klinaca, te mnogobrojnih kasica i priređivanjem zabava i svečanosti u zemlji. Predsjedništvo fonda izdalo je seriju razglednica s bosanskim motivima s južnog ratišta,³⁹ a prodavano je i prstenje od neprijateljskih puščanih čahura kao suveniri, čija je umjetnička izrada bila na zavidnom nivou, a izrađivao ih je umjetno-obrtni atelje u Sarajevu.⁴⁰ Privredno odjeljenje Zemaljske

nas, koji nismo iskusili tegobe ranjavanja kao oni. Svi smo zvani, da tu pripomognemo (...) ukorist naših invalida.“ (Razglednica u korist naših invalida, *Sarajevski list* XXXVIII/341, 1915, 2).

38 ABH, *FZMF*, 1916, 1.014; *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina für die Jahre 1914 bis 1916*, 1917, 148; Akcija za opskrbu ratnih invalida u Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list* XXXIX/333, 1916, 3.

39 Na jednoj razglednici bila je slika zemaljskog poglavara, komandujućeg generala Stjepana Sarkotića, ostale slike bile su s prizorima rata. Između ostalog, na jednoj od razglednica bila je slika o proglašenju džihada (svetog rata) pred Carevom džamijom u Sarajevu, potom slika s „muslimanskim pandurima, slika iz života u vojničkom taboru, slika s nezaboravnim zapovjednikom vojnog zbora generalom Appelom itd.“ (Razglednica u korist naših invalida, *Sarajevski list* XXXVIII/341, 1915, 2).

40 ABH, *FZMF*, 1916, 1.014; Akcija za opskrbu ratnih invalida u Bosni i

vlade organiziralo je i akciju sabiranja kovina. Pozivu su se odazvale i lokalne vlasti i stanovništvo. U zemlji je prikupljeno i otpremljeno 80 vagona kovine,⁴¹ od čega je ostvaren prihod od 250.000 K za invalidski fond, a od prikupljanja vune i gume oko 19.000 K. U namjeri da fondu pribavi stalne izvore prihoda, Zemaljska vlada potakla je izdavanje novih poštanskih markica s doprinosom od 2 filira po komadu. Ovu inicijativu prihvatilo je i odobrilo Zajedničko ministarstvo finansija i preporučilo Ministarstvu rata. Zahvaljujući saradnji navedenih faktora markice su iz štampe puštene u promet 10. jula 1916. godine.⁴² Podršku Fondu pružila je i Držvna lutrija, koja je početkom 1915. godine organizirala „igre na sreću“ od kojih je prikupljeno 625.000 kruna.⁴³ Jedno drugo izdašno vrelo stalnih prihoda osigurano je tako što je Odbor s jednom fabrikom papira u Sarajevu sklopio ugovor na osnovu kojeg je u promet pušten papir za cigarete, najbolje vrste, s oznakom koja je bila u vezi s invalidskim fondom, čiji je čisti prihod jednim određenim dijelom pripadao Fondu.⁴⁴

Krajem 1916. godine, zahvaljujući predanom radu članstva, Fond je raspolagao sredstvima od 1.827.164,10 K, što je bio dobar uspjeh s obzirom na teškoće s kojima se susretao na početku i okolnostima koje su vladale u zemlji. Sredstva ratno-invalidskog fonda bila su uložena u Privilegovanu zemaljsku banku, Privilegovanu agrarnu i komercijalnu banku, Muslimansku centralnu banku, Austro-bosansku banku i Bosanskohercegovačku poštansku štedionicu u Sarajevu.⁴⁵

Hercegovini, *Sarajevski list* XXXIX/333, 1916, 3.

- 41 Od starih kovina u Sarajevu prikupljeno je: 1.195 kg olova, 3.996 kg cinka (tutije), 5.466 kg mesinga, 5.009 kg bakra i ponešto pakfonga, kositra i aluminija. Osim toga darovana su još četiri sanduka raznih predmeta za upotrebu i nakit, zatim veći broj zlatnih i srebrenih predmeta i starog srebra. Pored toga predano je još 279 kruna u gotovom novcu. Predmeti su dati uredu za ratne potrebe, a novac je poslan ratnom ministarstvu (Zahvala Sarajevu na uspjehu sabiranja kovina, *Sarajevski list / Сарајевски лист* XXXVIII/165, 1915, 2).
- 42 *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina für die Jahre 1914 bis 1916*, 1917, 148.
- 43 ABH, *FZMF*, 1914, 15.760; Šehić, 2007, 183.
- 44 Godišnji doprinos bosanskohercegovačkom ratnom invalidskom fondu od prodaje ovoga artikla kretao se 20.000–30.000 K. (Akcija za opskrbu ratnih invalida u Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list* XXXIX/333, 1916, 3).
- 45 Krajem decembra 1916. godine fond je raspolagao s 1.023.914,10 K gotovine i 803.250 K u državnim obveznicama. U Privilegovanoj zemalj-

Do kraja 1916. godine upisano je iz sredstava fonda 803.250 K ratnih obveznica.⁴⁶ Dakle, već u prvoj godini osiguran je temelj na kome se odvijala dalja opskrba ratnih invalida.

Carevom odlukom od 10. maja 1917. sredstava koja je sakupljao pripomoćni ured Ministarstva za ratno staranje, te novci sakupljeni na drugim mjestima koji su bili namijenjeni za brigu o vojnicima na ratištu, pomoć udovicama i siročadima poginulih, staranje o ratnim invalidama, a naročito za izgradnju bolnica i sličnih dobrotvornih ustanova, objedinjeni su u jedan fond pod nazivom: „Cara i kralja Karla fond za ratno staranje“. Fond je trebao nastaviti djelovati i poslije rata, kada su se pomoć za uzdržavanje udova i djece poginulih trebale ukinuti i to u Austriji šest mjeseci nakon potpisivanja mira, a u Ugarskoj šest mjeseci poslije smrti uzdržavatelja porodice. U Bosni i Hercegovini pak, vrijedila su ista pravila kao u Austriji. Planirano je bilo da se udovicama ne daje privremena pomoć, nego da im se omogući da naslijede posao poginulog muža ili da prema sposobnosti i individualnosti prihvati drugi posao od kojeg je trebala živjeti.

Što se tiče staranja za maloljetnu djecu poginulih vojnika, trebalo se primjenjivati načelo da, po mogućnosti, ostanu kod majke ili, ako to nije bilo moguće, da se smjeste u porodicu istoga staleža. Ako ni to nije bilo moguće, onda su se trebala smjestiti u sirotište i osigurati im školovanje i neko zanimanje. U svakom pojedinom slučaju trebalo se postupati individualno. Jedan od prioriteta novog fonda bilo je staranje za invalide. Prvenstvena zadaća kao i ranije bila je njihov oporavak i po mogućnosti vraćenje starom zvanju, kao i osiguranje posla na osnovu njihove preostale radne sposobnosti. Pri tome su dobar primjer bila iskustva s invalidima koji su ostali slijepi i u početku potpuno razočarani u život, ali poslije boravka u zavodima za slijepe, gdje su izučili neki od zanata za samostalno zarađivanje, ponovo su povratili vjeru u život. Pojedini ratni oštećenici dobijali su veće jednokratne pomoći za

skoj banci bilo je u gotovini 237.783,29 K i 348.250 K u ratnim obveznicama, Privilegovanoj agrarnoj i komercijalnoj 254.404,95 K gotovine i 255.000 K obveznica, Muslimanskoj centralnoj 231.462,58 K i 175.000 obveznica, Austro-bosanskoj banci 211.416,49K i 25.000 K obveznica i Bosanskohercegovačkoj poštanskoj štedionici 88.846,79 K gotovine (*Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina für die Jahre 1914 bis 1916*, 1917, 407).

46 Za naše invalide, *Sarajevski list* XXXIX/331, 1916, 3; *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina für die Jahre 1914 bis 1916*, 1917, 149; Šehić, 2007, 184.

pokretanje malog biznisa čime su osiguravali trajnu egzistenciju. Samo sistematsko trajno rješenje invalidima je bilo od pomoći, jer im je na tržištu rada bilo teško da se natječu sa zdravim licima. Za sistematsko trajno rješenje nabavljani su ratnim oštećenicima alati ili namještaj, kola, tegleća marva, zemljište, mašine, polagala garancija za neko stalno zanimanje, a za te svrhe dodjeljivana je pomoć od 1.000 kruna. Invalidi koji su željeli takvo rješenje, mogli su se obratiti pismenom molbom na „Cara i kralja Karla fond za ratno staranje“.

Fond je u martu 1918. godine raspolagao sredstvima od oko 46 miliona kruna. Ured za ratno staranje imao je stalan zadatak prikupljanja sredstava za Fond. Radio je to na dva načina: primanjem dobrovoljnih priloga i osiguranjem dobiti ulaganjem, odnosno kupovinom akcija komercijalnih i industrijskih preduzeća. Ova ulaganja u akcije donosila su značajne prihode. Do 31. oktobra 1917. Ured za ratno staranje imao je iz komercijalnih i industrijskih akcija dobitak veći od 53 miliona kruna, naravno zahvaljujući dobroj organizaciji i promišljenom ulaganju. Prema nekim procjenama ureda za ratno staranje Fond je mogao računati s daljnjim godišnjim dobitkom po ovoj osnovi od oko 12 miliona kruna. Potrebno je napomenuti da je Ured za ratno staranje bio samo faktor koji je prikupljao sredstva, dok je raspodjelu sredstava vršio menadžment Fonda.⁴⁷

Popis ratnih invalida i izrada invalidskog registra

Vojnim invalidima su smatrani svi oni koji su bili mobilisani u vojsku i koji su usljed ozljede ili oboljenja na bojištu trajno ili djelomično ostali nesposobni za dalje vršenje vojne službe. Jedan od prvih zadataka državne vlasti, kao rukovodećeg tijela kampanje socijalne zaštite ratnih invalida, bio je popis i izrada invalidskog registra, kako bi, s jedne strane, institucije imale smjernice koje mjere trebaju preduzeti za dobrobit invalida i, s druge, posjedovale relevantne podatke koji su bili neophodni za procjenu ličnih prilika o svakom invalidu. Invalidski registar počeo se formirati po kartoteškom sistemu. Kao polazna osnova određeno je da se podaci o ratnim invalidima prikupljaju iz invalidskih kotarskih evidencija političkih oblasti prve instance, koji su bili već sačinjeni. Išlo se za tim da se evidencije, koliko je bilo moguće, istovremeno i unificirano provedu i na državnom i na lokalnom nivou.⁴⁸

47 Cara i kralja Karla fond za ratno staranje, *Sarajevski list* XLI/64, 1918, 1.

48 *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina für die*

Zemaljska vlada, još prije nego što joj je stigla naredba Ministarstva rata br. 10.942/prez. iz 1915, o ustanovljenju temeljnih načela brige za invalide i razgraničenja dužnosti vojne i civilne uprave, uputila je političke vlasti prve instance da mjesečno prema tačno određenim formularima dostavljaju iskaze o svim ratnim oštećenicima koji su se vratili kućama, te da za svakoga posebno dostave konkretne prijedloge o potrebnim mjerama za njihov dalji tretman. Popis je sproveden po jedinstvenom obrascu koji je cirkularno razdijeljen svim kotarskim vlastima. U njemu su bili unijeti podaci o civilnom i vojnom statusu ratnog invalida, vrsti njegove ozljede, odnosno bolesti, te mjere koje su preduzete tokom fizičkog oporavka, kao i poboljšanja materijalnog položaja. Ovi iskazi lokalnih političkih vlasti, urađeni po unificiranom obrascu, bili su osnova za početak uspostave službenog registra invalida.⁴⁹

Pored evidencija lokalnih vlasti, kao podloga popisa poslužili su i podaci koje su razne vojne komande na temelju *Uputa* slali Zemaljskoj vladi. Da bi se ratni oštećenici, koji su potpuno ili djelimično izgubili radnu sposobnost, opet, u koliko je to bilo moguće, učinili sposobni za rad i zaradu, izdalo je Ministarstvo rata u junu 1915. godine *Upute* vojnim komandama da se u prvom redu liječe i obrazuju one osobe čija je radna sposobnost bila znatno umanjena tjelesnim oštećenjem, iznemoglošću, ukočenjem udova ili kakvom drugom ozljedom sličnih posljedica. Prema tome imali su obavezu vojni sanitetski zavodi na teritorijima pod nadležnošću pojedinih vojnih komandi, ratne mornarice, obadva domobranstva, kao i dobrovoljne sanitetske njege, dostavljati izvještaje o onim ratnim invalidima koji su bili u njihovoj njezi, te kod kojih je uz gore navedene pretpostavke bilo nemoguće sprovesti dalje liječenje u dotičnim bolnicama.

Na osnovu navedenih evidencija sačinjen je invalidski registar, tako da su svi ratni invalidi, uz male iznimke, bili evidentirani. Osnivanje registra nije bilo samo radi prikupljanja podataka o svakom pojedinom slučaju, nego da se svima po mogućnosti i bez razlike, koji su prema naprijed navednoj definiciji smatrani ratnim invalidima, pruže blagodati ove institucije. Za svakog bosanskohercegovačkog ratnog invalida sačinjen je poseban evidencijski list, koji je sadržavao sve relevantne podatke o njemu i bio podloga za preduzimanje daljih mjera u njegovu korist.

Jahre 1914 bis 1916, 1917, 149.

49 Akcija za opskrbu ratnih invalida u Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list* XXXIX/334, 1916, 3.

Do konca maja 1915. u registru je bilo evidentirano 1.518 demobilisanih ratnih invalida, koji su prijavljeni od političkih vlasti, dok su vojne komande prijavile 1.884 invalida kojima je trebalo naknadno liječenje. Radilo se skoro isključivo o težim slučajevima kojima je bilo potrebno hirurško-ortopedsko liječenje, pošto iskazi o oboljelim, a naročito o tuberkuloznim, izuzev malog broja slučajeva, Zemaljskoj vladi nisu dostavljani.⁵⁰ Krajem 1916. godine u evidenciji se vodilo 2.072 ratna invalida koje su popisali niži organi vlasti i koji su se nalazili kod kuće, te 2.400 za koje su vojne vlasti obavijestile državnu vladu radi daljnjeg liječenja. Sve do kraja 1916. godine, osim zanemarivo malog broja slučajeva, Zemaljska vlada nije raspolagala podacima o interno bolesnim osobama, posebno onim s plućnim oboljenjima.⁵¹

Prema istraživanjima Zijada Šehića od 291.498 mobiliziranih vojnika u Prvom svjetskom ratu bilo je 51.818 ranjenih.⁵² U zvaničnim statistikama početkom januara 1918. godine u registrima je bilo evidentirano: u banjalučkom 3.032, bihaćkom 1.611, mostarskom 1.836, sarajevskom 1.633, travničkom 1.937 i tuzlanskom okrugu 2.585, dok su nepoznatog mjesta prebivališta bila 92, a svega ukupno 12.726 ranjenih s posljedicima invaliditeta. Najčešće tjelesne mane bile su:

- » amputacije ruke, odnosno čitave ruke: desne 108, lijeve 91, obiju 6;
- » amputacije koljena, odnosno noge: desne 290, lijeve 296, obje 44;
- » kljenutih (oduzetih/ukočenih) dijelova tijela: 238;
- » drugih ozlijeđa od hica ukoliko nisu uzrokovale amputaciju ili kljenut: 6.329;
- » oslijepljenje na desno oko 168, lijevo 132, na oba 28;
- » sluh i govor: gluhih 36, nijemih 5, gluhonijemih 5;
- » bolesti srca, bubrega i sličnih organskih mana: 619;
- » reumatizma, išiasa i slične bolesti: 267;
- » općenite klonulosti: 53;

50 Isto, 4.

51 *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina für die Jahre 1914 bis 1916*, 1917, 149; Akcija za opskrbu ratnih invalida u Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list* XXXIX/335, 1916, 4.

52 Šehić, 2004, 323; Šehić, 2007, 247-248; Radušić, 2024, 67.

- » mana, zadobivenih zaspanjem ili sličnim nezgodama: 271;
- » posljedica smrznuća bez amputacija: 444;
- » bolesti živaca: 72;
- » duševne bolesti: 49,
- » drugih mana osim tuberkuloze: 450;
- » tuberkuloze: u banjalučkom okrugu 451, bihaćkom 226, mostarskom 568, sarajevskom 325, travničkom 402, tuzlanskom 392, nepoznate zavičajnosti 37, ukupno 2.401.⁵³

Od ukupnog broja 600 invalida bilo je smješteno u ortopedskom zavodu „Marija Zvijezda“ u Banjoj Luci, a ostalih 1.400 boravilo je u raznim drugim sanitarnim zavodima, naročito plućni bolesnici koji se nisu mogli liječiti u Bosni i Hercegovini. Do konca 1917. umrla su 324 bosanskohercegovačka ratna invalida nakon povratka u domovinu, većinom od tuberkuloze.

Po zvanju, prije nego su otišli u vojsku, bilo je 10.825 s poljoprivrednim zanimanjem i to: 33 zemljoposjednika, 6.896 slobodnih seljaka, 2.776 kmetova i 1.120 slobodnih seljaka i kmetova zajedno. Samo 10% invalida nije pripadalo poljoprivrednoj struci i to: 639 profesionalista, 208 trgovaca i trgovčića, 88 zemaljskih i privatnih činovnika, 143 drugih namještenika i podvornika, 170 stručnih radnika, 309 nadničara, 39 đaka i tri lica koja su imala više zvanje. Po konfesiji bilo je: 4.413 muslimana, 5.371 pravoslavaca 2.586 rimo-katolika i 32 Jevreja.⁵⁴ Ovako detaljnu statistiku o invalidima austrougarske vlasti vodile su iz više razloga. U prvom redu trebalo je državnim institucijama osigurati precizne podatke o broju ranjenih radi osiguranje neophodnih sredstava za njihovo socijalno zbrinjavanje. Što se pak, statistike zanimanja invalida tiče ona je vođena radi doškolovanja ili njihove eventualne prekvalifikacije. Ustvari vođenje precizne evidencije za svakog invalida bila je podesna podloga vlastima za preduzimanje potrebnih mjera u korist invalida.

Briga civilnog sektora o invalidima

Osnivanje institucija za njegu vojnih bolesnika i ranjenika u slučaju rata nije ostalo prepušteno samo inicijativi vojnih i civilnih vlasti, tim pitanjem

⁵³ ABH, *FZMF*, BH Präs, 5.096.

⁵⁴ ABH, *FZMF*, BH Präs, 5.096; Staranje za ratne invalide u Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list* XLI/61, 1918, 2; Šehić, 2007, 250–251.

posebno se interesirala šira javnost i u njoj sudjelovala neposredno ili posredno. Bez obzira što je Prvi svjetski rat, s jedne strane, poljuljao moral stanovništvu širom svijeta i izbacio na površinu najmračnije ljudske osobine, ipak, s druge strane, izoštrio je kod pojedinaca osjećaj humanosti i potaknuo ih na plemenita djela za ugroženo čovječanstvo. Ovu tvrdnju dokazuju razne humanitarne organizacije i asocijacije koje su osnovane tokom Prvog svjetskog rata i spasile od propasti brojne porodice, invalide, ranjenike, oboljele i druge socijalne kategorije. Naime, osvitkom rata u Bosni i Hercegovini prvi puta povela se akcija za osnivanje jednog stalnog društva sa svrhom da brine u prvom redu za ranjenike i bolesnike u ratu, a da, također, u mirno doba vrši humanu zadaću i da u slučajevima prirodnih i drugih nesreća pritiče u pomoć nevoljnicima.⁵⁵

Dva dana nakon što je Austro-Ugarska objavila rat Srbiji, na inicijativu Zemaljske vlade Bosne i Hercegovine, 30. jula 1914. godine u dvorani Gradske vijećnice u Sarajevu, pod predsjedavanjem Josipa Vancaša, gradskog podnačelnika, održana je konstituirajuća skupština „Bosansko-hercegovačkog društva za pomoć i dobrovoljnu sanitarnu njegu u ratu, a u slučaju opće nevolje i u mirno doba“, odnosno bosanskohercegovačkog „Crvenog krsta“.⁵⁶ Ovaj prvi neutralni naziv, prema tvrdnjama osnivača, uzet je iz taktičkih i raznih drugih razloga. Centrala Društva bila je u Sarajevu, a prema pravilima moglo je osnivati i filijale u provincijama. Poslije kratkotrajne kampanje, do konca 1914. godine, osnovane su 53 filijale širom zemlje.⁵⁷

U čemu se sastojao rad Društva? U najkraćem vodilo je:

- » brigu oko njege bolesnika i ranjenika,
- » davalo je manje novčane iznose ranjenicima;
- » brigu oko nabavke instrumenata, lijekova, sanitetskog materijala, bolničkog namještaja, veša i posteljine, životnih namirnica, raznog rublja, duhana, cigareta i dr. za bolnice i sanitetske stanice,
- » brigu oko duhovne zabave i okrijepe bolesnika,

55 Za sanitarnu pomoć za vrijeme rata, *Sarajevski list* XXXVII/181, 1914, 3.

56 Rad bos.-herc. društva Crvenoga Križa u godini 1916, *Sarajevski list* XL/147, 1917, 2.

57 Rad bos. – herc. Crvenog križa, *Sarajevski list* XXXVII/294, 1914, 3; Rad bos.-herc. društva Crvenoga Križa u godini 1916, *Sarajevski list* XL/147, 1917, 2; Madžar, 1986, 234–236.

- » posredovalo pri dopisivanju bolesnika i ranjenika s njihovim porodicima i znancima, zatim davalo i pribavljalo izvještaje rođacima o eventualno izgubljenim ili zarobljenim vojnicima o njihovom zdravstvenom stanju.⁵⁸

Razne korporacije, društva, trgovačke i obrtne firme, kao i privatna lica, svojim novčanim doprinosima pomagali su Društvo od samog početka. Čim se osnovalo prijavio mu se veliki broj žena i muškaraca diljem zemlje, a posebno u Sarajevu, različite starosti, staleža i konfesije, da dobrovoljno, bez ikakve naknade, rade u korist ranjenih i bolesnih vojnika. Ipak, aktivnosti civilnih društava odvijale su se pod strogom kontrolom austrougarskih vlasti, što se vidi i iz organiziranja sanitetske obuke za prijavljene volontere. Naime, da bi prijavljeni dobrovoljci mogli adekvatno odgovoriti pozivu, vladin savjetnik, hirurg, dr. Josip Preindelsberger skupa s drugim liječnicima organizirao je, kontrolirao i vodio sistem obuke. Kandidati i kandidatkinje brzo su osposobljavani za sanitetsku njegu i službu. Društvo je dakle, na raspolaganju imalo dovoljan broj ljudstva za realizaciju svojih zadataka i moglo je uspješno odgovoriti svom humanom pozivu. Broj angažiranih dobrovoljaca 1916. godine značajno je smanjen, jer je vojna uprava raspolagala s dovoljnim brojem bolničkog osoblja oba spola.⁵⁹

Iza konstituirajuće skupštine Društvo je agilno i požrtvovano prionulo na posao. Nije samo centrala u Sarajevu radila marljivo za ranjene i bolesne vojnike, nego su i podružnice u kotarevima potpomagale u svakom pogledu ovaj humanitarni rad.⁶⁰ U prvom redu trebalo je riješiti finansijsko pitanje, jer bez toga nije moglo izvršavati svoju misiju. Računalo se na darežljivost bosanskohercegovačkog stanovništva i druge humane ljude širom Monarhije, što i nije bila progredna procjena, jer je odmah na osnivačkoj skupštini sakupljena svota od preko 12.000 kruna.⁶¹ Rukovodstvo je vodilo živu sakupljačku kampanju, u čemu mu je izdašno pomagala štampa, da građani doniraju novac, ali i vrijedne predmete: zlatno prstenje, nakit i srebreninu. Odziv stanovništva bio je

58 Rad bos.-herc. društva Crvenoga Križa u godini 1916, *Sarajevski list* XL/147, 1917, 2.

59 Isto.

60 Rad bos.-herc. društva Crvenoga Križa u godini 1916, *Sarajevski list* XL/150, 1917, 2.

61 Skupština „Društva za pomoć i dobrovoljnu sanitarnu njegu u ratu, a u slučaju opće nevolje i u mirno doba“, *Sarajevski list* XXXVII/167, 1914, 3.

viši od očekivanog. Prilozi u novcu i raznim drugim predmetima stizali su sa svih strana. Donirali su obrazovani i neobrazovani, bogati i siromašni, stari i mladi, žene i muškarci svih konfesija i nacionalnosti prema svojim materijalnim mogućnostima.⁶² S prilogom od 100.000 kruna, najkrupniji donator bio je car i kralj Franjo Josip I, potom su slijedili nadvojvoda Franjo Salvator, generalni nadzornik „Austro-ugarskog Crvenog krsta“ i Austro-Ugarska banka s 20.000 kruna, Prilivegovana banka za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu, bosanskohercegovačko električno-akciono društvo u Jajcu kao i firma Eissler i Ortlieb u Zavidovićima koje su donirale po 10.000 kruna. Pored navedenih, priloge su donirale razne banke, firme kao i pojedinci.⁶³ Ni slabije imućni građani nisu zaostajali za drugima.

U septembru 1914. godine Trgovačko-obrtnička komora iz Sarajeva povelala je akciju za sabiranje priloga za ratnu pomoć preko trgovaca i obrtnika, banaka i industrijskih preduzeća, kod firmi širom Monarhije i drugim zemljama koje su bile u poslovnoj vezi s Bosnom i Hercegovinom.⁶⁴ Uspjeh je bio dobar, prikupljen je iznos od 44.215,86 K koje je Komora u jednakim dijelovima doznačila bosanskohercegovačkom Crvenom krstu, fondu za pomaganje rezervista i fondu za pomaganje udovica i siročad palih vojnika.⁶⁵ Vojna poštanska direkcija u Sarajevu pustila je u promet markice „Bos.-herc. Crvenog krsta“, od čega je do 31. oktobra 1914. prikupljeno 13.000 K. U kasu Društva, do 31. oktobra 1914, sakupljeno je 724.820,31 K.

Krajem novembra 1914. godine viši štabni liječnik dr. Dynes pokrenuo je u Tuzli akciju za pomaganje vojnika koji su iz bolnica otpušteni kući kao invalidi. Samo za osam dana sakupljena je svota od 20.867 K, a prilozi su stizali i dalje. Zatim je bilo dosta priloga u životnim namirnicama i rublju. Požrtvovnost se pokazivala i kod seoskog stanovništva. Na poticaj kotarskog predstojnika dr. Ahmetbega Defterdarovića dali su seljaci 2,5% od novca što su ga putem seoskoga kotarskog ureda

62 Poimenični spisak donatora po mjestima boravka objavljen je kao prilog u *Sarajevskom listu* broj 318 od 24. decembra 1914. godine (Iskaz vrhu od pojedinih podružnica bos.-herceg. zemaljskog društva za pomoć i dobrovoljnu sanitarnu njegu itd. ubranih priloga, *Sarajevski list* XXXVII/318, 1914, 1–22).

63 Rad bos. – herc. Crvenog križa, *Sarajevski list* XXXVII/294, 1914, 3.

64 Za sanitarnu pomoć za vrijeme rata, *Sarajevski list* XXXVII/206, 1914, 3.

65 *Izveštaj o radu trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu od 1. juna do 31. decembra 1914*, 1915, 21.

primili od vojničke vlasti za prodane volove u sklopu rekvizicije u korist invalida. Seosko stanovništvo u blizini Lukavca donosilo je u znatnim količinama u onamošnju rezervnu vojničku bolnicu živeža: jaja, sira, pilića itd.⁶⁶ Društvo je, prema blagajničkom izvještaju, do konca 1915. godine, prikupilo 875.571,96 K, od čega je 292.500 uplaćeno u invalidski fond.⁶⁷

Pored novca i kovina tražile su se donacije u: gardarobi, rubenini, platnu, prehrambeni proizvodi, razna osvježnja (čaj, kafa, čokolada), cigarete itd. Agitacijom i požrtvovanim radom prikupljeno je na hiljade raznih potrepština, koje su ranjenim vojnicima dobro došle.⁶⁸ Predsjedništvo društva smatralo je važnim riješiti vitalno pitanje i to kako ranjenike prenositi i gdje ih smjestiti. Iznalaženje rješenja nije bilo teško, jer je vojna uprava u Sarajevu dobro funkcionirala, a pored toga u gradu su, kao i u svim okružnim mjestima, postojale vojne bolnice. Također, vojne vlasti su na osnovu ratnih propisa, u slučaju potrebe mogle upotrijebiti (mobilisati) i druge bolnice i državne zgrade za smještaj i njegovanje ranjenika. Društvo je u tom pogledu vojnoj upravi predlagalo da i ono u nekoj od državnih zgrada u Sarajevu uredi bolnicu, ali, uz male iznimke, nije bilo potrebe, jer vojna kao i zemaljska bolnica, te zgrada gimnazije, realke kao i ostale državne zgrade u Sarajevu raspolagale su s dovoljno prostora da se u njih udobno smjeste svi ranjenici.⁶⁹

S obzirom da je zemlja bila u neposrednoj blizini ratnih operacija, a jedno kraće vrijeme i ratno poprište, posebna pažnja posvećivala se nabavci i prikupljanju materijala potrebnog za njegu ranjenika. Od prijavljenih volontera koji su prošli sanitetsku obuku osnovan je Dobrovoljački zbor, koji je brojao oko 700 pripadnika organiziranih u šest četa s prioriternim zadatkom da njeguju i prenose pristigle ranjenike u zemlji. Komandant dobrovoljačkog zbora bio je vladin savjetnik i direktor velike realke Luka Karaman.⁷⁰ Zamjenik mu je bio profesor Jovan Radak. Zbor je bio uvježban za sakupljanje, prenošenje ranjenika i druge akcije. Svaka četa imala je četovođu koji je imao nekoliko zamjenika. Prve dvije čete bile su sastavljene od srednjoškolaca,

66 Pomaganje ranjenika koji su u kućnoj njezi, *Sarajevski list* XXXVII/289, 1914, 4.

67 Madžar, 1986, 236; Šehić, 2007, 182.

68 Darovi za naše ranjenike, *Sarajevski list* XXXVII/199, 1914, 3.

69 Rad bos. – herc. Crvenog križa, *Sarajevski list* XXXVII/294, 1914, 3.

70 Rad bos. – herc. Crvenog križa, *Sarajevski list* XXXVII/295, 1914, 2.

studenata i nastavnika, 3, 4. i 5. od građana različitog staleža i zanimanja, a 6. od maloljetnika iz nižih razreda srednjih škola. Dakle, u zboru su bili zastupljeni svi društveni staleži i obrazovni profili: đaci, profesori, trgovci, posjednici, obrtnici, zanatlije, advokati, činovnici itd. Disciplina je bila dobra. Zbor je imao zadatke: da dočekuje ranjenike na željezničkoj stanici i da ih odatle prenosi u bolnice; da ih iz jedne bolnice prenosi u drugu ili u željezničke vagone koji su ih vozili širom Monarhije na oporavak. Služba je obavljana i po danu i po noći ne samo u centrali, nego i na željezničkoj stanici i bolnicama. Ranjenicima koji su dolazili ili odlazili vozovima, dobrovoljci su pružali osvježenje, dijelili hranu za put, cigarete itd. Pripadnici 6. čete bili su razdijeljeni po bolnicama gdje su ranjenicima čitali novine i knjige, pisali pisma, donosili vodu, cigarete, kafu itd., te u radionicama i skladištima Crvenoga krsta gdje su obavljali razne druge poslove.⁷¹ Dobrovoljne kolone Crvenog krsta za prenos bolesnika i ranjenika u bolnice bile su raspuštene 1916. godine.⁷²

Istih granica rada držalo se Društvo tokom cijelog rata i nije se upuštalo u nove poslove kao npr. osnivanje vozova za prevoz bolesnika, jer je to uspješno obavljala vojna uprava.⁷³ Također, nije osnivalo nikakvih formacija i slalo u ratna područja, pošto nije postojala za to potreba, niti se to od njega tražilo. Prevoz teških bolesnika i ranjenika s pojedinih željezničkih stanica u bolnice obavljale su same bolničke uprave, koje su u tom pogledu raspolagale potrebnim sanitetskim-stanicama, prevoznim kolima, automobilima, te nosilama, kao i dovoljnim brojem momaka koji su vršili zdravstvenu službu. U Sarajevu nije osnivalo svoje posebne bolnice (izuzev bolnica u sarajevskom društvu domaćica pod vodstvom vladina savjetnika dr. Saidenfelda i njegove supruge, te u kući N. Berkovića, koje su djelovale jedno kraće vrijeme), pošto su postojeće zdravstvene ustanove u zemlji, koje su bile vlasništvo bosanskohercegovačkog zemaljskog erara ili pojedinih

71 Sarajevski dobrovoljački zbor za prenošenje ranjenika, *Sarajevski list* XXXVII/217, 1914, 2.

72 Rad bos.-herc. društva Crvenoga Križa u godini 1916, *Sarajevski list* XL/147, 1917, 2.

73 Željeznica je bila od izuzetnog vojnog značaja tokom rata, pa se željeznički saobraćaj u Bosni i Hercegovini prilagođavao strateškim vojnim potrebama Monarhije. To se odnosilo na sve željezničke pravce, a naročito na pruge u prifrontovskoj zoni, kao i one koje su se nalazile u pozadini. Saobraćajne prilike vremenom su se poboljšavale, ali je primjenjivanje tzv. ratnog voznog reda otežavalo prevoz (Opširnije o tome: Užičanin, 2016, 69–96).

općina, raspolagale dovoljnim brojem kreveta za prijem i smještaj svih bolesnih i ranjenih. Osim toga stalni vojni-sanitetski vozovi prevozili su lahke bolesnike ili rekonvalescente iz zemlje.⁷⁴

Bolnicama i sanitetskim-stanicama nastojalo je da pribavi bolesničke potrepštine, životne namirnice, duhan i cigarete, te ranjenicima osigura društvenu zabavu i osvježenje. Putem domaće i druge štampe od stanovništva je tražilo da daruje knjige i novine za ranjene i bolesne. Po svemu sudeći u tome je ostvarilo popriličan uspjeh, jer je do 1. augusta 1916. godine sakupilo oko 500.000 primjeraka novina i oko 6.000 knjiga na svim jezicima naroda Monarhije i dalo na upotrebu ranjenicima u bolnicama.

Odjel za šivenje rublja i bolničke posteljine Društva vodila je Eya Saidenfeld. Značajnu pomoć, naročito u početku, pružale su joj sarajevske, ali i učiteljice iz drugih mjesta. Međutim, škole su za kratko vrijeme počele s radom, pa su se učiteljice vratile u svoja mjesta službovanja, dok je jedan broj i dalje marljivo obavljao šnajderski posao za ranjene i bolesne vojnike. Osim učiteljica u šnajderskoj sekciji bilo je i drugih žena koje su požrtvovano radile. Šnajderska sekcija 1916. godine sašila je i priredila sve što je od nje traženo.⁷⁵ Doduše 1916. u odnosu na 1914. i 1915. bilo je manje posla, pošto je bio manji broj ranjenika i vojnika u zemlji, a i vojna uprava je bolnice kao i obično opskrbila potrebnim rubljem i posteljinom.

Bolnicama u zemlji 1916. godine Crveni krst darovao je razni sanitarni pribor i hirurške instrumente.⁷⁶ Pojedine bolnice tražile su i raznu drugu

74 Rad bos.-herc. društva Crvenoga Križa u godini 1916, *Sarajevski list* XL/147, 1917, 2.

75 Raznim bolnicama u zemlji, kao i logorima zarobljenika, 1917. isporučeno je: 2.524 lanenih košulja, 1.975 lanenih gaća, 1.836 lanenih čaršafa, 10.328 rubaca, 200 jastučnica, 5.387 peškira (ručnika), 2.646 čarapa, 401 vunenih košulja, 2.106 vunenih gaća, 687 vunenih čarapa, 2525 obojaka, 100 lanenih žaka, 421 lanenih fesova, 48 metara lanenog platna, 15 danskih pokrivača. Osim toga izrađen je i doniran veliki broj doktorskih kabanica, te mnoge pregače za pomoćno sanitetsko osoblje. (Isto).

76 Između ostalog, donirana su: 182 očna povoja, 150 operacionih kompresna, 8.100 povoja od organtina, 5.500 kalikot povoja, 500 Mul povoja, 23 skalpela i 50 vreća za povoje. Osim toga donirao je znatnu količinu vate, gaze, flastera, kao i raznog povojnog materijala, lijekova razne vrste i količine koji su bili potrebni za ranjene i bolesne vojnike kao i za one koji su se nalazili u logorima zarobljenika. Nekim bolnicama darovani su: 21 krevet, 163 madraca, 125 pokrivača i 142 jastuka. (Isto).

nemedicinsku opremu, što je u većini slučajeva pozitivno rješavano. Osiguravao je i potrebna sredstva za uređenje: k. u k. posadne bolnice u Sarajevu sa svojim podružnicama u realnoj školi, sudskoj zgradi, zemaljskoj bolnici, i dječijem domu, k u k. sanitetsku-stanicu bolnice „Brčko“ u Biogradu, Ilidži, Zenici, Travniku, zatim u Rogatici, Višegradu, Vardištu, sanitetske-stanice u Međedu, mobilnog hirurškog odjela dr. Preindelsbergera (vojna pošta 408), pokretne bolnice za priljepljive bolesti br. 4 (vojna pošta 337), te mnoge druge bolnice, kao i komande bosanskohercegovačkih jedinica.⁷⁷

Rehabilitacija, opismenjavanje i prekvalifikacija ratnih invalida

U Bosni i Hercegovini na početku rata nisu postojale specijalizirane medicinske ustanove za banjsko liječenje i rehabilitaciju, odnosno vraćanje radne sposobnosti za vojne invalide koji su bili paralizirani ili onesposobljeni zbog ukočenosti zglobova, sakaćenja ili nekog drugog stanja nastalog ozljedom. Državnim vlastima imperativno se nametao zadatak da osiguraju naknadno liječenje u zemlji, gdje bi invalidi imali razumijevanje za svoje želje, sposobnosti i običaje i gdje im je bila poznata okolina, kao i mogućnost posjećivanja kuće i porodice, što je, prema mišljenju stručnjaka, imalo jako psihološko djejestvo i budilo kod ranjenika povjerenje u naknadno liječenje odnosno obrazovanje.⁷⁸

Na inicijativu komandanta vojne komande u Sarajevu Fml. Ivana Diviša i načelnika saniteta dr. Antona Matuschke, pokrenuta je akcija da se osnuje zavod za naknadno liječenje vojnih invalida. Da bi se pri naknadnom liječenju ratnih invalida omogućilo i liječenje s kupanjem, prvobitno je osnivanje ortopedskog zavoda bilo zamišljeno u Zemaljskom lječilištu na Ilidži, ali se iz vojnih razloga od toga odustalo.⁷⁹ Konačno je Ministarstvo rata u Beču 8. juna 1915. godine, na osnovu prijedloga naprijed navedenih lica, izdalo naredbu da se osnuje ortopedska ustanova u novosagrađenoj zgradi sirotišta samostana trapista „Marija Zvijezda“ kod Banje Luke, u kojem je od početka rata bila smještena

77 Isto.

78 Akcija za opskrbu ratnih invalida u Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list* XXXIX/336, 1916, 3.

79 ABH, FZMF, 1915, 7.703; *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina für die Jahre 1914 bis 1916*, 1917, 149; Akcija za opskrbu ratnih invalida u Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list* XXXIX/336, 1916, 3.

rezervna vojna bolnica.⁸⁰ Odabir ove privremene lokacije i ustanove nesumnjivo je bio uvjetovan neriješenim državno pravnim statusom Bosne i Hercegovine. Inače, radilo se o novoizgrađenom objektu koji je imao podrum, prizemlje i dva sprata u koji se moglo smjestiti 400, a u slučaju potrebe i do 600 bolesnika. Odgovarao je u svakom pogledu modernim zahtjevima i imao pogodan prirodni položaj. Osim toga, uprava samostana u svakom pogledu, a posebno materijalno, podržavala je rezervnu ratnu bolnicu, a kasnije i ortopedski zavod.⁸¹

Zavod „Marija Zvijezda“ počeo je s radom 1. septembra 1915. i bio je jedina ustanova takve vrste u Bosni i Hercegovini.⁸² Službeno je 24. oktobra 1915. godine preimenovan u „Carska i kraljevska rezervna bolnica, Ortopedski zavod Marija Zvijezda“.⁸³ Njegova primarna zadaća, u smislu izdanih propisa, bila je rehabilitacija ozlijeđenih vojnika i njihovo osposobljavanje za službu, a u slučajevima u kojima to nije bilo moguće trebao je bar malo unaprijediti njihovu radnu sposobnost. Ostvaranje tih zadaća postizalo se pomoću ortopedskog liječenja, vježbanja u radu, pravljenja proteza, ortopedskih aparata i cipela. Sekundarna zadaća Zavoda bila je suzbijanje nepismenosti među invalidima pomoću kurseva, te doškolvavanje i prekvalifikacija.⁸⁴

Pri osnutku imao je dovoljno medikamenata i sanitetskog materijala, ali skromnu opremu za rehabilitaciju. Za 400 oštećenika imao je samo jedan Universal-Pendelapparat. Šta je to značilo u praksi? Ako je primjerice tretman jednog pacijenta trajao samo 20 minuta, onda se za osam sati moglo liječiti samo 24 pacijenta, što je za broj od 400 bilo jako skromno. Prioritetan zadatak nadležnih bio je nabavka sprava kojima se morala opremiti dvorana za liječenje.⁸⁵ Već u julu 1915. godine

80 Akcija za opskrbu ratnih invalida u Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list* XXXIX/336, 1916, 3; Šehić, 2007, 184; Stojnić, 2015, 9.

81 Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina für die Jahre 1914 bis 1916, *Herausgegeben vom k.u.k. Gemeinsamen Finanzministerium*, Aus der K. K. hof- und Staatsdruckerei, Wien, 1917, 149.

82 ABH, *FZMF*, 1915, 7.703; *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina für die Jahre 1914 bis 1916*, 1917, 149; Akcija za opskrbu ratnih invalida u Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list* XXXIX/336, 1916, 3; Šehić, 2007, 184.

83 Stojnić, 2015, 10.

84 Ortopedijski zavod Marija Zvijezda. O razvoju i djelovanju ortopedijskoga zavoda u Mariji Zvijezdi c. i kr. pričuvne bolnice u Banjoj Luci, *Sarajevski list* XLI/119, 1918, 1.

85 *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina für die*

Zemaljska vlada je preko dr. Preindelsbergera od ugledne bečke firme O. Sommer nabavila najmodernije ortopedske aparate.⁸⁶ Radilo se o cijeloj zbirci Pendelapparata i to: za nadlakticu, lakte, pest, prste, koljeno i dva aparata za nožni pregib. Troškove opremanja operacionih sala pak, preuzela je austrijska vlada.⁸⁷ Međutim, usljed povećanih ratnih troškova, vlasti su pri opremanju laboratorije Zavoda ustanovljene 1. maja 1916. godine pribjele nabavci zastarjelih rendgenskih aparata koji su bili ispod standarda tog vremena.⁸⁸ Zavod je u međuvremenu podigao vlastite radionice u kojima se izrađivalo šest vrsta aparata za ispravljanje prsta, lakta, pregiba ramena i nožnog pregiba, po Schede-u. Radionice su također, proizvodile sprave za ispružanje prstiju, rastezanje palca, rukavice sa čeličnim obrubom i drugo po vlastitom nahođenju. Između ostalog, izrađivani su konični štapovi za slomljene ruke, opružne sprave (Streckapparate) za kontrakturu koljena sa Schneckengewinde i dr. Za liječenja kontraktura zglobova ruke izrađen je ormar za pješčane vruće kupke, a za vibrations masažu tri aparata po sistemu Lypowsky. Nakon opremanja dvorane Zavod nije zaostajao za sličnim ustanovama u Monarhiji.⁸⁹ Za njegovo uređenje i opremanje naročite zasluga imali su dr. J. Preindelsberger, dr. Nikola Weitgruber i dr. Boleslav Zmigróda.⁹⁰

U novoosnovanom Zavodu bosanskohercegovački vojni invalidi kojima je još uvijek bila potrebna liječnička njega, mogli su se do kraja liječiti u zemlji.⁹¹ Na naknadno liječenje i obrazovanje primani su ratni invalidi iz aktivne vojne službe koje su vojne komande na temelju iskaza koji su stizali od pojedinih bolnica u njihovom području prijavljivali Zemaljskoj vladi, kao i demobilisani ratni invalidi koji su bili evidentirani u invalidskom registru. Potonjim je rehabilitacija omogućena, jer u zemlji na početku rata nije bilo pogodnih ustanova za naknadno liječenje. S

Jahre 1914 bis 1916, 1917, 149; Akcija za opskrbu ratnih invalida u Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list* XXXIX/336, 1916, 3.

86 Radušić, 2024, 68; Stojnić, 2015, 11.

87 ABH, *FZMF*, 1915, 4.845.

88 Radušić, 2024, 68; Stojnić, 2015, 13-14.

89 *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina für die Jahre 1914 bis 1916*, 1917, 149; Akcija za opskrbu ratnih invalida u Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list* XXXIX/336, 1916, 3.

90 Akcija za opskrbu ratnih invalida u Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list* XXXIX/336, 1916, 3.

91 Za naše invalide, *Sarajevski list* XXXIX/331, 1916, 3.

druge strane, bilo je slučajeva da su invalidi, koji su se tokom bolničkog liječenja tvrdokorno protivili obrazovanju, pod uticajem novonastalih radnih okolnosti, podnosili molbe za ponovno primanje u Zavod radi doškoloavanja. U svima slučajevima invalidi su primani u dogovoru s vojnom komandom u Sarajevu. Ovaj naizgled kompliciran način prevazilazio se tako što je Odjel zemaljske vlade, kome je bilo povjereno vođenje ove akcije, gotovo isti dan rješavao sve prispjele zahtjeve. Pacijenti su u zavodu imali liječenje svim potrebnim ortopedskim aparatima i ljekarskim sredstvima kao i u drugim dijelovima Monarhije.

Vojna komanda u Sarajevu za sve ratne invalide upućene na naknadno liječenje, slala je iskaze Ortopedskom zavodu koji ih je čuvao sve do njihovog otpusta. Trajanje i napredak naknadnog liječenja i obrazovanja i način izrade proteze bili su unijeti u ove iskaze, koji su se vraćali Zemaljskoj vladi gdje su unošeni u registar invalida. Na taj način Vlada je imala tačne podatke o tretmanima i rezultatima preduzetog naknadnog liječenja za svakog pojedinca.⁹²

Propisano liječenje obavljalo se u dvorani za aparate. Dnevno je u prosjeku kroz neki od tretmana u Zavodu prolazilo 702 pacijenta. Samo u dvorani za aparate liječeno je 250–300 ratnih invalida. Pomoć pri liječenju obavljalo je 18 sestara samostana pod stalnim nadzorom nadležnog liječnika. Tokom dana kroz neki od tretmana, u zavisnosti od preporuke liječnika za svakog invalida posebno, prolazilo je: kupke u vrućem zraku 125 pacijenta, potpunih kupki šest, djelomičnih kupki četiri, pješćanih kupki 15, električnih kupki četiri, masaža 130, vibrationsmasaža 30, faradizacija 120, galvanizacija osam, sprava od Schede-a 70, Pendelapparata 190 pacijenata. Medicinsko osoblje je obavljalo i manuelno pružanje ukočenih zglobova pod narkozom ili bez anestezije.

Dio liječenja obuhvatao je prilagođivanje radu kako bi se uz razne poslove oživjeli ukočeni zglobovi i unaprijedila radna sposobnost invalida. Poslovi su bili razni: drvodjelstvo, pletenje košara za one s kontrahiranim prstima, pilanje drva za osobe s kontrakturom lakta, vrtlarstvo, rezanje stakla i lončarstvo za invalide bez nogu itd. Dnevno je bilo zaposleno u drvodjelačkoj struci 30, pletenju košara 20, lončarstvu 10, te ostalim zanatima 10 ljudi. Istodobno kao prilagođivanje radu, naročito kao zanat za invalide koji su imali teške ozljede na nogama, vrijedilo je drvodjelstvo na kojem je dnevno bilo zaposleno 10 do 15 polaznika.

92 Akcija za opskrbu ratnih invalida u Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list* XXXIX/336, 1916, 3.

U okviru Zavoda obavljani su i hirurško-ortopedski zahvati. Međutim, većina ratnih invalida, skoro 98%, apriori je odbijala predloženu operaciju. Jedino su pacijenti s fistulama na zglobovima pristajali na operativni tretman, jer s podgnojenom ranom nisu mogli biti otpušteni. I pod prijetnjom premještenja ili kaznene prijave pacijenti nisu mijenjali mišljenje i bili su spremni da snose sve posljedice. Glavni razlog tako tvrdokornog stava bio je taj što su vojnici dolazili u Zavod skoro godinu dana nakon ranjavanja, umorni od liječenja i straha da će im operativni zahvat produžiti otpust. Ipak, u 1916. izvršeno je 59 operacija, a 28 u prvoj polovini 1917. godine. Brojni pacijenti premješteni su u gradske bolnice, jer Zavod nije imao aseptične sobe, niti opreme za složenije operacije. Uglavnom su se izvodile sekvestrotomije, kako bi kod pacijenata zacjelile fistule, te reamputacije.⁹³

Prilog 3. Osoblje i pacijenti Ortopedskog zavoda 1915. godine
(preuzeto iz: Stojnić Bojan, *Zavod za fizikalnu medicinu i rehabilitaciju „Dr Miroslav Zotović“: 100 godina prve ortopedije u Banjaluci*, Banja Luka 2015, 15)

Pri dolasku u Zavod povrijeđeni su svestrano pregledani, nakon čega su dovođeni kod upravnika, koji je pacijentu određivao dijagnozu, pravljenje i vrstu proteze, ortopedskih cipela ili aparata.⁹⁴ Invalidi kojima su bile amputirane ruke, nakon što su dobili proteze, duže vremena su

93 Ortopedijski zavod Marija Zvijezda. O razvoju i djelovanju ortopedijskoga zavoda u Mariji Zvijezdi c. i kr. pričuvne bolnice u Banjoj Luci, *Sarajevski list* XLI/120, 1918, 1-2.

94 Stojnić, 2015, 14.

podučavani da ih u skladu sa svojim zvanjem koriste. Oni pak, kojima su bile amputirane noge dobijali su po dolasku imedijatnu protezu od gipsa. Istovremeno su im bile naručene radne proteze ili drvene noge, a do njihova dolaska (za oko četiri sedmice) vježbali su hodanje i pohađali neki od kurseva koje je organizirao Zavod. U 1916. napravljeno je 32, a do konca jula 1917. godine 37 proteza od gipsa.⁹⁵

Prema zvaničnom izvještaju Ortopedskog zavoda 1916. godine bila su na liječenju 1.362, a u prvih sedam mjeseci 1917. godine 1.353 invalida. Od toga je, što se vrste ozljeda tiče, bilo:

R/B	Invaliditet	1916.	do 31. 07. 1917.
1.	Kljenuh (ukočenih/oduzetih) živaca	139	176
2.	Amputacija ruke/u	49	57
3.	Amputacija noge/u	101	146
4.	Posljedice smrznuća	49	78
5.	Posljedice ozljede od metka	967	798
6.	Posljedice drugih ozljeda	57	98
	Ukupno:	1.362	1.353

Iz Zavoda su otpušteni kao:

- » sposobni za front:
 - « 1916. godine 70 ljudi ili 5,9%,
 - « do 31. jula 1917. godine 35 ljudi ili 3%;
- » sposobni za lahku službu:
 - « 1916. godine 223 lica (18.8%),
 - « do 31. jula 1917. godine 244 osobe (19%);
- » nesposobni za službu:
 - « 1916. godine 895 invalida ili 75.3%,
 - « do 31. jula 1917. godine 985 lica (78%).

Prosječan boravak ranjenika na liječenju 1916. trajao je tri mjeseca, a 1,5 mjeseci do jula 1917. godine. Ako se pak, od sveukupnog broja odbiju oni koji nisu bili sposobni za ortopedsko liječenje, onda je boravak trajao prosječno duže.⁹⁶

95 Ortopedijski zavod Marija Zvijezda. O razvoju i djelovanju ortopedijskoga zavoda u Mariji Zvijezdi c. i kr. pričuvne bolnice u Banjoj Luci, *Sarajevski list* XLI/120, 1918, 2.

96 Isto, 1.

Do polovine januara 1917. godine broj ratnih invalida povećao se toliko da su kapaciteti Zavoda bili nedovoljni za njihov smještaj. Kako bi riješila ovaj problem, sarajevska vojna komanda dozvolila je premještaj određenog broja invalida u Državnu bolnicu u Sarajevu, kao i ranjenika čije su povrede zahtijevale hitnu hiruršku intervenciju. Vlasti su planirale osnovati još jedan ortopedski zavod s kapacitetom od 200 ležaja i mogućnošću njegova proširenja na 500 bolničkih kreveta, ali ovi planovi do kraja rata nisu bili ostvareni.⁹⁷

Jedan od važnijih državnih zadataka bilo je školovanje vojnih invalida. Edukacija je bila u uskoj vezi s liječenjem. Počinjala je čim je zdravstveno stanje invalida to dozvoljavalo, odnosno u toku naknadnog liječenja. U Ortopedskom zavodu je djelovala komisija (direktor zavoda, upravitelj radionice za obuku i pisar), koja je savjetovala invalide o njihovom zanimanju. Načelo savjeta bilo je da ratne invalide, ukoliko je to bilo moguće, dovede u stanje za obavljanje ranijeg zanimanja. Kako se 92% ratnih invalida bavilo poljoprivredom, komisija je brinula da se vrate tom zanimanju ako su im to materijalne prilike dozvoljavale. Prethodno su ozlijeđeni ispitivani da li je zemlja koju su obrađivali njihovo vlasništvo ili je uzeta u najam, ili su pak, postojali kmetski odnosi, te broj braće, s obzirom na eventualnu kasniju diobu porodičnog posjeda. Kvalitet zemlje procjenjivao se na osnovu visine plaćenog zemljišnoga poreza. Minimumom za opstanak domaćinstva smatrao se posjed od 20 dunuma vlastitog i 30 dunuma „kmetovskog“ zemljišta. Invalid koji nije posjedovao minimalni zemljišni cenzus, savjetovan je da se prekvalifikuje za kućnu industriju (vezivanje četaka, pletenje košara, lončarstvo, rezbariju drva i dr.), dok su poljodjelci bez ikakva posjeda, kao i oni kojima su noge bile amputirane, savjetovani da izučavaju ručne zanate. Glavna intencija dakle, bila je da se ratni invalid, koliko god je to bilo moguće, zadrži na predratnom zanimanju. Ako to nije bilo moguće, s obzirom na njegovo stanje, onda se nastojalo da se osposobi za srodnu profesiju ili da mu se pruži neko drugo stručno osposobljavanje koje je najbolje odgovaralo njegovim okolnostima, individualnim sposobnostima i vrsti i stepenu njegovog invaliditeta.⁹⁸

Prekvalifikacija, doškolovanje i opismenjavanje obavljalo se kroz razne kurseve. Najviše pažnje u Zavodu posvećivalo se tome da svi

97 Šehić, 2007, 217.

98 Akcija za opskrbu ratnih invalida u Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list* XXXIX/336, 1916, 3; *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina für die Jahre 1914 bis 1916*, 1917, 149.

nepismeni nauče čitati i pisati. U tu svrhu organizirani su analfabetski kursevi koji su bili razdijeljeni u dva dijela i to prvi za one koji uopće nisu znali čitati i pisati i drugi za lica koja su imala određeno znanje iz čitanja i pisanja. Kurs je trajao šest sedmica, a kod dužeg boravka polaznici su mogli nastaviti učenje. Ovi kursevi bili su najposjećeniji.⁹⁹ Kroz njih je prošlo 170–180 polaznika. Gotovo 95% pitomaca kurs je završavalo dobrim uspjehom.

Na temelju naprijed naznačenih principa, da se invalidi prvenstveno vrata svom starom zanimanju, a pošto je većina bosanskohercegovačkih ratnih invalida pripadala seoskom stanovništvu, u Zavodu su osnovani kursevi u svima granama poljoprivrede, pri čemu je manastir „Marija Zvijezda“ učinio olakšanje na način da je za ovu namjenu stavio na raspolaganje svoja uzorno vođena poljoprivredna dobra. Ambulantni poljoprivredni kurs održavao je upravnik stanice na pomenutom samostanskom dobru udaljenom tri kilometra od Zavoda. Trajao je šest sedmica. Nastojalo se da učesnici ne stiču samo teoretsko znanje, nego da na praktičan i njihovom stepenu obrazovanja odgovarajući način izuče razne vrste savremenog poljoprivrednog obrađivanja.¹⁰⁰ Kad god su vrijeme i radne sposobnosti invalida dozvoljavale, na polju su obavljani praktični radovi – a osobito oranje, oplemenjavanje voćaka, okopavanje, a kasnije košenje i žnjenje. Na kursovima se, s jedne strane, nastojalo vratiti poljuljano povjerenje u sposobnost za poljoprivredni poziv, a s druge, probuditi želja za produktivnijim radom i privređivanjem. Invalidi su također, informirani o vrstama pomoći koje su mogli dobiti od vlasti.¹⁰¹

Na zemaljsko-erarnoj poljoprivrednoj pokusnoj stanici kod Banje Luke, početkom februara 1918, otvorena je poljoprivredna škola za ratne invalide (internat), i to za 20 poljoprivrednika. U školi se praktično učilo ponajviše povrtlarstvo, gajanje kokoši i slične grane poljoprivrede. Tako se pružala mogućnost invalidima da bez naročitog tjelesnog napora zarade za život.¹⁰²

99 Staranje za ratne invalide u Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list* XLI/61, 1918, 1.

100 ABH, *FZMF*, 1916, 1.014; Akcija za opskrbu ratnih invalida u Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list* XXXIX/338, 1916, 3.

101 ABH, *FZMF*, 1916, 1.014; *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina für die Jahre 1914 bis 1916*, 1917, 152; Akcija za opskrbu ratnih invalida u Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list* XXXIX/338, 1916, 4.

102 Staranje za ratne invalide u Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list* XLI/61, 1918, 2.

Jedan broj ratnih invalida pohađao je lugarske kurseve. Prije svakog lugarskog kursa, održavao se pripremni kurs za kandidate, naročito za računanje. Lugarski kurs, koje je držao prof. Holi, direktor šumarske škole u Sarajevu, trajao je dva mjeseca, a 1916. pohađalo ga je 14 polaznika. Svi polaznici bili su na liječenju, ali dovoljno sposobni da učestvuju u praktičnim časovima, na kojima je bio glavni akcenat. Od 14. polaznika državni ispit za šumare položilo je 10 kandidata, od kojih jedan s veoma dobrim, a četiri s dobrim uspjehom. Pet kandidata ponovo je polagalo ispit. Kurs je organiziran i 1917. u periodu od 20. aprila do 17. augusta. Kurs za stručno crtanje, pohađalo je prosječno 5-10 stalnih kandidata, a kurs za daktilografe 10 polaznika. Kurs njemačkoga jezika pohađalo je redovno 5–8 učenika, a trajao je 6-8 sedmica. Pored toga invalidi su se obučavali, odnosno usavršavali, s vrlo promjenjivom frekvencijom broja polaznika za: cipelare, krojače, bravare, mehaničare, kovače, brijače, kožare, drvodjelje, četkare, lončare i dr. Većina kurseva bila je u samoj Banjoj Luci, s jedne strane, zbog smještajnih kapaciteta, a s druge, jer su se pojedini invalidi praktično učili kod majstora u gradu. Invalidi su pohađali kurseve poslije podne sve do otpusta iz Zavoda.¹⁰³

Dok su ratni invalidi u Ortopedskom zavodu imali na raspolaganju potrebne savjetnike za odabir novog zanimanja, demobilisani nisu imali tu pogodnost. Taj vakum popunjavale su prvostepene političke vlasti koje su usprkos opterećenosti vanrednim zadacima koje im je nametnulo ratno stanje, pružale korisne savjetodavne usluge invalidima. Na osnovu zahtjeva lokalnih civilnih u dogovoru s vojnim vlastima svi demobilisani ratni veterani koji su tražili dalje školovanje u poljoprivredi ili zanatstvu, ponovo su primani u Ortopedski zavod na školovanje. S obzirom na posebne ekonomske prilike u zemlji i individualne sklonosti, prioritetno im je predlagan neki od zanata i otvaranje samostalnih malih poduzeća na selu, kojih je nedostajalo. Državne vlasti nisu se ograničavale samo na tehničku obuku ovih lica, već je za njihovu ekonomsku samostalnost iz invalidskog fonda izdvajana finansijska pomoć kako bi otvorili radionice, nabavili sirovine i slično.¹⁰⁴

103 *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina für die Jahre 1914 bis 1916, 1917, 74; Ortopedijski zavod Marija Zvijezda. O razvoju i djelovanju ortopedijskoga zavoda u Mariji Zvijezdi c. i kr. pričuvne bolnice u Banjoj Luci, Sarajevski list XLI/121, 1918, 1.*

104 *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina für die Jahre 1914 bis 1916, 1917, 151.*

Za izučavanje zanata invalidi u početku nisu pokazivali interes. Iako je u Ortopedskom zavodu bio dodijeljen kao stručni organ jedan iskusni činovnik, rođeni Bosanac, koji je s njima dobro sarađivao i nastojao da u njima ubije nepovjerenje i da ih uvjeri u iskrene namjere vlasti, ipak, jedna od najtežih zadaća bila je ubijediti ih u to i pripremiti teren za plodonosan rad. Prema dostupnim izvorima većina nije htjela učiti zanate, jer se bojala da će izgubiti dodijeljene vojničke prinose. Obično su pokazivali težnje da iz radne nesposobnosti prouzrokovane ranjavanjem ili oboljenjem izvuku veću vojnu pomoć. Slične težnje bile su prisutne i među invladima u drugim dijelovima Monarhije kao i u Njemačkoj.¹⁰⁵

U Ortopedskom zavodu „Marija Zvijezda“ dakle, djelovale su različite zanatske škole. Nakon proširenja radionica i broja zaposlenih, administrativna uprava zanatskih škola prepuštena je krajem aprila 1916. godine profesoru Ivanu Popu de Alamoru, bivšem učitelju crtanja zanatske škole u Mostaru. Obučarskom zanatu invalide je podučavao Mehmed Ljubović, krojačkom Mahmut Opijaš i rezbarskom Marko Brežanin. Polaznici su se uvježbali u svojim zanatima, sve dok nisu bili sposobni da ukusno prave cipele, odijelo ili izrađevine od drveta i gipsa, odnosno da izrađuju razne lijepe stvari i rezbarije.¹⁰⁶

Pitanje nabavke proteza na početku rata pravilo je bosansko-hercegovačkim vlastima ozbiljne probleme – slično je bilo u Austriji i Ugarskoj. Ni državna ni privatna poduzeća u Monarhiji nisu bila u stanju da u najskromnijem obimu pokriju narasle potrebe za protezama. Potrebno je napomenuti da je radionica proteza društva „Tehnika za ratne invalide“ u Beču,¹⁰⁷ kao i radionica kraljevskog ugarskog ureda

105 Akcija za opskrbu ratnih invalida u Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list* XXXIX/338, 1916, 4.

106 Banja Luka, 30. juna (Zanatlijske škole za bos. – herc. invalide), *Sarajevski list* XLI/148, 1918, 3.

107 Društvo „Tehnika za ratne invalide“ nalazilo se u pričuvnoj bolnici br. 6, „Crvenog krsta“ u Beču VI, Mollardova ulica 87, a imalo je zadatak da izrađuje sigurne tipove i normalizovane sastavne dijelove proteza. Slična je bila „Radionice proteza povjerenstva za zbrinjavanje amputiranih i sakatih vojnika“ (A Csonkitott es Bena Katonakat Gondozo Bizottsag miivegtaggyarto miheiye) u Budimpešti, VII. ulica Nepszin haz 8, kao i „Laboratorij za ispitivanje kraljevskog ugarskog tehnološkog obrtnog muzeja za proteze i poljoprivredno i obrtno oruđe, koje ide tome“ (A Magyar Kiralyi Technologiai Iparmuseum Kiserleti Laboratoriuma miivegtagok es azokhos idevonuio mezogazdasagi es ipari szerszamok szamara) u Budimpešti, Vili, Josephs-Ring 6 (Načela zbrinjavanja invalida i dužnosti vojničke i građanske državne uprave, *Sarajevski list*

za ratne invalide još prije osnivanja Ortopedskog zavoda u Banjoj Luci izradila proteze mnogim bosanskohercegovačkim ratnim invalidima koji su se tamo liječili. I kasnije su na molbu Zemaljske vlade izrađivale proteze, ali je zbog stalnog rasta broja invalida potreba za protezama bila sve veća.

U takvoj situaciji dakle, nije bilo drugog rješenja nego izradu proteza uzeti u vlastite ruke. Uprava Zavoda donijela je odluku da osnuje vlastitu radionicu za izradu proteza, ali se odmah na početku ispriječio problem nedostatka stručnog kadra, a naročito mehaničara i bandažista. Kako bi se osigurala neophodna radna snaga, u novembru 1915, jedan poslovođa kovačkog odjeljenja zanatske škole u Sarajevu poslat je u radionicu društva „Tehnika za ratne invalide“ u Beč, gdje je stekao sveobuhvatnu teorijsku i praktičnu obuku za izradu proteza. Popunu nedostajućeg stručnog kadra potpomagao je k. u k. ured za ratni nadzor tako što je u pomanjkanju dovoljnog broja domaćih stručnjaka, stavio Zavodu na raspolaganje nekoliko obrazovanih interniraca koji su prethodno pohađali višesedmični kurs za pravljenje proteza. Pored ovih zanatlija profesionalaca, iz redova ruskih ratnih zarobljenika odabrano je nekoliko ortopedskih obučara koji su raspoređeni u radionice Zavoda. Pošto je za pravljenje dobrih proteza neophodan zajednički rad liječnika i tehničara, i upravitelj Zavoda boravio je 1916. u ortopedskim zavodima u Beču i Budimpešti, gdje se upoznao s načinom pravljenja i popravke najnovijih protetičkih sprava. Kao što je rađeno u Austriji i Ugarskoj, da bi se doskočilo stalno rastućoj potrebi pravljenja proteza i s tim u vezi hroničnim nedostatkom stručnjaka za njihovu izradu, Zavod je samostalno vršio obrazovanje ratnih invalida za pravljenje proteza, kako bi, s jedne strane, obučio potreban broj majstora, a s druge, invalidima pružio priliku za posao i stalnu zaradu.¹⁰⁸ Na taj način osiguravan je neophodan kadar.

U Zavodu je, čim su stigli stručnjaci, 20. januara 1916, otpočela s radom radionica za proteze, 28. januara radionice za postolare i krojače, te radionice bandažista i ortopedskih cipela, 1. marta radionice za bravare, mehaničare, stolare i tokare, 15. aprila za brijače, 20. aprila za pletače košara, 15. maja uređena je moderna radionica za

XXXVIII/178, 1915, 3).

108 ABH, FZMF, 1915, 6.348; *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina für die Jahre 1914 bis 1916, 1917, 150*; Akcija za opskrbu ratnih invalida u Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list* XXXIX/337, 1916, 3.

modele od gipsa, 30. augusta za četkare i 28. decembra 1916. godine za sajdzije.¹⁰⁹ Do kraja juna 1917. godine podučavanje u radionicama završilo je 547 invalida i to: osam invalida kao radnici proteza, sedam stolara i tokara, 15 postolara, pet krojača, 23 brijača i vlasuljara, dva kovača, trojica sajdzija, jedan knjigovezac, 192 drvodjelje, 181 pletač košara, 63 četkara, 26 stručnih crtača i 48 daktilografa.¹¹⁰

Radionice proteza bile su u početku smještene u sporednoj zgradi sirotišta u četiri prostorije i to: stolarska, tokarska, kovačka i mehanička radionica. Ostale radionice bile su u prizemlju sirotišta – analogno dvorani za liječenje – smještene u velikoj dvorani, i to radionice: badažista, ortopedskih cipela i uzoraka gipsa. Kasnije, kada su izgrađene dvije barake, u jednu, Deckert-ovu, bila je smještena stolarska i tokarska radionica, krojačnica i radionica za pravljenje uzoraka od gipsa. U sporednoj zgradi sirotišta nalazila se najveća prostorija za mehaničku radionicu, mala soba za brušenje, laštenje i niklovanje, te kovačnica. Pomoćna prostorija bila je uređena kao radionica za radnike proteza i radionica za reparaturu medicinskih sprava. Posljedna prostorija bila je uređena kao radionica bandažista sa spravama za sušenje modela od gipsa.¹¹¹ Proširenjem radionica proteza povećan je i broj radnika koji se kretao:

R/B	Zanimanje	Na dan	
		20. 02. 1916.	31. 07. 1917.
1.	Postolara	4	8
2.	Bravara	1	8
3.	Mehaničara	3	6
4.	Elektromehaničara	1	1
5.	Kovača	1	4
6.	Bandažista	2	10
7.	Brusioca metala	-	1
8.	Autogenschweißer (varioca kisikom)	-	1
9.	Stolara i drvorezbara	-	5
10.	Tokara	-	1
11.	Modelleura gipsa	-	5
Ukupno		12	50

109 Ortopedijski zavod Marija Zvijezda. O razvoju i djelovanju ortopedijskoga zavoda u Mariji Zvijezdi c. i kr. pričuvne bolnice u Banjoj Luci, *Sarajevski list* XLI/121, 1918, 1.

110 Isto, 1.

111 Isto, 2.

Analogno rastu broja zaposlenih, povećavao se i broj izrađenih ortopedskih cipela i sprava. Prema dostupnim podacima u radionicama je izrađeno:

Vrsta proteze	Radne		Kozmetičke		Ukupno	
	1916.	31.07. 1917.	1916.	31.07. 1917.	1916.	31.07. 1917.
	Komada					
Nadlaktica	12	25	-	2	12	27
Podlaktica	2	9	-	1	2	10
Rad pas za ruku	-	2	-	-	-	2
Ruka i prsti	10	31	-	-	10	31
Stegno	46	25	11	15	56	41
Potkoljenica	16	40	4	18	20	58
Po Pirografu	-	-	3	2	3	2
Drvena stegna	4	48	-	3	4	51
Ukupno	89	181	18	41	107	222

Iz prezentiranih podataka u tabeli proizlazi da je u 1916. napravljeno 107 proteza, a za sedam mjeseci 1917. godine 222. Razmjerno je do 31. jula 1917. izrađen manji broj (26) radnih proteza za amputirano stegno, u odnosu na 45 u 1916. godini. Glavni razlog ležao je u činjenici da su se u Zavodu umjesto ratnih proteza, preporučeni od vojne komande, izrađivale drvene noge, koje su s vremenom bile usavršene. Neovisno od toga pravljene su i stalci (Gestelle) za Gips-Immediatprothesu. U nastavku donosimo pregled izrađenih ortopedskih cipela u radionicama zavoda:

R/B	Ortopedske cipele	Godina	
		1916.	31. 07. 1917.
		Komada	
1.	s petom i debelom poplatom	143	35
2.	sandale sa šinama	14	3
3.	spravom za sakate noge	7	6
4.	spravom za one koji su hodali na prstima nogu	-	16
5.	šinama za potkoljenice	22	96
6.	nadopunjakom defekta (Defecktersatz) i limeno-ocalnim potplatom	18	26
7.	Feder-, Leder- oder Gummizug	27	12

8.	ortopedske cipele za proteze i sprave itd.	43	99
Ukupno		274	293

Manji broj ortopedskih cipela s poplatama i visokim petama izrađen je 1917, jer je Zavod zbog uštede radne snage za invalide nabavio određenu količinu erarskih cipela s visokim petama.

R/B	Ortopedske sprave	Godina	
		1916.	31. 07. 1917.
		Komada	
1.	po Hessing-u	15	13
2.	portativni opružni aparat (Streck-apparat) za koljeno	-	4
3.	sprava sa šinom i tuljcima za stegno (Oberschenkelschienen-hülsenapparat)	2	27
4.	za fiksiranje bedrenoga zgloba	-	2
5.	Nutz-Fixerapparat za lakat i podlakticu	18	26
6.	ortopedska korseta	2	14
7.	ručne daske za kljenut radijalisa	39	69
8.	ručne daske za kljenut ulne	15	15
9.	ručne daske za kljenut ulne kompina	3	3
10.	Leder-, Federzug-Aparat	8	22
11.	kapa za zaštitu glave	5	7
Ukupno		157	320

Iz prezetniranih podataka u tabelama ukupno je u oba promatrana perioda bilo izrađeno 1.256 ortopedskih proizvoda. Mjesečno je u prosjeku 1916. izrađivano 45, a u prvih sedam mjeseci 1917. godine broj izrađevina bio je dvostruko veći. Uz to u radionicama je 1916. izvršeno 186 popravki, a 253 do 31. jula 1917. godine. U 1916. izrađeno su 83 uzorka od gipsa (Gipsabgüsse), a 179 komada do 31. jula 1917. godine.¹¹²

Vojna uprava snosila je troškove nabavke proteza do iznosa od 250 kruna po čovjeku. Izdaci koji su prekoračivali ovu svotu, kao i troškovi za kasnije popravke, podmirivani su iz Invalidskog fonda. Krajem 1915. godine banjalučka okružna vlast pokrenula je akciju prikupljanja

sredstava u cilju osnivanja fonda za nabavku proteza za ortopedsku ustanovu „Marija Zvijezda“. Do kraja 1916. godine u fond je prikupljeno 62.462 K, od čega su dvije trećine prikupile političke vlasti, a jedna trećina bili su prihodi od donacija koje su primane direktno. Fond se koristio isključivo za finansiranje nabavki proteza.¹¹³

Vremenom je broj naručenih proteza i zahtjeva za popravku postojećih u Ortopedskom zavodu „Marija Zvijezda“ prevazilazio njegove kapacitete. Dešavalo se da su pojedini invalidi za popravku morali dolaziti iz raznih dijelova zemlje u Banju Luku i sedmicama čekati popravku. Da bi se invalidima olakšalo, početkom septembra 1918. godine Zemaljska vlada je sa Zavodom dogovorila da iz raznih kotarskih mjesta primi na obuku veći broj obrtnika (bandažista, cipelara, kovača, sedlara).¹¹⁴ Zanatlije koje su željele da pohađaju ovaj kurs, morale su se obratiti svom nadležnom kotarskom uredu, a oni iz Sarajeva ili vladinom povjereniku (referentu za invalide) ili kod Trgovačke i obrtničke komore. Namjera je bila da nakon obuke u svom mjestu osnuju zajedničku radionicu za izradu i popravljjanje proteza.¹¹⁵

Pored školovanja koje je organizirano u Zavodu „Marija Zvijezda“ slične aktivnosti provodile su i druge zdravstvene ustanove širom Monarhije. Takav je bio Zavod za liječenje ranjenika iz Bosne i Hercegovine i ostalih slavenskih krajeva koji je djelovao od augusta 1915. godine u Beču. Zavodom je upravljao profesor dr. Friedrich Kraus iz Požege. Uprava škole je u sporazumu s nadležnim vojnim vlastima nastojala da svakom vojniku, koji se nalazio u bolnici, pruži priliku da upotpuni svoje znanje ili ako je analfabet da nauči čitati i pisati. Posebno se vodilo računa da im se omogući učenje na maternjem jeziku, a uz to pružala prilika da nauče i njemački. Tako je izvjesni Ragib Redžić, seljak, koji je dobio tane u glavu, naučio za 10 mjeseci ne samo čitati, nego i govoriti njemački, te je kasnije poučavao i druge. Najviše uspjeha u opismenjavanju ranjenika iz Bosne i Hercegovine imao je bukvar, koji je, „po narodnoj metodi i u narodnom duhu“, sastavio Ivo Dobržanski. Direktor zavoda, dr. F. Kraus, tvrdio je da je bukvar bio korisniji nego izdanja „slavnih“ akademija. Bio

zavoda u Mariji Zvijezdi c. i kr. pričuvne bolnice u Banjoj Luci, *Sarajevski list* XLI/122, 1918, 1.

113 ABH, *FZMF*, 1915, 6.348; ABH, *FZMF*, 1916, 2.762; *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina für die Jahre 1914 bis 1916, 1917, 1918*, 150.

114 Tečaj za ortopediju, *Sarajevski list* XLI/194, 1918, 2.

115 Isto, 3.

je napisan kao mala enciklopedija koju je „vojnici nosio vazda sobom u džepu.“¹¹⁶ Bosanci su naročito voljeli pisati pisma.

Uz analfabetsku školu bečkih ranjenika bila je biblioteka s fondom od 5.000 knjiga, koje su prikupljene donacijama. Osim đaka analfabetske škole koristili su je i drugi bolesnici bečkih bolnica. Dnevno je imala 534 čitaoca. Najveći dobrotvori zavoda bili su profesor Arnold Duzig i predstojnica Magda von Lerch, te mnoge druge ličnosti. Malo je bilo donacija iz Hrvatske, Dalmacije i Bosne i Hercegovine. Osim pisanja i čitanja na maternjem i njemačkom jeziku, u školi se učilo knjigovodstvo, elementarno i više računanje, stenografija, daktilografija, pravopis, krasnopis, pisanje ljevicom, crtanje i slikanje, itd. Invalidi su imali mogućnost izučavanja i mađarskog ili češkog jezika. Kroz ovu bečku školu prošlo je 2.907 invalida.¹¹⁷

Bosanskohercegovački vojnici koji su ostali slijepi izučavali su zanate za izradu košara i pravljenje kefa u zavodu za slijepce sv. Vid u Zagrebu. Kako je bilo malo Bosanaca i Hercegovaca koji su ostali potpuno slijepi (28) tražilo se da se u zemlji uredi zavod za slijepce. I gluhojima bosanskohercegovački invalidi, 1918. godine bilo ih je pet, mogli su se prema potrebi liječiti u zavodu hrvatsko-slavonske zemaljske komisije za ratne invalide.¹¹⁸

Naprijed opisani rad na rehabilitaciji odnosio se na ratne oštećenike koji su postali invalidi zbog paralize, ukočenosti zglobova, sakaćenja ili nekog drugog stanja nastalog ranjavanjem. Ništa manje važan i vjerovatno ništa manji po obimu nije bio zadatak naknadnog liječenja ili školovanja za invalide čija je radna sposobnost narušena zbog unutrašnjih bolesti. Pored srčanih i drugih internih bolesti, zbog velikog broja, posebno su značajni bili reumatičari i plućni bolesnici.¹¹⁹ Za liječenje invalida koji su patili od reume i išijasa Zemaljska vlada je kao „invalidski dom“ privremeno adaptirala jedan dio zemaljsko-erarnog hotela u Slatini-Ilidži. U njemu je tokom ljeta 1916. godine na besplatnom liječenju boravio manji broj ratnih invalida.¹²⁰

116 Prosvjeta. Ratna bolnica za bosanske junake u Beču, (Dopis „Sarajevskog lista“), *Sarajevski list* XL/209, 1917, 1.

117 Isto.

118 Staranje za ratne invalide u Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list* XLI/61, 1918, 2.

119 *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina für die Jahre 1914 bis 1916*, 1917, 152.

120 Staranje za ratne invalide u Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list* XLI/61,

Naknadno liječenje tuberkuloznih, kojih je bilo oko jedne petine od ukupnog broja ratnih invalida, predstavljalo je najveće teškoće vlastima, jer u Bosni i Hercegovini, osim Paviljon za tuberkulozu Državne bolnice u Sarajevu, nije bilo drugih liječilišta. U takvim okolnostima privremeno osiguranje naknadnog liječenja za ratnike s plućnim bolestima pronašle su u Austriji i Ugarskoj. Zemaljska vlada je s Štajerskom državnom komisijom za invalide u Grazu sklopila dogovor prema kojem se određeni broj vojnika s plućnim oboljenjima mogao liječiti u njenim vojnim ustanovama za plućne bolesnike i bez njene prethodne saglasnosti.¹²¹ Troškovi koji su prelazili odobreni iznos vojnih vlasti za liječenje pokrivali su se iz Fonda za invalide Bosne i Hercegovine. Nadalje, bosanskohercegovačkim vojnicima oboljelim od plućnih bolesti bilo je osigurano liječenje i u velikim plućnim sanatorijumima u Rözsahegy i Beszterczebanya na Karpatima.¹²²

Kako bi sistematski riješila ovo pitanje, Zemaljska vlada izrađivala je planove i vršila pripreme za izgradnju plućnih sanatorija u zemlji. Plan je bio da se za teško tuberkulozne ratne invalide urade proširenja u nekim okružnim i općinskim bolnicama, gdje su se trebali smjestiti, po mogućnosti u bolnicama najbližim njihovoj kući. Podršku ovoj kampanji davale su i lokalne zajednice. Planirano je bilo da se u nekoliko proširenih i adaptiranih okružnih i lokalnih zajednica smjesti oko 120 pacijenata. Za one blaže slučajeve, s druge strane, kod kojih se u dogledno vrijeme moglo očekivati izlječenje ili barem značajno poboljšanje i oporavak radne sposobnosti, trebalo je izgraditi posebne sanatorije u područjima s najpogodnijim klimatskim uslovima. Međutim, sva nastojanja koja su se tokom rata u tom pravcu preduzimala bila su gotovo bez uspjeha. Samo u jednom jedinom slučaju, u gradu Bijeljini, u ljeto 1918. počeo je s radom manji tuberkulozni paviljon. Realizacija veće novogradnje pa i temeljitije adaptacije tokom rata, pri velikoj skupoći građevinskog materijala, nadnica, nestašice građevinskih radnika i transportnih teškoća, bila je teško izvodljiva. Briga za tuberkulozne ostavljena ja za poslijeratno vrijeme.¹²³ Samo je oko 80 lakših plućnih bolesnika liječeno

1918, 2.

121 *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina für die Jahre 1914 bis 1916*, 1917, 152.

122 ABH, FZMF, 1916, 1.014. *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina für die Jahre 1914 bis 1916*, 1917, 153; Šehić, 2007, 188.

123 Staranje za ratne invalide u Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list* XLI/61,

u Paviljonu za tuberkulozu Državne bolnice u Sarajevu.

Materijalno zbrinjavanje i pomoć ratnim invalidima

Mjesečni izvještaji koje su prvostepene političke vlasti dostavljale o demobilisanim ratnim invalidima predstavljali su vrijedan alat za provjeru stepena njihove invalidnosti i radne sposobnosti.¹²⁴ Isplata invalidskih penzija i zbrinjavanje bosanskohercegovačkih ratnih invalida i njihovih porodica, do početka rata, bila je regulirana zakonom Ministarstva rata iz 1899. godine.¹²⁵ Invalidi kojima su ljekarske komisije utvrdile umanjene radne sposobnosti, od 1915. godine dobijali su privremene invalidske penzije. Naknada je bila privremenog karaktera i isplaćivala se do konačnog stupanja u invalidninu. Visina penzije određivana je prema stepenu invalidnosti. Za oštećenike kojima je ljekarska komisija umanjila radnu sposobnost do 50% isplaćivano je 60 K. Invalidi koji su imali umanjenu radnu sposobnost 50-100% primali su 120, a potpuno nesposobni 180 K. Provizorna pomoć iz invalidskog fonda, na godišnjem nivou, isplaćivana je i članovima njihove porodice. Supruge i roditelji imali su primanja po 60 K, svako dijete, muško do 16, a žensko do 14 godina, 36 K, ali ukupna primanja invalidske porodice nisu smjela preći 120 K.¹²⁶

Godišnja osnovna primanja ratnih invalida iznosila su 72 K, na šta se dodavao i dodatak za ranjavanje. Radilo se o skromnim sredstvima koja u ratnim prilikama i poskupljenjima koja su vladala nisu bila dovoljna. S toga se invalidnina morala usklađivati sa stalnim rastom cijena, odnosno inflacijom. Međutim, u prvim ratnim godinama penzije su bile fiksne, a tokom 1918. godine njihov iznos zavisio je od od čina i vrste invalidnosti. „Osnovna penzija pješadinca je iznosila 96 kruna, a podoficira sa činom kaplara 192 krune. Na ovaj iznos je dolazio dodatak zavisen od vrste povrede, pa je pješadinac obolio od tuberkuloze primao penziju u iznosu od 288 kruna.“¹²⁷ O teškom materijalnom stanju invalida, posebno u provinciji, svjedoči podatak da je na zasjedanju Odbora za prehranu naroda u Bosni i Hercegovini, održanom maja

1918, 2.

124 *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina für die Jahre 1914 bis 1916*, 1917, 152.

125 Šehić, 2007, 182.

126 ABH, *FZMF*, 1915, 4.901; Šehić, 2007, 184.

127 Šehić, 2007, 217–218.

1918. godine, u izvještaju stručnog odbora za zdravstvo iznijeto da se za ratne invalide svuda brine državna vlast, „dočim su kod nas velikim dijelom pali na teret svoje familije, gdje sa svojom čednom penzijom životare. Zemaljska je vlada doduše osnovala posebni svoj odsjek, za ovu skrb, ali čini se, da organizacija nije dovoljna ili potpuna, ili da manjkaju sredstva. U Sarajevu doduše neima razloga pritužiti se na ovu skrb zemaljske vlade, ali došle su odboru mnoge tužbe iz provincije te molimo zemaljsku vladu, da ona tomu pitanju što veću pažnju posveti.“¹²⁸

Pitanje zapošljavanja ratnih vojnih invalida otpuštenih s posttretmana u početku nije igralo posebnu ulogu, jer je malo invalida otpušteno iz ortopedske ustanove „Marija Zvijezda“ putem superarbitraže i većina je željela da se vrati prijašnjoj ekonomskoj profesiji. Tek je krajem 1916. godine došlo do povećanja broja zahtjeva koje su vlasti zaprimale radi zapošljavanja invalida. Njihov radni angažman vlasti su nastojale organizirati jednoobrazno za cijelu zemlju. Radi toga su invalidi, nekoliko sedmica prije otpusta s naknadnog liječenja, popunjavali određene formulare za zaposlenje koji su prosljeđivani nadležnim političkim vlastima na rješavanje. Istovremeno, Trgovačko-obrtnička komora proširila je organizaciju koju je pokrenula državna vlada oko radnog angažmana invalida i na trgovačke krugove u cijeloj državi. Kao posebnu mjeru u ovom pravcu treba istaći da je Zemaljska vlada nadležnima naložila da prilikom raspisivanja javnih nabavki i radova u uslove isporuke unesu odredbu da su ugovorne strane dužne da prilikom izvođenja radova uključe i ratne vojne invalide u skladu s njihovim radnim mogućnostima. Također, ratni vojni invalidi radno su angažirani u vojnim uredima i pogonima.

Posebne mjere poduzimane su za slijepce ratne veterane. Da bi ratno slijepim osobama iz Bosne i Hercegovine omogućilo odgovarajuću obuku, Ministarstvo rata je u aprilu 1915. godine naložilo da se nakon završenog bolničkog liječenja upućuju u Zavod za slijepce osobe sv. Vid u Zagrebu. Osobe koje su završile tamošnje zanate dobijale su od državne vlade alate potrebne za bavljenje zanatom i radni materijal potreban za pokretanje obrta. Osim toga, po potrebi, osiguravan je i radionički prostor. Lokalnim područnim uredima naloženo je da svakoj ratno slijepoj osobi na svom području odrede odgovarajuću osobu, koja

128 Zasjedanje vijeća za prehranu naroda u Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list* XLI/108, 1918, 3.

je, između ostalog, trebala svojim štičenicima savjetima i djelovanjem pružiti podršku u rješavanju njihovih poslovnih zadataka.¹²⁹

Apsolventi koji su u Ortopedskom zavodu 1916. i 1917. godine završili kurseve za šumske stražare (15, odnosno 13 invalida), bili su zaposleni u bosanskohercegovačku zemaljsku službu kao čuvari šuma.¹³⁰

Iz invalidskog fonda, do decembra 1917. godine, 633 invalida dobilo je pomoć, odnosno iz zemaljskih sredstava, i to na način da im se ili kupilo ili besplatno dalo: 26 volova, 64 krave, devet konja, 171 ovca, 34 koze i 39 košnica pčela. Za izgradnju i popravku 19 invalidskih kuća izdvojeno je 6.250 K, a 23 invalida su za vođenje obrta dobila 10.790 K. Šestorici invalida zanatlija za kupovinu oruđa, sirovina, robe i sličnih stvari doznačeno je 1.890 K, a devetorici invalida trgovaca 8.400 K, kao neukamaćeni zajam. Do decembra 1917. godine iz Fonda je u gotovom novcu razdijeljeno ukupno 122.684 K. Osim toga Zemaljska vlada je na 36 invalida razdijelila 582,5 dunuma erarske zemlje, a za 305 invalida našla je posao/službu, odnosno pružila priliku da rade i zarade.¹³¹ Prirast ratnih invalida u posljednjim mjesecima rata dodatno je uvećao troškove za njihovo zbrinjavanje.¹³²

Treba spomenuti i ratno-starateljski rad Trgovačke i obrtničke komore u Sarajevu koja je na razne načine pomagala, ne samo invalidima, nego i drugim socijalno ugroženim kategorijama. Pored novčanih sredstava doniranih raznim organizacijama i fondovima, pomagala je invalide i direktno. Poslovni odbor Trgovačko-obrtničke komore 28. decembra 1916. godine iz budžeta komore izdvojio je 100.000 K za pokretanje malog biznisa i obrta ili jednokratnu novčanu pomoć za 29 invalida.¹³³ Pri podijeli sredstava držao se odbor načela da se u prvom redu uzimaju u obzir molbe onih ratnih invalida koji su planirali pokrenuti obrt za kojim je postojala potreba. Prema odluci odbora, u većini slučajeva, sama Komora nabavljala je ratnim invalidima alat i zadržavala pravo

129 *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina für die Jahre 1914 bis 1916*, 1917, 152.

130 Staranje za ratne invalide u Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list* XLI/61, 1918, 2.

131 Isto, 1.

132 Isto, 2.

133 *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina für die Jahre 1914 bis 1916*, 1917, 84; Sjednica naše trgov. – obrtn. komore, *Sarajevski list* XXXIX/351, 1916, 3.

vlasništva nad njim najmanje za vrijeme od dvije godine, kao osiguranje da invalidi u prvo vrijeme neće s njim lakoumno postupati. Odbor je za osiguranja prometnog kapitala, nabavku materijala, plaćanja kirije i sličnih troškova, davao beskamatne zajmove uz male otplate nakon dužeg vremena, tako da su ratni invalidi mogli sebi osigurati egzistenciju, pa tek onda početi otplaćivati dug.¹³⁴ Također, od 29. augusta 1917. do 30 aprila 1918. godine, 43 invalida dobila su neku vrstu pomoći od Komore. Beskamatni zajam za nabavku zanatskog alata dobilo je 28 aplikanata, a uvažavajući slabo materijalno stanje mnogih invalida Komora je osigurala 15 jednokratnih novčanih pomoći najugroženijim licima.¹³⁵

Na sjednicama Trgovačko obrtničke komore diskutovalo se i o mjerama za unaprijeđenje socijalnog statusa ratnih invalida. U raspravi na 32. redovnoj plenarnoj sjednici Đuro Džamonja predlagao je da se staranje za ratne invalide organizira kao u Ugarskoj, na način da se kupe veći kompleksi zemljišta, potom isparcelišu i nasele ratnim invalidima. Risto Hadži Damjanović prigovarao je da su fondovi za invalide, siročad, udovice ratnika itd. imali dovoljno sredstava da u većem opsegu pruže pomoć i pokrenu akciju za trajno rješavanje socijalnog statusa navedenih kategorija, ali da osim akumulacije ogromne količine novca ništa drugo po tom pitanju nisu uradili. Predlagao je da se prestane s kapitaliziranjem sredstava i da se ona što prije namijenski upotrijebe. Mato Zubac govorio je o prilikama u Hercegovini i istakao da je bilo dosta ratnih invalida sposobnih da upravljaju s domaćinstvom, ali da nisu imali svoje zemlje, pa je podržao Džamonjin prijedlog da se invalidi koloniziraju. Nakon što je saslušao učesnike rasprave, zamjenik zemaljskog poglavara pl. Gjurkovic izjavio je da se vladin odjel za staranje o ratnim invalidima intenzivno bavio ovim pitanjima, ali da ih Vlada zbog zakonskih i upravnih ograničenja nije mogla riješiti i da joj je u tome trebala pomoć Zajedničke vlade i cjelokupnog društva. Tražio

134 Trgovačko-obrtnička komora za Bosnu i Hercegovinu XXVI redovna sjednica, *Sarajevski list* XLI/62, 1918, 3.

135 *Zapisnik redovite XXII. plenarne sjednice trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu, držane 29. i 30 aprila 1918. u dvorani komore u Sarajevu*, 1918, 62–65; XXII. redovna plenarna sjednica trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu, *Sarajevski list* XLI/95, 1918, 3. Komora je do kraja 1917. godine 41 zanatliji ratnom invalidu dala zajam od 2.180 K, a kao pomoć razdijelila 7.423 K i tako znatno rasteretila vladinu opskrbnu akciju (Staranje za ratne invalide u Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list* XLI/61, 1918, 2).

je da se u svakom kotaru postavi po jedan stalni odbor sa zadatkom rješavanja pitanja opskrbe invalida, a da ih Vlada u tome materijalno i savjetodavno pomogne. U tom smislu već su bili izdani nalozi kotarskim uredima i sazvana anketa.¹³⁶ Međutim, sva ova pitanja ostala su neriješena, jer su ratna dešavanja u potpunosti izmijenila političke prilike u zemlji.

Zaključak

Prvi svjetski rat Bosna i Hercegovina dočekala je potpuno nespremnu, kako u ekonomskom tako i svakom drugom pogledu. Zdravstveni sistem u zemlji bio je nerazvijen, kao i socijalne ustanove za brigu o ugroženim licima. Pri vladinom sektoru pak, nije bilo specijaliziranih institucija ni ustanova koje su se trebale brinuti o ranjenim i oboljelim vojnicima. Nisu postojale ni organizacije civilnog društva za pomoć unesrećenom stanovništvu. Tek je dolazak prvih ranjenih i oboljelih vojnika s fronta pobudio interes nadležnih organa i građanstva, da se pozabave njihovim zbrinjavanjem. Glavni oslanac u materijalnom smislu vlasti su potražile među stanovništvom, dok su one preuzele organizaciju i kontrolu utroška prikupljenih sredstava. U tom smislu osnovane su i neke organizacije civilnog društva, koje su u početku bile nosioci sabiranja i distribuiranja prikupljene pomoći.

Progresivan rast broja invalida koji su dolazili u zemlju, prisilili su nadležne da se ozbiljnije pozabave ovim pitanjem. Vlasti su osnovale radno tijelo za prikupljanje sredstava i koncentrisale ih u invalidski fond, kojim je upravljao Vladin privredni odjel, koji je ujedno određen za nosioca brige o invalidima. Snažnom kampanjom među stanovništvom, privatnim i društvenim privrednim sektorom vlasti su osigurale materijalna sredstava za brigu o invalidima. Kako bi smanjile broj onih za koje će država morati trajno izdvajati novac, posebnu pažnju posvetile su osnivanju Zavoda za rehabilitaciju ranjenih i oboljelih i njihovo doškolovanje i prekvalifikaciju, odnosno ustanove koja ih je ponovo osposobljavala za samostalno privređivanje i rad. Za praćenje realizacije mjera za zdravstveno i socijalno zbrinjavanje invalida, administracija je izradila invalidski registar u koji je unijela sva lica koja su nadležne ljekarske komisije ocijenile nesposobnim ili ograničeno

136 Zasjedanje vijeća za prehranu naroda u Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list* XLI/108, 1918, 3.

sposobnim za službu i rad. Invalidima su isplaćivane privremene penzije, koje u mnogim slučajevima nisu bile dovoljno za pristojan život njih i njihovih porodica, ali i drugi vidovi materijalne pomoći.

Bez obzira što nije bila dovoljna, briga države za ratne invalide je postojala. Ona je vjerovatno bila uslovljena i činjenicom, da je rat još uvijek trajao i da je mobilisanim vojnicima na frontu trebala podići moral i pokazati da država vodi brigu o onima koji su nastradali u borbi. Ipak, za postignuti uspjeh u oblasti zbrinjavanja ratnih vojnih invalida, velika zasluga pripada spremnosti na žrtvu svih slojeva stanovništva, koji su podržali kampanje i napore državne uprave da to pitanje riješi na najefikasniji način.

Conclusion

The First World War found Bosnia and Herzegovina completely unprepared, both economically and in every other respect. The health system in the country was underdeveloped, as well as social institutions for the care of vulnerable persons. In the government sector, on the other hand, there were no specialized institutions or institutions that were supposed to take care of wounded and sick soldiers. There were no civil society organizations to help the affected population either. It was only the arrival of the first wounded and sick soldiers from the front that aroused the interest of the competent authorities and citizens to take care of them. The main support in the material sense was sought by the authorities among the population, while they took over the organization and control of the expenditure of the collected funds. In this sense, some civil society organizations were founded, which were initially responsible for collecting and distributing the collected aid.

The progressive growth of the number of disabled people coming to the country forced the authorities to take a more serious look at this issue. The authorities established a working body to collect funds and concentrated them in the disability fund, which was managed by the government's economic department, which was also designated as the bearer of care for the disabled. Through a strong campaign among the population, the private and social economic sectors, the authorities secured material resources for the care of the disabled. In order to reduce the number of those for whom the state will have to permanently allocate money, special attention was paid to the establishment of the Institute for the Rehabilitation of the Wounded and Sick and their further

education and retraining, i.e. the institution that retrained them for self-employment and work. To monitor the implementation of measures for the health and social care of the disabled, the administration created a disability register in which it entered all persons who were assessed by the competent medical commissions as incapable or limitedly capable of service and work. The disabled were paid temporary pensions, which in many cases were not enough for a decent life for them and their families, as well as other types of material assistance.

Regardless of the fact that it was not enough, the state's care for war invalids existed. It was probably conditioned by the fact that the war was still going on and that it was supposed to raise the morale of the mobilized soldiers at the front and show that the state takes care of those who died in battle. However, for the success achieved in the field of caring for disabled war veterans, the primary credit belongs to the willingness to sacrifice all layers of the population, who supported the campaigns and efforts of the state administration to solve the issue in the most effective way.

BIBLIOGRAFIJA

Neobjavljeni izvori

- » Arhiv Bosne i Hercegovine
 - « Trgovinska komora Narodne Republike Bosne i Hercegovine (TK BiH)
 - « Zajedničko ministarstvo finansija – Odjeljenje za Bosnu i Hercegovinu (ZMF)
 - « Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu (ZVBiH)

Objavljeni izvori

- » *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina für die Jahre 1914 bis 1916, Herausgegeben vom k.u.k. Gemeinsamen Finanzministerium, Aus der K. K. hof- und Staatsdruckerei, Wien 1917.*
- » *Das Sanitätswesen in Bosnien und der Hercegovina 1878-1901, Sarajevo 1903.*
- » *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu. Godina 1914, Zemaljska štamparija, Sarajevo 1914.*
- » *Izveštaj o radu trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i*

Hercegovinu od 1. juna do 31. decembra 1914, Trgovačka i obrtnička komora za Bosnu i Hercegovinu, Islamska dionička štamparija, Sarajevo 1915.

- » Radušić, Minela. *Odnosi vlasti prema zdravstvenom pitanju u Bosni i Hercegovini (1878-1941): komparativni pristup istraživanju*, (neobjavljena doktorska disertacija), Univerzitet u Sarajevu - Filozofski fakultet, Sarajevo 2024.
- » *Zapisnik redovite XXII. plenarne sjednice Trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu, držane 29. i 30. aprila 1918. u dvorani komore u Sarajevu*, Trgovačka i obrtnička komora za Bosnu i Hercegovinu, Islamska dionička štamparija, Sarajevo 1918.

Štampa

- » *Sarajevski list* XXXVII br: 167, 172, 181, 199, 206, 217, 289, 291, 292, 294, 295, 318, Sarajevo 1914.
- » *Sarajevski list* XXXVIII br: 160, 165, 178, 331, 341, Sarajevo 1915. (latiničnim i ćirilničnim naslovom izlazio do br. 298, a od tada samo latinično)
- » *Sarajevski list* XXXIX br: 331, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 344, 351, Sarajevo 1916.
- » *Sarajevski list* XL br: 147, 148, 149, 150, 209, Sarajevo 1917.
- » *Sarajevski list* XLI br: 61, 62, 64, 95, 108, 119, 120, 121, 122, 148, 194, 201, Sarajevo 1918.

Knjige, studije, članci

- » *Bosansko-hercegovačka pješadijska regimenta br. 2 u svjetskom ratu od 1914. do 1918. godine*, Savezno ministarstvo odbrane Republike Austrije, Graz 1969.
- » Hadžibegović, Iljas – Imamović, Mustafa. „Bosna i Hercegovina u vrijeme austrougarske vladavine (1878-1918)“, *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata* (Enver Imamović et al.), II. izdanje, Bosanski kulturni centar, Sarajevo 1998, 223–297.
- » Horvat, Josip. *Prvi svjetski rat. Panorama zbivanja 1914–1918*, Stvarnost – Novinarska izdavačka kuća, Zagreb 1967.
- » Imamović, Enver et al. *Bosna i Hercegovina od najstarijih*

- vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, II. izdanje, Bosanski kulturni centar, Sarajevo 1998.
- » Imamović, Mustafa. *Pravni položaj i unutrašnja politički razvitak Bosne i Hercegovini od 1878. do 1914*, II. izdanje, Bosanski kulturni centar, Sarajevo 1997.
 - » Jahić, Adnan. *Vrijeme izazova. Bošnjaci u prvoj polovini XX stoljeća*, Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju – Bošnjački institut - Fondacija Adila Zulfikarpašića, Zagreb – Sarajevo 2014.
 - » Kapidžić, Hamdija. "Austro-ugarska politika u Bosni i Hercegovini i jugoslovensko pitanje za vrijeme Prvog svjetskog rata", *Godišnjak historijskog društva Bosne i Hercegovine IX*, Sarajevo 1959, 7–53.
 - » Madžar, Božo. „Izveštaj Vladinog komesara za glavni grad Bosne i Hercegovine Sarajevo o političkoj i privrednoj situaciji u Sarajevu od sarajevskog atentata do kraja januara 1915. godine“, *Glasnik arhivâ i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine 26*, Sarajevo 1986, 205–242
 - » Schachinger, Warner. *Bošnjaci dolaze! Elitne trupe u K. und K. armiji 1879-1918*, Cambi d. o. o. Lovran, Opatija 1996.
 - » Stojnić, Bojan. „Ortopedski zavod „Marija Zvijezda“ (1915-2023)“, *Glasnik arhiva i Arhivističkog udruženja Bosne i Hercegovine XLI/41*, Sarajevo 2011, 200-203.
 - » Stojnić, Bojan. *Zavod za fizikalnu medicinu i rehabilitaciju „Dr Miroslav Zotović“: 100 godina prve ortopedije u Banjaluci*, Banja Luka 2015.
 - » Šehić, Zijad. „Zbrinjavanje bosanskohercegovačkih ratnih vojnih invalida u toku Prvog svjetskog rata 1914-1918“, *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu 13*, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2004, 311–329.
 - » Šehić, Zijad. *U smrt za cara i domovinu! Bosanci i Hercegovci u vojnoj organizaciji Habsburške monarhije 1878–1918*, Sarajevo Publishing, Sarajevo 2007.
 - » Užičanin, Salkan. „Privredne prilike u Bosni i Hercegovini tokom Prvog svjetskog rata“, *Historijska misao II/2*, Tuzla 2016, 69–96.

„OKO TUZLE UČESTALA
BUNA, NA USTANAK
DIGLA SE KOMUNA“
UZROCI I POSLJEDICE
HUSINSKE BUNE 1920.
GODINE

Apstrakt

O Husinskoj buni, jednoj od „najznačajnijih klasnih bitaka u staroj Jugoslaviji“, naveliko se raspravljalo, posebno nakon 1945. godine, kada je klasna borba postala zvanični historijski okvir historiografskog diskursa. Međutim, uprkos opsežnoj socijalističkoj historiografiji o Husinskom ustanku i Obznani, mnoga ključna pitanja ostala su bez odgovora sve do raspada Jugoslavije 1991. godine. Između 1945. i 1991. godine historičari su u velikoj mjeri preoblikovali prošlost kako bi je uskladili s političkim narativom KPJ. Međutim, zbog promjene fokusa na druge teme, nakon 1991. godine Husinska buna je više-manje zaboravljena. Tek 2012. godine Omer Hamzić je utvrdio da je, za razliku od drugih štrajkova, u Husinu igrala važnu ulogu Narodna garda, koju su naoružale srpske vlasti, uz srpsku policiju i vojsku, tako dodajući etničke dimenzije klasnoj borbi ustanka.

Ključne riječi

Husinska buna, Komunistička partija Jugoslavije, legalnost, legitimnost, Narodna garda, Obznana, parlamentarna demokracija, socijalistička historiografija, štrajk rudara u Sloveniji i Bosni 1920, velikosrpska ideologija

“INSURRECTION
FREQUENT AROUND
TUZLA, THE COMMUNE
ROSE UP”
CAUSES AND EFFECTS
OF THE 1920 HUSINO
INSURRECTION

Abstract

The Husino Uprising, which was praised as one of the “most significant class battles in the old Yugoslavia,” attracted a great deal of attention, particularly after 1945, when the class struggle became the dominant historical lens. Despite the extensive socialist historiography on the Husino Uprising, critical questions remained unanswered until the disintegration of Yugoslavia in 1991. Between 1945 and 1991, the past was revised by historians mainly to conform to the political narrative of the CPY. After 1991, interest in the subject waned as attention shifted to other topics. It was not until 2012 that Omer Hamzić revealed that in Husino the National Guard, armed by the Serbian authorities was involved alongside Serbian police and army, giving the class struggle of the uprising an ethnic dimension.

Keywords

The Husino Insurrection, Communist Party of Yugoslavia, legality, legitimacy, National Guard, Obznana, parliamentary democracy, socialist historiography, 1920 miners' strike in Slovenia and Bosnia, Greater Serbian ideology

Uvod

O decembarskom štrajku rudara i krvoproliću na Husinu 1920. godine, jednoj od „najpoznatijih i najvećih klasnih bitaka u staroj Jugoslaviji“¹ pisano je poprilično, naročito poslije 1945. godine, kada je historija klasnih sukoba oficijelno prihvaćena kao jedini pravilan pogled na prošlost. Tako je, na primjer, historičar Božo Madžar,² prije četiri decenije mogao nabrojati desetak radova historičara i mnogo više prigodnih natpisa objavljenih u štampi koji su, po riječima Mirena Aljića, Husinsku bunu obesmrtili kao simbol socijalnog bunta. Kao takva, buna husinskih rudara 1920. godine, poslije 1945. godine postala je „putokaz budućim pokoljenjima, i nepresušno vrelo s kojeg su se napajale generacije jugoslovenskih rodoljuba i revolucionara“.³ Stoga su bosanski rudnici kasnije i nazvani „Titovi rudnici ‘Kreka-Banovići’“.⁴

O Husinskoj buni kao velikom datumu u historiji jugoslavenskog radničkog pokreta, koji je privukao pažnju savremenih progresivnih snaga Evrope, napisao je nekoliko riječi i Josip Broz. U pismu rudarima povodom 50. godišnjice Husinske bune on je, između ostalog, napisao:

Goloruki husinski rudari odlučno i jedinstveno su se suprotstavili klasnom neprijatelju koji je svim sredstvima – pa i oružjem, ugrožavao elementarnu egzistenciju radnika. Oni su branili pravo na život, hljeb i slobodu i spašavali su ne samo svoje porodice, već i porodice svojih drugova među kojima i slovenačkih rudara prihvatajući ih po kućama siromašnog Husina i okolnih mjesta i zaštitujući ih od nasrtanja žandarma i njihovih gospodara. To predstavlja divan primjer radničke borbe, bratstva i jedinstva i solidarnosti, što su husinski rudari iskazali na potresan način. Djelo husinskih rudara spada među one primjere koji su snažno nadahnjivali našu revolucionarnu borbu i jačali povjerenje u KPJ – koja je okupljala i vodila naše narode u oružanoj borbi protiv fašizma i izdajničke buržoazije.⁵

Husinska buna izbila je 27. decembra 1920. godine nakon sloma pregovora između predstavnika rudara u štrajku i zemaljskih vlasti. Kraljevska vlada je 29. decembra 1920. godine na bunu odgovorila

1 Čolaković, 1979, 195–201.

2 Madžar, 1984, 7.

3 Vujasinović, 1975, 6; Cigeljević, 1975, 5–8.

4 Vujasinović, 1975, 5.

5 Broz, 1984, 7.

izdavanjem Obznane. Proglašenje Obznane imalo je dalekosežne posljedice i dovelo je do niza represivnih mjera kako protiv KPJ, tako i sindikalnih organizacija. Te mjere uključivale su zabranu njihovog rada, zatvaranje radničkih domova, oduzimanje arhive, stroga ograničenja komunističke i sindikalne štampe, hapšenja i osude brojnih partijskih članova i simpatizera. U Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca prestalo je da djeluje oko 2.500 sindikalnih organizacija; prestali su izlaziti svi sindikalni listovi, a više hiljada radnika kažnjeno je i protjerano. Zemaljska Vlada Bosne i Hercegovine, naprimjer, u duhu Obznane protivzakonito je protjerala 1.200 radničkih funkcionera i radnika iz zemlje u zemlju porijekla ili mjesto rođenja.⁶ Vlada se nije libila ni hapšenja komunističkih narodnih poslanika, bez obzira na njihov poslanički imunitet.⁷

Usprkos sporadičnim pokušajima otpora, nije bilo ozbiljnijih napora da se suzbiju ove vladine mjere. France Klopčič je primijetio da se ideja o širokom radničkom štrajku kao odgovoru na Obznanu među slovenačkim komunistima nije smatrala izvodljivom.⁸ Slično je bilo i među hrvatskim komunistima. Na dan proglašenja Obznane, pored štrajka, u Zagrebu su bile i nasilne demonstracije i sukobi sa žandarmerijom. Nakon što su saznali za Obznanu, vođe zagrebačkih mladih komunista Stjepan Cvijić, Ervin Cvenger, Milan Volnar i Koncir otišli su u stan Miroslava Krleže, gdje su se susreli i s partijskim vođama Đurom Cvijićem i Kamilom Horvatinom. Mladi komunisti partijskim vođama iznijeli su svoje planove za hitnu akciju, ali su bili ukoreni i upozoreni da ništa ne preduzimaju.⁹

Takav stav rukovodstva imao je dugoročne posljedice. Došlo je do pasivizacije radničkog pokreta, masovnog opadanja članstva u Komunističkoj partiji Jugoslavije i traženja načina da se vrati njena uloga u svakodnevnoj politici. Istina, značajan dio članova KPJ pod pritiskom vlasti napustio je partiju, ali upravo je ta nova situacija izazvala volju za otporom kod onih koji su ostali ili kasnije pristupili partiji. Oni su podrugljivo gledali na svoje otišle drugove kao na „malograđane“,¹⁰ dok su sebe vidjeli kao „najzdravije i najrevolucionarnije partijsko jezgro“.¹¹

6 *Položaj radničke klase u Jugoslaviji*, 1922, 41.

7 Brčić, 1979, 168.

8 Klopčič, 1980, 71.

9 Cvetković, 1965, 459–460; Cvetković, 1985, 93.

10 Čolaković, 1959, 14.

11 Karabegović, 1979, 288.

Obznanu su, pak, smatrali dokazom da ih „buržoazija“ ovako proganja, jer ih se „boje, pa nas hoće da zatru“, kako je Đuro Đaković pisao Franji Kobačiću 22. februara 1921. godine. Svoju misao Đaković je u nastavku pisma objasnio: „Ali neka se tješe [time što] mi znamo da je pobjeda na našoj strani. Nije nitko bio tako jak kao ruski car, pa ipak mu narod dohaka.“¹²

Po njihovom ubjeđenju, ideja, napose tako velika kao što je bila ideja socijalističke revolucije, nikada nije mogla biti poražena silom; čak ni robija ni vješala nisu bili dovoljni da joj zadaju smrtni udarac. Ne samo to, bilo je sve više i onih koji se nisu bojali za nju ni krv da proliju. Među njima je preovladalo mišljenje da rukovodstvo KPJ, koje je pozivalo na smirenje kako bi se izbjeglo moguće krvoproliće, „nije razumelo potrebu da se mase tada izvedu na ulicu ma i po cenu krvavoga sukoba“.¹³ To nije značilo, da su srljali u „izlišna krvoprolića“, ali kako su to formulisali autori prve *Historije KPJ*, napisane još u sremskomitrovačkoj robiji, „isto tako ne smemo da gubimo iz vida da pojedini krvavi okršaji proletariata sa državom jesu revolucionarna krštenja, posle kojih se revolucionarni polet masa ne smanjuje nego uvećava. U takvim borbama mase stiču svoje revolucionarno vaspitanje i čeliče se, i stvaraju se revolucionarne tradicije, koje vrše duboko dejstvo na proleterse mase.“¹⁴

Preostali članovi postepeno su se uskoro podijelili u dvije frakcije. Sima Marković i njegova grupa pridržavali su se programskih principa usvojenih na stranačkim kongresima i podržavali legitimitet izbornih organa stranke. Zalagali su se za umjeren pristup usredsređen na pravna i politička sredstva, kako bi se strpljivim radom među masama i korištenjem zakonski dozvoljenih oblika djelovanja stranka obnovila. Nasuprot tome, Triša Kaclerović i njegovi radikalni sljedbenici doveli su u pitanje sve što je postignuto do Vukovarskog kongresa, a posebno revolucionarnost partijskog rada. Lijeva struja oštro je osuđivala ono što je u njihovim očima bio „oportunizam“ pristalica Sime Markovića i zalagali se za boljševizaciju partije kao jedinog načina za njeno obnavljanje.¹⁵ Navodno, „oportunistička politika“ rukovodstva KPJ dovela je partiju „do najstrašnijeg poraza koji može doživjeti jedna politička stranka – do poraza bez bitke“.¹⁶

12 Vujošević, 1979, 61.

13 *Historija KPJ*, 101.

14 Isto, 102.

15 Gligorijević, 1992, 189.

16 Čolaković, 1964, 142.

Kasniji partijski historičari, slijedeći uzrečicu da pobjednici pišu historiju, u potpunosti su prihvatili ovo tumačenje ne kao jednu od mogućih interpretacija, već kao naučnu činjenicu o kojoj nema diskusije. Tako je, naprimjer, historičar Slavoljub Cvetković 1965. godine tvrdio: „Iluzije o buržoaskoj parlamentarnoj demokratiji dovele su odgovorne partijske vođe do potpune kapitulacije pred buržoazijom“.¹⁷

Narodna poslovice kaže: „Pritisnuto jače sve na više skače.“¹⁸ Ova se mudrost pokazala kao tačna i nakon donošenja Obznane kao odgovora na decembarski štrajk rudara u Sloveniji i Bosni. Obznana je tako označila prekretnicu u jugoslavenskoj historiji i historiografiji. Nakon socijalističke revolucije 1945. godine, historičari, koji su se više bavili isticanjem prošlosti u pravom političkom svjetlu nego njenim istraživanjem, svrstali su se s pobjednicima na lijevom krilu KPJ. Kritikovali su očekivanje Sime Markovića da će Obznana biti ukinuta nakon donošenja demokratskog ustava kao „teške iluzije“¹⁹ i tvrdili da je Partija na Obznanu („udar reakcije“) trebalo da odgovori „odlučnom, organizovanom borbom masa“.²⁰ U Vukovaru, naprimjer, Stjepan Supanc pred kraj 1920. godine skupio je oko 200 „crvenih stražara“, koji su prema njegovim zamislima u datom momentu mogli razoružati postojeće policijske i žandarmerijske snage i biti prvi odred „crvene garde“ u slučaju revolucije.²¹

Međutim, usprkos velikom interesovanju za Husinsku bunu i Obznanu i obimnoj literaturi na te teme, mnoga pitanja vezana za njih ostala su bez odgovora ili nisu dobila odgovarajuće objašnjenje od strane jugoslavenskih historičara sve do raspada zemlje. Umjesto da prošlost proučavaju, oni su je prekrajali kako bi im mogla poslužiti u potvrđivanju ispravnosti „linije“ KPJ u njenoj političkoj i nacionalnoj borbi. Nakon 1991. godine historičari su pomjerali fokus i okrenuli se drugim pitanjima, tako da su ova, nekada značajna pitanja, postala sporedna. Tek je 2012. godine Omer Hamzić primijetio, kako je za razliku od ostalih štrajkačkih centara u zemlji, tokom 1919. i 1920. godine, u gušenju Husinske bune, pored policije, žandarmerije i vojske, učestvovala i takozvana Narodna garda, „sastavljena od povjerljivih i

17 Cvetković, 1965, 477.

18 Jezernik, 2018, 21.

19 Marjanović, 1953, 23–4.

20 Cazi, 1955, 171.

21 Isto, 167.

režimu odanih pojedinaca, isključivo srpske nacionalnosti, koje je vlast naoružavala i upućivala na taj 'pobunjeni katoličko-muslimanski teren' u blizini i oko Tuzle," što je ovoj buni „dalo, osim klasnih i neka druga obilježja.”²²

Štrajk slovenačkih i bosanskih rudara

Nakon gušenja štrajka željezničara 29. aprila 1920, radnički pokret dobio je novi podstrek, krajem novembra 1920. godine, neočekivanim uspjehom Komunističke partije Jugoslavije na izborima za Ustavotvornu skupštinu. Partija je računala da su štrajkovi, posebno rudara i željezničara, moćan politički instrument u njoj borbi za vlast. U zemlji u kojoj su željeznice bile glavna transportna arterija, a fabrike pokretane ugljem, KPJ je računala da će ovi štrajkovi prouzročiti mnogo patnje u cijeloj zemlji i baciti buržoaziju na koljena. Neočekivano veliki uspjeh KPJ na izborima za Ustavotvornu skupštinu i oduševljeno revolucionarno raspoloženje među radnicima širom zemlje, naveli su partijsko rukovodstvo da pretpostavi da je buržoasko društvo već na rubu propasti. Tako je Sima Marković u *Radničkim novinama*, samo nekoliko dana prije objavljivanja Obznane, iznio mišljenje da buržoasko društvo stoji „na staklenim nogama”.²³

Nedugo poslije uspjeha na novembarskim izborima 1920. godine, došlo je do novog velikog štrajka, ovoga puta u štrajkovima su bili rudari u Sloveniji i Bosni. Prema izveštaju slovenačke štampe, generalni štrajk rudara, pod vođstvom komunista, počeo je 17. decembra 1920. godine u rudnicima uglja Trbovlje, Zagorje, Hrastnik, Rajhenburg i Kočevje. Zahtjevi štrajkača bili su usmjereni na prilagođavanje minimalne plaće rastućim troškovima života.²⁴ U Bosni i Hercegovini štrajk je počeo 22. decembra 1920. godine u Tuzlanskoj kotlini da bi se sutradan proširio na Brezu, Kakanj, Zenicu i Mostar, a dan kasnije na Lješljane i Ljubiju. Rudarski radnici u Bosni bili su uglavnom iz okolnih sela, nenavikli na težak rudarski rad. Zbog brzog rast cijena u godinama poslije završetka Prvog svjetskog rata, naročito životnih namirnica, usprkos teškom

22 Hamzić, 2012, 175.

23 Marković, 1920, 1. Vidjeti i Govor Ministra Milorada Draškovića u: *Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevine SHS I*, 1921, 31.

24 Izbruh velike rudarske stavke v Sloveniji, *Jutro* 18. 12. 1920, 1; Pričetek rudarske stavke v Sloveniji, *Naprej* 18. 12. 1920, 3.

radu, živjeli su u bijedi. Ili, kako ih je portretirao Moša Pijade, oni su davali „strahovit izgled poludivljih ljudi, koje su naporan rad i glad ubili fizički i duševno”.²⁵

Bosanski rudari-štrajkači tražili su povećanje plata od 30% za rudare, kopače i vozače, 40% za zanatlije i 45% za sve ostale radnike, što je približno odgovaralo procentualnom rastu cijena hrane (42%).²⁶ Uz to, Mitar Trifunović Učo kritikovao je opštu privrednu politiku u državi, naročito u rudnicima, koja se vođena tako što se u preduzeća nije ulagao „kapital, već samo radnički životi“. Po navodima Trifunovića, tu politiku vlada je planski sprovodila. U Glavnoj Rudarskoj Direkciji u Beogradu, predstavnicima radnika, rečeno je da „prvo treba stvoriti kapital pa onda tražiti bolje uslove rada“. „Na radničkim kostima kapitalistička klasa“, zajedljivo je komentirao Trifunović, „pa i država, misli da zasnuje svoju ekonomsku politku.“²⁷

Vlada je na radničke zahtjeve odgovorila negativno i ponudila povećanje od 10 do 20%, što je značilo da bi većina radnika (bageristi, pomoćni bageristi, vozači i majstori) primila samo 10% povećanja odnosno, kako su to tumačili u KPJ, Zemaljska vlada ponudila je radnicima „neko bijedno povišenje nadnica, koje ni izdaleka nije odgovaralo porastu skupoće“.²⁸ Svoju ponudu Vlada je pravdala još i time što je Austro-Ugarska rudnike zadužila sa 37.000.000 kruna, pa su godišnje samo za kamate morali plaćati 3.600.000 kruna. Znači, svako ko je radio u rudniku, trebalo je godišnje dati 654 krune za otplatu duga iz vremena vladavine Austro-Ugarske, plus 17.454 krune centralnoj vladi. Ako se ovome pridoda otplata glavnine duga, izdatke za birokratski aparat po rudnicima, i najzad čist prihod kojeg su rudnici davali bosanskoj vladi, onda je trebalo, „dakle, da damo tri puta više prihoda nego dobivamo svoju nadnicu, da bi centralna i bosanska vlada vodile prema nama – pljačkašku i dželatsku politku“, žalilo se bosansko „rudarsko roblje“.²⁹

U ime štrajkača ponuđenu povišicu odbio je Franjo Rezač³⁰,

25 Pijade, 1922, 314.

26 *Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevine SHS I*, 1921, 8–9.

27 Madžar, 1984, 190.

28 Čolaković, 1979, 196.

29 Cigeljević, 1975, 16–17.

30 Franjo Rezač, član KPJ, kao državljani Čehoslovačke bio je, zbog štrajka protjeran iz Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca; zamjenio ga je Karlo

smatrajući da su to „mrvice“ koje radnici ne mogu prihvatiti.³¹ „Nećemo mrvice, u štrajk! Živio štrajk!“, vikali su rudari.³² Komunističke vođe štrajka imale su u mislima više nego samo podizanje plata rudarskim radnicima: borbu protiv kapitalizma koji, po riječima Mitra Trifunovića Uče na zboru koji je održan u Tuzli 15. avgusta 1920. godine, tlači i guši radnike i seljake. U svom govoru, Trifunović je pozvao muslimane, pravoslavce i katolike radnike i seljake, da se ujedine u jedno kolo:

„Neka vas vera ne deli, kao što ona ne deli kapitaliste. Seljaci i radnici se moraju udružiti i zajednički se boriti protivu kapitalizma. Samo će tako kapitalizam biti oboren i na njegovo mesto biti postavljen komunizam.“³³

S tačke gledišta „idejnih vođa štrajka rudara“, Mitra Trifunovića i Đure Đakovića,³⁴ prihvatanje vladine ponude nije dolazilo u obzir. Naime, kako piše Ibrahim Karabegović, poučeni iskustvom generalnog štrajka željezničara Jugoslavije, iz aprila 1920. godine, koji je doživio neuspjeh zbog kolebljivosti i neodlučnosti centrističke struje, „ova dvojica istaknutih revolucionara – komunista stavili su se na čelo štrajka sa namjerom da ga vode energično, do pobjede, i da istovremeno onemogućće reformiste da pregovaraju sa vladajućim režimom na račun rudara.“³⁵ Stoga su odbili ponudu, uz obrazloženje da predloženo povećanje plata rudarima neće biti dovoljno za prehranu njihovih porodica.³⁶

Vlada je ocijenila da štrajk nije bio samo ekonomski već i politički motivisan.³⁷ Kako je napisao Mitar Trifunović u *Glasi slobode*, 18. decembra 1920. godine, „mi smo znali da će naši klasni protivnici reći da je štrajk delo rudarskih radnika, Komunističke partije“, koji hoće u kritičnom momentu donošenja ustava, da su „u službi neprijatelja“ koji

Železnik, rudar iz Slovenije, član KPJ. A Mitar Trifunović, koji je izabran za narodnog poslanika na listi KPJ u Tuzlanskom izbornom okrugu, za vrijeme štrajka održavao je vezu sa svim rudnicima (Cigeljević, 1975, 13, 27–28; Brčić, 1979, 156; Pašić, 1986, 69).

31 Pejić, 1979, 221.

32 Pejić, 1979, 221.

33 Karabegović, 1979, 286.

34 Isto, 287.

35 Isto.

36 Vujatović, 1955, 30–36.

37 Brčić, 1965, 36.

izazivaju „potrese u državi“ kako bi je srušili.³⁸ Po njegovim navodima, dakle, Vlada je pretjerivala u svom prikazivanju štrajka kao političke akcije, kako bi na taj način štrajkačima oduzeli simpatije javnosti. Najvjerojatnije je u Trifunovićevoj ocjeni bilo krupno zrnce istine. Ali stvari nikada nisu toliko jasne kao što se vidi na prvi pogled, pa ni ono zrnce istine u Trifunovićevoj ocjeni nije bilo suho zlato. Naime, kako je u svojoj analizi engleskog rudarskog štrajka 1926. godine ustanovio Ognjen Prica, „čisto ekonomske borbe nema“.³⁹ Štaviše, po Pricinom ubjedenju „se danas ne može zamisliti čisto ekonomska borba bez političke, a to, uostalom, spada u ‘aksiome’ Marksizma.“⁴⁰

Tako su rudarski radnici i njihove vođe, s jedne, i Zemaljska vlada, s druge strane, otvorili novu stranicu historije, na kojoj je obostrana isključivost ispisana krvavim slovima.

Borba za interpretaciju

Provladina štampa je navodila mnogo veće zahtjeve za povećanje plata rudara kako bi se preuveličale slike štrajkača i njihova navodna opasnost za državu. *Narodno Jedinstvo*, naprimjer, netačno je objavilo da su predstavnici bosanskih rudara u štrajku ukazivali na povećanje cijena hrane za 80% samo u posljednja tri mjeseca i tražili povećanje plata i drugih beneficija za 50%.⁴¹ Međutim, dva dana ranije *Glas slobode* pisao je da su predstavnici štrajkača ubjedljivo dokazivali da je rast cijena u periodu poslije 1. avgusta do početka štrajka iznosio 80%, zbog čega su tražili povećanje plata „svoga 30–35%“.⁴² Prema navodima *Narodnog Jedinstva*, Zemaljska vlada bila je spremna da izađe u susret radnicima, s obzirom na „današnje visoke cijene manufakturne robe, u visini 10–20%“, uz obrazloženje da su cijene hrane porasle za samo 15–20% i da su rudari hranu kupovali od rudarskih konzuma, za koje je Vlada, samo za brašno, koje se izdavalo rudarskim radnicima, nadplaćivala mjesečno 2.690.000 kruna.⁴³

Širom zemlje 1920. godine bilo je 600 štrajkova s preko 200.000

38 Madžar, 1984, 169.

39 Prica, 1926, 336.

40 Isto, 337.

41 Pokret bos. rudara; *Narodno Jedinstvo* 24. 12. 1920, 1.

42 Štrajk rudara u Bosni i Hercegovini, *Glas slobode* 22. 10. 1920, 1.

43 Pokret bos. rudara, *Narodno Jedinstvo*, 1920, 1; Rudarski konzumi, *Narodno Jedinstvo* 27. 12. 1920, 1.

učesnika.⁴⁴ Kako je javna podrška KPJ rasla, njeno vođstvo je postajalo sve hrabrije i glasnije. Sukobi između snaga reda i mira i štrajkačkih rudara u Kreki 27. decembra 1920. godine izazvali su nasilne demonstracije širom zemlje.⁴⁵ Dan poslije izbijanja štrajka održan je u Beogradu miting ispred Privremenog socijalističkog narodnog doma na kojem je beogradski proletarijat demonstrirao svoju solidarnost s bosanskim rudarima. Međutim, u noći 29. na 30. decembar 1920. godine centralna vlada je na Husinsku bunu odgovorila proglasom Obznane.

Kako bi spriječila da štrajk rudara propadne zbog nasilja vlasti, Sindikalna centrala u Beogradu je 28. decembra odlučila da dva dana kasnije održi generalni štrajk širom zemlje. Isti dan u Beogradu je održan veliki radnički miting na kome je govorio poslanik komunista i predsjednik Centralnog sindikalnog vijeća Pavle Pavlović. Prije skupa u *Radničkim novinama* izašao je uvodnik pod naslovom „Na djelu“. Učesnicima mitinga, Pavlović je ukazao na teške uslove rada i nestašice u kojoj su živjeli rudari. Okupljenoj masi postavio je retoričko pitanje: „Može li doći do pomirenja između proletarijata i buržoazije?“ Publika je odgovorila glasnim i odlučnim „Ne! Ne!“ Pavlović je govor završio revolucionarnom izjavom, da je poznato da vladajuća buržoazija nema moral. Ipak, pitao je one koji su ih podržavali: „Može li se proletarijatu uskratiti pravo da ruši takvo društvo!“ Ova deklaracija pozdravljena je oduševljenim aplauzom.⁴⁶ Kako je izvjestila *Pravda*, na mitingu je, u prisustvu nekoliko stotina radnika, odlučeno da se po cijeloj zemlji imenuju posebni komesari za koordinaciju revolucionarnog pokreta. Pavlović je na kraju svog govora podigao skupštinu glasnim povikom: „Borba je tu! Ko ima srca: u borbu!“ Njegov govor i reakciju publike mnogi prisutni razumjeli su kao najavu skorog oružanog ustanka.⁴⁷

Nakon Pavlovića govorio je Života Milojković zauzevši sličan emotivan stav. Istakao je da se radnička klasa žrtvovala „u ratu za kapitalističke interese“, pozvavši okupljene da se žrtvuju „sada za interese radničke klase. (burno odobravanje). Mi preporučujemo drugovima rudarima: Napred! Ceo proletarijat je sa vama i iza vas. Vaša borba je i naša borba. Vaš poraz bi bio naš poraz. Vaš triumf će

44 Očak, 1976, 149.

45 Sentić – Potočki, 1970, 29.

46 Kaclerović, 1952, 36.

47 Boljševički pokret, *Pravda* 30. 12. 1920, 1; vidi i: U pamet se!, *Politika* 30. 12. 1920, 1.

biti i naš!“ Prisutni su prihvatili njegove riječi burnim odobravanjem.⁴⁸ Vlada je brzo reagovala i zabranila *Radničke novine*, koje su trebale izaći 29. decembra 1920. godine, a donosile su govore Pavlovića i Milojkovića.⁴⁹ Navodnu crvenu prijetnju Vlada je iskoristila kao izgovor za poduzimanje strogih mjera do usvajanja ustava. Te mjere uključivale su raspuštanje komunističkih organizacija, zatvaranje i zapečaćenje komunističkih institucija i zabranu svih komunističkih publikacija koje bi mogle narušiti mir i spokoj zemlje zagovaranjem diktature, revolucije ili nasilja. U Obznani je izričito bilo naređeno da se hitno uguše svi pozivi na generalni štrajk i zapriječeno zatvorskom kaznom do mjesec dana svima koji su davali takve izjave. U svom javnom opravdanju Obznane, ministar Drašković se pozvao na govor Pavla Pavlovića od 28. decembra 1920. godine.⁵⁰

Štrajk rudara u Sloveniji i Bosni početkom zime 1920/1921. godine imao je potencijal da ozbiljno poremeti ne samo svakodnevni život stanovništva kojem je bilo potrebno grijanje, već i rad industrije. U nekom momentu, izgledalo je da će pored rudnika, štrajk zahvatiti i ostala preduzeća, što je predstavljalo stvarnu i ozbiljnu prijetnju. Kako su iz rudnika Kreka, Zenica, Kakanj, Breza, Mostar, Banja Luka i Lješnjani prestale da izlazile ugljem natovarene željezničke kompozicije, država se suočila s nestašicom uglja. Morala je obustaviti desetine putničkih vozova, a neki pogoni u industriji bili su, također, ugroženi. Prijetila je opasnost da stane čitava privreda i da brojni domovi stanovništva ostanu bez grijanja. Vlada sebi nije mogla priuštiti da stoji skrštenih ruku; što brži završetak štrajka bio je nužan uvjet za normalan život i funkcionisanje zemlje. U tu svrhu izdala je 24. decembra 1920. godine naredbu, s ciljem suzbijanja nemira, štrajkova i ustanaka u rudnicima. Naredbom je bila određena mobilizacija rudara. Kralj Aleksandar je potpisao ukaz, koji je 29. decembra 1920. godine naknadno objavljen u *Narodnim novinama*.⁵¹ Ova uredba je praktično učinila štrajk rudara nezakonitim, čak i ako je zakon priznavao pravo radnika na štrajk.⁵²

48 Kaclerović, 1952, 37.

49 Isto, 38.

50 Drašković, 1921, 31.

51 Limik, 1922, 300.

52 Hasanagić, 1951, 6; Čulinović, 1961, 316–319; Cvetković, 1965, 454.

Nacionalizacija rudarskog štrajka

Dok su rudari kao razlog štrajka navodili nejednakost u plaćama i rastuće troškove života, Dimitrije Grudić, načelnik Tuzlanskog okruga, na osnovu informacija iz svojih izvora, iznio je drugačiju perspektivu. Prema njegovim saznanjima, do štrajka je došlo jer su komunisti „dobili mig iz Rusije od Sovjetske vlade, da se preduzme štrajk radi toga, što su naši dopustili, da Vrangelova vojska i ostale Ruske izbeglice nadju utočište u našoj zemlji“.⁵³ Ovoj tvrdnji vjerodostojnost je donekle davala činjenica da je KPJ štrajk rudara u Sloveniji i Bosni prikazivala kao *tableau vivant* (živopisnu sliku) socijalističke revolucije, svjesnu borbu proletarijata protiv buržoazije. Napjevi poput poznatog „Oko Tuzle učestala buna / Na ustanak digla se komuna“, odražavali su revolucionarni žar rudara koji su štrajkovali. Na toj osnovi je Vlada i prikazivala štrajk kao nemire izazvane „stranim“ protivnicima koji su namjeravali da potpirivanjem vjerskih podjela potkopaju državu. Naime, *Organizovani radnik* izvjestio je 2. novembra 1922. godine, da su „rudari koji su radili u tuzlanskim rudnicima bili pretežno muslimanski i katolički elementi protiv kojih su pravoslavci dugo bili huškani“.⁵⁴

Tako su u sukobu iskristalizovane dvije suprotstavljene strane: s jedne, katolički i muslimanski rudari i s druge, uprava rudnika, pravoslavni žandarmi, vojnici i pripadnici Narodne garde. Ovakva polarizacija išla je na ruku Narodnoj radikalnoj stranci, koja se pozicionirala kao glavni zagovornik „srpskih nacionalnih interesa“ u novoj nacionalnoj državi. Na izborima u novembru 1920. godine ona se zalagala za „oslobođenje i ujedinjenje svih Srba“.⁵⁵ Taj stav radikala i zalaganje za njegovu realizaciju i nakon osnivanja prve jugoslavenske nacionalne države 1. decembra 1918. godine, bio je najznačajnija prepreka za proces duhovnog stapanja Jugoslavena u jedinstvenu naciju. Ako bi to opisali riječnikom *Srpske riječi* pred izbore za Ustavotvornu skupštinu u nedjelju, 28. novembra 1920. godine, onda bi to glasilo: Ko u nedjelju ubaci svoju glasačku kuglicu u kutiju radikala taj „izriče Srbiji blagodarnost za milion i po njenih žrtava [sic!], koje je ona dala za naše oslobođenje“; „protestira protiv izroda srpskih, koji su htjeli da se mi odrećemo srpskog imena i postanemu ‘Jugosloveni’“; „protestira protiv zločinstva naših demokrata, koji su pristali da mi budemo neka

53 Madžar, 1984, 174.

54 Kako je bilo u Tuzli, *Organizovani radnik* 2. 11. 1922, 1.

55 Vidi npr. Kako ćemo na izbore IV, *Zastava* 20. 10. 1920, 1.

‘Jugoslavija’ i protivnici Srbije“; i „odaje priznanje G. Pašiću, Protiću i radikalnoj stranci, koja je spriječila sramotu da polažemo zakletvu vjernosti u ruke G. Korošca.“⁵⁶ U istom, predizbornom broju *Srpske riječi*, Srbin dobrovoljac objavio je pjesmu s pozivom Srbima težacima:

Draga braćo, ako Boga znate
Ne idite među „demokrate“!
Oni sada nisu Srbi više,
Jer tuđinsko ime poprimiše,
Austrija kumovala njima,
Pa se zovu „Jugoslovenima“⁵⁷

Umjesto da integrišu raznoliko seljaštvo u koherentan jugoslavenski identitet, političari su se fokusirali na obezbjeđivanje vlastitog dijela moći. Ova polarizacija, koja je slijedila etničke, odnosno vjerske podjele, pogodovala je rastu srpske Narodne radikalne stranke, koja je sve više dobijala velikosrpski karakter.⁵⁸ U Bosni i Hercegovini, njen izborni slogan „Srbi na okup“ imao je za cilj promovisanje silnog i neprobojnog fronta „srpske narodne misli protiv spoljašnjeg i unutrašnjeg neprijatelja“.⁵⁹ U očima Narodne radikalne stranke, Komunistička partija bila je dvostruka prijetnja: kao izazov postojećem društvenom poretku kroz revoluciju i kao prijetnja (velikosrpskoj) ideologiji. Za njih je organizacija Srba po klasnoj liniji bila jednako izdaji nacije, jer su smatrali da su takve podjele u suprotnosti s idejom srpstva.⁶⁰

Znači, vladajuće stranke vidjele su u (velikosrpskom) nacionalizmu najprikladnije sredstvo za rješavanje predstojećih izazova. U Vojvodini, na primjer, mađarskoj pokrajini koja je nakon Prvog svjetskog rata pripojena Kraljevini Srbiji, s višenacionalnim stanovništvom u kojem Srbi nisu činili većinu, grupa radikala predvođena Jašom Tomićem pozvala je vojvodu Petra Bojovića, komandanta Prve armijske oblasti u Novom Sadu, da 26. marta 1919. godine osnuje Narodnu gardu s 20.000 dobrovoljaca. Narodna garda je trebalo da se finansira dobrovoljnim prilozima i posebnim porezom građana da se „održi sigurnost u narodu, koji se nažalost malo poljuljao usled najnovijih događaja“. U svojoj peticiji, pristalice su isticale prijetnju „čisto boljševičke struje“ u

56 Srbine upamti, *Srpska riječ* 23. 11. 1920, 1.

57 Srbin dobrovoljac, Srbima težacima, *Srpska riječ* 23. 11. 1920, 2.

58 Topalović, 1923, 8.

59 Srbi na okup!, *Srpska riječ* 9. 10. 1920, 1.

60 Kraljačić, 1969, 206–207.

Mađarskoj i upozoravale na neposrednu opasnost od širenja boljševizma na Vojvodinu, „što se vrlo lako može dogoditi, jer je klica boljševizma nesumnjivo egzistentna čak i u jednom delu srpskog stanovništva, a da i ne govorimo o Madjarima, a delom i o Nemcima koji rado šire boljševičke ideje...“⁶¹

Mada je vojvoda Bojović podržao njihovu ideju, bila je odbačena od strane Vrhovne komande, koja je izražavala zabrinutost da bi takve vojne jedinice, „bez dovoljnog nadzora i discipline mogle postati vrlo lako plen boljševičkih ideja umesto da budu bedem protiv njih“. Vlada je također oklijevala da prihvati prijedlog, bojeći se da bi regrutacija u Vojvodini, koja je do 1918. pripadala Austro-Ugarskoj, mogla izazvati negativne reakcije sila Antante i otežati položaj delegacije Kraljevine SHS na Mirovnoj konferenciji u Parizu.⁶²

Na Pariskoj konferenciji Bosna i Hercegovina nije bila predmet spora, kao što je bila Vojvodina, pa velikosrpski nacionalisti i nisu trebali obraćati pažnju na međunarodno javno mnjenje. Tako je Zemaljska Vlada Milana Srškića mogla čak da izda naredbu kojom je bilo zabranjeno „svakome bez razlike“ pod prijetnjom novčane globe do 10.000 kruna i zatvorom do tri mjeseca, da na teritoriji Bosne i Hercegovine ističe, „bilo u stanovima, bilo na kakvom drugom mjestu, slike i likove članova bivše habsburške dinastije“ „ili nosi u vidu nakita ili ma u kome drugom obliku slike i likove članova ove bivše dinastije (izuzevši zlatni novac).“⁶³

„Kad se sjetimo samo da su austrijski Srbi“, spominjao je Ognjen Prica, „koji su bili valjda najviše potlačeni od svih nacija Austrije, izdavali svoje almanahe sa slikama ondašnjeg srpskog kralja i cijelog njegovog doma i da te knjige nisu bile ni plijenjene, a o pisanju opozicionih listova da i ne govorimo, onda tek vidimo koliko se danas kod nas srozala sloboda štampe. Zamislite da danas Bugari iz Makedonije ili Mađari iz Vojvodine izdaju slične almanahe, šta bi se s njima dogodilo. Ne samo da bi bili zaplijenjeni nego bi izgubili glavu ili dobili deset godina robije na temelju iznimnih zakona.“⁶⁴

Međutim, velikosrpskoj *Srpskoj riječi* takve misli nisu zadavale brige. Ona je otvoreno pozdravljala ovu „energičnu vladinu naredbu“, pri čemu je iznosila procjenu da među savremenici nije bilo „toga Srbina u

61 Kecić, 1967, 4–5.

62 Isto, 6.

63 Crno-žuti ostaci, *Srpska riječ* 15. 5. 1920, 1.

64 Seferović, 1983, 29.

ovoj zemlji ko neće odobriti ovaj korak G. Dra. Srškića“. A u vezi s onim ljudima kojih „i danas ima u Bosni mnogo“, koji se, po navodima *Srpske riječi*, nisu mogli „izmiriti s novim stanjem i sa činjenicom, da je Bosna za uvijek združena sa Srbijom“, ili su se čak nadali, da će se car Karlo povratiti na prijestol, ona nije birala riječi. „Ove ljude treba progoniti kao neprijatelje države“, srdila se.

Ako im je Austrija toliko prirasla za srce, neka sele iz naše zemlje. Dužnost je svih svjesnih sinova našega naroda, da trijebe korov i da prijavljuju, sve ove slučajeve vlastima. Vlast ne može svuda da prodre, za to joj moramo svi ići na ruku, jer ovo je naša država. Mi moramo da čuvamo tekovine srpske vojske, koja nas je teškim žrtvama oslobodila iz ropstva. Svaki trag austrijanštine potsjeća nas na krv, zulume, taoce, vješala, ubijanje i nečuveno mučenje. Mi se bunimo i protiv njemačkog jezika, jer ovo je jezik dželata i krvnika naših. Drskost je i provokacija širenje njemačkog jezika u Bosni i za to treba svom energijom istupati protiv svih onih, koji znaju srpski a ipak govore njemački. Ne smijemo više gubiti vremena, jer štogod smo mi bili popustljiviji, naši neprijatelji bivali su drskiji i nestrlijiviji. Krajnje je vrijeme, da se narodnim neprijateljima pokaže pesnica i da ih uvjerimo da je Bosna naša, da je Bosnu Srbija oslobodila i da smo mi gospodari u ovoj zemlji.⁶⁵

Poslije objavljivanja Obznane srpska štampa povelila je živu kampanju za organizovanje Narodnih gardi. Brojni srpski listovi pozivali su građane da ne čekaju pomoć isključivo od države, već da se u borbi protiv komunista sami organizuju i potpomognu državne vlasti.⁶⁶ Obznana je dala snažan poticaj za osnivanje jedinica Narodne garde širom „srpskog“ dijela Kraljevine SHS. Prema izjavi ministra Draškovića, one su osnovane u Beogradu, Vojvodini, Crnoj Gori i Bosni i Hercegovini. Neke su osnovane prije objavljivanja Obznane, neke u vrijeme Obznane, a neke i kasnije.⁶⁷ Centralna Vlada pozvala je građane da joj se stave na raspolaganje i pomognu protiv „rastrojnih elemenata koji su tih dana spremali napad na državu“.⁶⁸ Način rezonovanja tadašnjih vođa organizacija Narodne garde dobro ilustrira pismo sreskog načelnika

65 Isto.

66 *Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevine SHS I*, 1921, 26.

67 Isto, 32.

68 *Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevine SHS I*, 1921, 20; Kaclerović, 1952, 13.

u Kladnju, koje je 1. januara 1921. godine upućeno načelniku okruga Tuzla: „Je li nužno da dođem sa 6.000 Srba dobrovoljaca iz sreza kladanjskog, vlaseničkog, srebreničkog i zvorničkog da stanem pred prsa neprijatelja.“⁶⁹

Organizacije Narodne garde bile su, u stvari, privatni odredi nacionalista van službenog sistema državnog aparata, čiji je zadatak bio da, zajedno s policijom i žandarmerijom, suzbijaju svaki „antisrpski“ pokret. Osnivali su ih, po pravilu, službenici policije u dosluhu s vojnim vlastima u toku 1920. i u prvoj polovini 1921. godine u većim gradovima Bosne i Hercegovine. Štrajk rudara u selima oko Tuzle, gdje je Narodnu gardu organizirao okružni načelnik Grudić,⁷⁰ uz konsultacije s vojnim komandantom te gradske oblasti, dalo je veliki poticaj tom pokretu. Slanje Narodne garde na sela Husino i Lipnica uslijedilo je po nalogu „odozgor“, ne samo zbog nedostatka regularnih snaga reda (policije i žandarmerije), kako se javno to pravdalo, „već, prvenstveno s ciljem da se štrajkačima pokaže kako režim ima podršku dobrovoljaca (civila), koji su spremni da se stave u odbranu državnih interesa“.⁷¹

Cjelokupna akcija oko likvidacije štrajkačkog pokreta rudara Bosne i Hercegovine nije se zaustavila na uspostavljanju „rada i reda“, već je nosila u sebi „pored antikomunističke note i izrazito nacionalističko

69 Nedimović, 1965, 62.

70 U „Izjavi“ od 2. maja 1920, a koju je donijela *Srpska riječ* 14. maja 1920. godine, potpisani „građani Tuzle, bez razlike vjere i staleža“, ali jedinstveni u svojoj pripadnosti politici Radikalne stranke, reagirali su na „napade“ na načelnika okruga tuzlanskog Dimitrija Grudića koje su, navodno, vršili „ostaci crnožutog režima po novinama: ‘Pravdi’, ‘Hrvatskoj Slozi’, ‘Jugoslaviji’ na najnedostojniji način“. Na to ih je naročito podstaklo, što su „u zadnje vrijeme istupili ti pokvareni tipovi na bestidan način i podmeću nama građanima Tuzle bez razlike vjere i staleža da svi žalimo, za bivšim austrijskim upravnicima i da smo svi protivnici upravnicima iz majke nam Srbije“. Svojom izjavom poručili su načelniku Grudiću, da će „u svom radu protiv ovih naših neprijatelja naći“ u njima „odane pomagače“. Onima što su pisali „anonimne i lažne napadaje“, poručivali su da će, „ako ne prestanu, morati protiv njih upotrijebiti ona sredstva kojima ćemo ih onemogućiti, da dalje rove protivu stanja stvari stvorena našim oslobođenjem.“ „Slučaj g. Grudića je naročito simptomatičan“, stoji na kraju Izjave. „On je demokrat, a za nj se eto zalažu u prvom redu radikali iz Tuzle i svi oni elementi, koji iskreno vole ovu zemlju i koji su prijatelji državnog i narodnog jedinstva. Mi ovu lijepu pojavu bratske sloge i pažnje naročito ističemo, želeći da ovaj lijepi primjer Tuzle odjekne u cijeloj zemlji“ (Pero Stokanović i dr. 1920. Izjava, *Srpska riječ* 14. 5. 1920, 1).

71 Hamzić, 2012, 180.

obilježje“.⁷² Radikalna stranka je iskoristila Husinski ustanak da efektivno mobilize srpsko stanovništvo za nacionalizaciju Bosne i Hercegovine i da podsjeti svoje (nepravoslavne) podanike da treba da prihvate činjenicu da je ova „srpska zemlja“, vijekovima pod „turskom“ okupacijom, sada oslobođena i ujedinjena sa Srbijom. Naime, u klimi upornih ekonomskih, društvenih i političkih nemira, lojalnost nepravoslavnog stanovništva sve je više bila dovođena u pitanje, posebno u mjestima gdje je „brada Muhamedova ostala najduža i ime Alaha najstrašnije“, odnosno na teritoriji koju su, u očima srpskih nacionalista, naseljavali ljudi koji su u svojoj duši bili „vojnici Švaba“.⁷³

Inicijativom sarajevskih radikalnih krugova od početka januara 1921. vođena je velika akcija da se „u svima sreskim mestima osnuje narodna garda koja bi primila oružje od države, da bi mogla da se u buduće bore protivu svih eventualnih komunističkih ispada. U krajevima u kojima je došlo do sukoba sa komunistima, utvrđeno je da su svima tim nemirima rukovodili stranci i crno-žuti elementi.“⁷⁴

Vlada je reagovala kampanjom protiv komunista i podsticala strahove građana govorom o invaziji italijanskih i mađarskih trupa i razbijanju jugoslavenske nacionalne države. Štampa, posebno organi Narodne radikalne stranke, širili su izvještaje o komunističkoj zavjeri, navodno vođenoj iz Moskve i finansiranoj sredstvima iz inostranstva. Tvrdili su da su se komunisti infiltrirali u beogradsku telefonsku centralu i da imaju simpatizere u vojsci i žandarmeriji. Navodno su planirali štrajk rudara u Sloveniji i preuzimanje beogradskih telegrafskih i telefonskih linija. Veliki plakati s tekstom Obznane širom države predstavljali su branik ovom planu. Prema izveštaju brzojavne agencije „Vojvodina“, Vladi je „brzim i energičnim postupkom uspelo, da komunistički prevratni pokret još u klici uguši, što može služiti svakom na umirenje“.⁷⁵

U tom smislu, nedugo nakon brutalno ugušenog štrajka, „Dobrovoljac Margićanin“ pisao je o štrajku u tuzlanskom rudarskom basenu u novosadskom radikalskom listu *Zastava* u kojem je optužio rudare da su štrajkovali u vrijeme dok „još nije ni usahnula usirena krv na ranjenim prsima srpskog ratnika“, niti su obrasli travom grobovi „onih dičnih vitezova srpskih, koji položiše mlađane živote svoje za

72 Šehić, 1971, 132.

73 Nielsen, 2014, 131.

74 Narodna garda, *Politika* 4. 1. 1921, 2.

75 Sraman slom komunističkog prevrata u Beogradu, *Zastava* 1. 1. 1921, 1.

slobodu i ujedinjenje svoje troimene braće: Srba, Hrvata i Slovenaca“. Po njegovim riječima, štrajkači i njihove vođe bili su „bivši sluge Beča i Pešte“ koji nisu umjeli da cijene i poštuju ono što im je donijelo „oslobođenje“ i ujedinjenje, za šta je srpska vojska skupo platila krvlju. U zaključku, Margićanin je upozorio „slepe bezumnike“, „zajedno sa Stipom Radićem tom protuvom svetskom i Simom Markovićem, i ostalim izrodima naroda našeg, i tuđinskim izmećarima da srpski ratnik, koji je kroz čitav niz godina podnosio muke svakojake neće dozvoliti, da mu dovedete i opet tuđina, krvnika za gospodara!“⁷⁶

U godinama nakon ujedinjenja 1918. godine, vladajuće srpske stranke iskorištavale su klimu radničkih nemira za svoju agendu, podstičući netrpeljivost među stanovništvom i pribjegavajući terorističkim aktima protiv onih za koje su smatrali da su štetni po stabilnost zemlje.⁷⁷ *Srpska riječ* optužila je štrajkajuće bosanske rudare, od kojih su većina bili katolici i muslimani,⁷⁸ da su podigli „karlističko-komunističku pobunu“ s ciljem izvođenja državnog udara i ponovnog uspostavljanja Habsburške monarhije pod carem Karlom I.⁷⁹ Optužba sama po sebi bila je apsurdna, ali je poslužila krugovima oko *Srpske riječi* da traže pogubljenje svih 350 optuženih rudara.⁸⁰ Pisac članka o rudarskom procesu u Tuzli, Husinsku bunu prikazao je kao „proizvod duboko usađene mržnje prema svemu srpskom.“ Štrajkajuće rudare portretirao je kao „zaklete neprijatelje srpskog naroda“ koji su smatrali „oslobođenje i ujedinjenje“ koje je donijela srpska vojska kao svoje „ropstvo“. Međutim, pisac nije nudio samo njihov negativan portret, već je svoje čitaoce i podsticao protiv njih, navodeći, između ostalog, da su oni sami svjesni „svoje krivice i greha“, što su se naročito za vrijeme „švapske vladavine bili osilili, a rat i njihov šuckorski bes ucivilio je malo ne svaku srpsku kuću.“⁸¹

Red i rad u selu Husino

Osnivanje Narodnih gardi u Bosni i Hercegovini predstavljano je kao spontana reakcija naroda po izbijanju „karlističko-komunističkog“

76 Dobrovoljac Margićanin, Dokle ćemo ići strmoglavce?, *Zastava* 2. 1. 1921, 1.

77 Isto, 176.

78 Isto, 177.

79 Rudarski process u Tuzli, *Srpska riječ* 3. 2. 1922, 1.

80 Brčić, 1965, 49.

81 Rudarski process u Tuzli, *Srpska riječ*, 1922, 1.

rušenja države „stvorene krvlju i stradanjima našeg (srpskog) naroda“. Ali, kako upozorava Omer Hamzić, Narodna garda u Tuzli nije osnovana na brzinu, već je to bila „od ranije organizovana skupina srpskih šovinista, spremnih da na mig vlasti prihvate oružje i krenu u 'odbranu' srpske države“.⁸²

Posebno je Narodna radikalna stranka razvila antikomunističku zastavu i portretirala komuniste kao najopasniji antidržavni element. U uvodniku pod naslovom „Izborna borba i Srbi“ od 5. oktobra 1920. godine sarajevski radikalski list *Srpska riječ* pozivao je na odlučnu akciju protiv komunista. Autor uvodnika, navodi da je čast „srpskog naroda i oslobođene Bosne“ zahtijevala da nijedan komunista ne uđe u Ustavotvornu skupštinu. U okružjima u kojima su komunisti imali uticaj, a to su bila mjesta s muslimanskom odnosno katoličkom većinom, poput Sarajeva, Zenice i Tuzle, *Srpska riječ* je pozivala sve (velikosrpske) političke stranke na udruživanje pod sloganom „Svi protiv komunista“.⁸³

Među mjerama za uspostavljanje reda i mira, koje su poduzimale lokalne vlasti u Tuzli, bila je i protjerivanje „stranaca“ iz državne stambene rudarske kolonije. Izdato je oko stotinu naredbi o prisilnom uklanjanju štrajkača i protjerivanju stranaca, čime su tenzije eskalirale. Iz tih stanova istjerivali su nedavno pristigle „preko 100 najboljih i najspremnijih rudara Slovenaca“,⁸⁴ uz neke Čehe, pa čak i Srbe iz Srbije i Hrvate iz Hrvatske.⁸⁵ Porodice slovenačkih rudara prihvatili su stanovnici sela u okolini Tuzle. U Husino je, 24. decembra 1920. godine, preseljeno 45 porodica. Sljedeća dva dana selili su se u Lipnicu, Ljubače, Morančane, Parselo, Orašje, Dubrave i druga mjesta; u ova sela preseljeno je 60 porodica.⁸⁶ Kako su protjerane „strance“ solidarno primili u svoje kuće seljaci iz okolnih sela, 26. decembra 1920. žandarmerija i Narodna garda ušli su u selo Husino s ciljem da protjeraju tamošnje goste i popišu imena domaćina koji su ih primili. Žandarmi su u kući Tunje Miljanovića pronašli šolju sa slikama austrijskog i njemačkog cara, zbog čega su istukli braću Tunju, Iljku i Božu. Napali su i dvije rudarske žene, Slovenke, koje su dotrčale kod rudarske straže da ih zaštite. Kako se kasnije prisjećao Juro Kerošević:

82 Hamzić, 2012, 177.

83 Kraljačić, 1969, 209.

84 Đaković, 1921, 58.

85 Đaković, 1921, 58; Đukić – Đinović, 1958, 34–35; Madžar, 1984, 227, 230.

86 Cigeljević, 1975, 24; Pašić, 1986, 69.

„Time je ‘dara’ prevršila mjeru. Više ništa nismo pitali, ni čekali, ni mislili. Zaposjeli smo brda: Markovište, seosko groblje i bacili se u borbu protiv žandarma.“⁸⁷

Vlada je 27. decembra 1920. godine mobilisala žandarmeriju okruga Tuzla i Brčko, jedinice lokalne vojske i srpsku paravojnu jedinicu, Narodnu gardu, da uguše Husinsku bunu. Sljedećeg dana, 28. decembra 1920. godine, Milan Srškić, predsjednik Zemaljske vlade Bosne i Hercegovine, tražio je od komandanta Druge armijske oblasti u Sarajevu da dobrovoljcima u Tuzli stavi na raspolaganje 130 pušaka sa 150 metaka iz „najbližeg vojnog slagališta“.⁸⁸ Sljedećeg dana komanda Druge armijske oblasti je izvijestila Zemaljsku vladu da je udovoljila njenom zahtjevu i još u toku noći 28./29. decembra 1920. godine poslala vozom iz Sarajeva načelniku Okruga Tuzlanskog 100 ruskih pušaka s bajonetima, oružnim priborom i 15.000 metaka.⁸⁹

Vlada je, dakle, podijelila vatreno oružje srpskim pripadnicima Narodne garde, ali je također, oduzela naoružanje (nesrpskoj) većini stanovništva s druge strane, što je, po riječima narodnog poslanika Vojislava Lazića dovelo do „nečuvenih zloupotreba i nanelo štetu narodu“.⁹⁰ Jezik skupštinskih diskusija bio je od početka uperen na pretjerivanja. Ali nedostatak detaljnih informacija o procesu razoružavanja civilnog stanovništva u nekim dijelovima zemlje 1920-ih godina, posebno o tome, kako su u njemu tretirani pripadnici različitih etničkih i vjerskih zajednica, recimo, u Bosni i Hercegovini, sam po sebi izaziva sumnju da su pripadnici svih vjerskih zajednica imali jednak tretman.

Kada su žandarmerija, vojska i Narodna garda u ranim jutarnjim satima ušle u selo Husino, nastao je divlji lov na rudare i seljake. Gardisti su nasilno ulazili u kuće, tukli stanovnike, pljačkali stvari, uništavali imovinu i silovali žene. Husino i susjedna sela bili su pod opsadom cijeli mjesec. Žandarmi i pripadnici Narodne garde, uz podršku vojske, sistematski su pretraživali sela u potrazi za oružjem i ljudima koji su izbjegli njihov prvi nalet. Svakog dana u Tuzlu su transportovane nove grupe uhapšenih, a ukupno je zatvoreno oko 2.000 ljudi.⁹¹ Po navodima

87 Đukić – Đinović, 1958, 37–38.

88 Kerošević, 1979, 188.

89 Isto, 261–262.

90 *Stenografske beleške Ustavotvorne Skupštine Kraljevine SHS I*, 31.

91 Vujatović, 1955, 52; Čolaković, 136–137; Brčić, 1965, 46; Grbelja, 1975, 52.

Organizovanog radnika, organa Nezavisnih sindikata, nad nasiljem i bestijalnošću koje su po selima oko Tuzle vršili gardisti i organi vlasti, lokalno stanovništvo bilo je zapanjeno.⁹²

U noći kada su ušli u Husino žandarmi su u sukobu ubili rudara Blaška Kovačevića, dok je rudar Grgo Tunjić teško pretučen, nakon čega je i pored hospitalizacije ubrzo preminuo. Još pet radnika tokom 1921. godine podleglo je ranama: Franjo Božić, Petar Iličić, Mato Pavljašević, Šimo Pranjčić i Ivo Pavljašević. U godinama koje su slijedile, još 25 radnika i seljaka umrlo je od teških ozljeda koje su zadobili prilikom hapšenja.⁹³

Dana 30. decembra 1920. godine uhapšen je 20-godišnji rudar iz Husina, Jure Kerošević i još oko 70 rudara. Kerošević je optužen za ubistvo žandarma u sukobu 27. decembra 1920. Kako se kasnije prisjećao, njega i drugove odveli su u Tuzlu, vezali mu ruke na leđima, zalijepili mu slike Lenjina na grudi i stavili crvenu kapu na glavu da izgleda što strašnije. Onda su ga toliko tukli – i zbog kape i zbog Lenjina – da je bio sav krvav.⁹⁴

Državno tužilaštvo je podiglo optužnicu protiv 350 rudara zbog organizovanja bune za „rušenje državnog poretka“. Devetnaest rudara prvobitno je izvedeno pred sud, a ostali su procesuirani kasnije.⁹⁵ Suđenje je počelo 11. januara 1922. godine, a presude su objavljene nakon 35 dana. Juro Kerošević osuđen je na smrt, Karlo Železnik na godinu dana samice, Osman Đulović i Šimo Topalović na 15 mjeseci, Ivan Bračun i Marko Fidler na 10 mjeseci, Franjo Marić i Mijo Tomić na godinu dana, Božo Mrkić i Ivo Marjanović na osam mjeseci, Marko Marić na dva mjeseca i tako dalje.⁹⁶ Pod pritiskom domaćeg i stranog javnog mnijenja, kralj Aleksandar je na kraju popustio i pomilovao Keroševića 1. decembra 1922. godine i smrtnu kaznu preinačio na 20 godina zatvora.⁹⁷

Na drugoj strani, međutim, policajci i žandarmi koji su nemilosrdno izvršavali naređenja primili su državna odlikovanja. Okružni načelnik

92 Kako je bilo u Tuzli, *Organizovani radnik*, 1922, 1.

93 Limik, 1922, 300; Vujatović, 1955, 56–57; Marković – Ristović, 1959, 143; Čulinović, 1961, 317.

94 Đukić – Đinović, op. cit., 42.

95 Vujatović, 1955, 61; Marković, Ristović, 1959, 144; Topalović, 1923, 115; Grbelja, 1975, 52.

96 Vidi npr. Madžar, 1984, 360–388.

97 Vujatović, 1955, 76.

Dimitrije Grudić, naprimjer, dobio je orden Svetog Save i bio unaprijeđen na visoku dužnost u Ministarstvu unutrašnjih poslova.⁹⁸

Iz dostupnih izvora vidljivo je da su pripadnici Narodne garde tokom gušenja Husinske bune počinili teške zločine, pa i ubistva, za šta uopšte nisu sankcionisani ili su dobili simbolične kazne na sudu. S druge strane, Hrvate i Muslimane (Bošnjake), „koji rudarskim štrajkovima ruše mladu srpsku državu“, tadašnji velikosrpski naredbodavci iz Beograda nisu štedjeli.⁹⁹

Akciju gardista osuđivala je i hrvatska opozicija, optužujući Narodnu radikalnu stranku u Bosni i Hercegovini kao glavnog inicijatora osnivanja Narodne garde. Ona je istupala i protiv ekskluzivno srpskog sastava Narodne garde i isticala da su njene organizacije preuzele nadležnosti državnih organa i „počinite stotinama i stotinama zločina... silovanja, ubistava, krađe, teških telesnih povreda“.¹⁰⁰

Stanovište hrvatske opozicije, izgleda, dijelio je i ministar unutrašnjih djela Milorad Drašković. On je brzojavom izdao naređenje, da se na „zgodan način“ rasture postojeće organizacije Narodnih gardi i da im se oduzme oružje. U ministarskom naređenju da treba rasturiti postojeće organizacije Narodne garde vidim izraz razlike u gledanju na Narodnu gardu sa strane pojedinih vođa Radikalne i Demokratske stranke. U naređenju, ministar Drašković tražio je da se svim gardistima izjavi zahvalnost na dobroj volji i trudu oko „obrane i zaštite državne bezbednosti i pravnog poretka“, ali i jasno kaže da država „za sada nema potrebe, da apeluje na njihovu pomoć, a kad se ona ukaže država će umeti i znati da se obrati“.¹⁰¹ Razliku u gledanju Demokrata i Radikala na organizaciju Narodne garde jasno potvrđuje pisanje *Srpske riječi*. Naime, ovaj velikosrpski list iz Sarajeva 26. jula 1921. godine, znači pet dana poslije atentata na ministra Draškovića u Delnicama, pisao je, da je vrijeme potvrdilo, da su bosanski radikali „imali pravo“: „Naše Narodne garde u Bosni koje smo mi osnovali radile su tajno, jer ih je spriječavala demokratska policija, ne predviđajući zamašnost jedne zlikovačke akcije. Od sada će naše Narodne Garde javno da se osnivaju u svakom gradu, varoši i kasabi...“¹⁰²

98 Limik, 1922, 300.

99 Hamzić, 2012, 183.

100 *Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevine SHS I*, 20–21; vidi i Šehić, 1971, 131–132.

101 Madžar, 1984, 265–266.

102 Šehić, 1971, 134.

Duga ruka Obznane

Proglašenje Obznane je najavilo novu eru kako u historiji jugoslavenskog radničkog pokreta tako i demokratije u političkom životu zemlje. Ono je ozvaničilo dug period policijskog despotizma i terora, karakteriziran širokim progonom političkih neistomišljenika. Represivne mjere iznjedrile su značajne promjene u političkom pejzažu zemlje i dovele do gašenja nekada utjecajne KPJ. Ako je u julu 1920. godine KPJ brojila 65.641 člana, poslije Obznane taj broj se drastično smanjio i spao na nekoliko hiljada, stotina ili čak samo desetina.¹⁰³

Obznana je imala uticaj ne samo na radnički pokret, već i na ekonomski pejzaž zemlje. Prema mišljenju Moše Pijade, Vlada je razbijanjem sindikata s Obznanom nehotice dala poslodavcima više nego što su očekivali od države, a možda i više nego što im je potrebno.¹⁰⁴ Naprimjer, u prvih nekoliko mjeseci 1921. plaće u mnogim sektorima drastično su smanjene za oko 30%, a radno vrijeme je produženo s 8 na 10 sati. Pregovori o platama naglo su otkazani u preko 200 kompanija, što je dovelo do značajnog pogoršanja uslova rada zaposlenih u različitim sektorima.¹⁰⁵ Jedan slovenački radnik napisao je u svojim sjećanjima na staru godinu u *Delavskim novinama*, 30. decembra 1921. godine, da su jugoslavenska buržoazija i feudalci oduzimanjem političkih sloboda radničkom narodu, počeli sa smanjenjem plata radnicima i nametanjem sve većih poreza seljaštvu. Ko to nije mirno i zadovoljno prihvatio, jednostavno je zatvaran kao “komunista”, odnosno kao “antidržavni element”.¹⁰⁶

Pavle Pavlović je u interpelaciji objasnio katastrofalnu ekonomsku situaciju kao rezultat Obznane i naveo konkretne slučajeve smanjenja plata, produženja radnog vremena, rušenja kolektivnih ugovora, otpuštanja radnika i hapšenja predstavnika sindikata. Ove mjere ne samo da su pogoršale finansijski teret radnika, već su doprinijele i raširenim nemirima i nezadovoljstvu zaposlenih. Prema njegovim riječima, plaće su drastično smanjene na dvadesetak lokacija: u Vrniku za 40% za 970 zaposlenih, Novom Sadu 20%, Velikom Bečkerekcu, Vranju i Beogradu također 20%, Zagrebu 40%, Podgradcu i Dugoj

103 Vidi npr. Avakumovic, 1964, 185; Fowkes, 2008, 211.

104 *Položaj radničke klase u Jugoslaviji*, 1922, 14–20; Limik, 1922, 304; Pijade, 1922, 306; Korać, 1929, 282.

105 Karabegović, 1979, 114; Šakanović, 2021, 25–39.

106 Spomini delavca na staro leto, *Delavske novice* 30. 12. 1921, 1.

Resi 50%, Turbetu 60%, Požegi 25%, Lukavcu 15% i tako dalje. Osim toga, produženo je radno vrijeme u 307 fabrika, dok su u 266 tvornica uništeni kolektivni ugovori, a u 101 radnici otpušteni s posla. U 124 slučaja uhapšeni su na samo deset mjesta isključivo zato što su bili sindikalni predstavnici.¹⁰⁷

Komunistička propaganda je radila na prikazivanju trenutnih poteškoća kao katalizatora za bolju budućnost pod vladom sovjetskog stila. Komunistički agitatori su ukazivali na niske plate radnika, s jedne, i obećavali utopijsku budućnost pod diktaturom proletarijata koju je nudila „marksistička nauka“ u tumačenju KPJ, s druge strane. Masa radnika, željna boljeg života, težila je da zamjeni trenutnu sivu realnost za obećanu lijepu sutrašnjicu čiju stvarnu vrijednost je, navodno, potvrđivala sovjetska svakodnevica. Vlada je neko vrijeme uspješno potiskivala komunističku propagandu, ali nije bila u stanju da riješi mnoge svakodnevne društvene i ekonomske probleme radničke klase. Umjesto toga, pokušavala je volontaristički da diktira šta je ispravno, a šta nije, šta je dozvoljeno sanjati, a šta zabranjeno. Time je samu sebe predstavila kao suštu suprotnost komunističkih ideala pravde i jednakosti, što je u narodu dodatno jačalo nezadovoljstvo. Društvo je bilo podijeljeno u dva suprotstavljena tabora, na način preovladajućeg nezadovoljstva većine stanovništva, što je u stvari značilo postavljanje temelja za buduće proteste i bune. Definiranjem radnih konflikata isključivo kao političkih sukoba i koristeći represivne mjere za njihovo suzbijanje, vlada je nenamjerno politizirala buduća pitanja vezana za radništvo. Na osnovi te politizacije svi kasniji sukobi oko plata i uslova rada posmatrani su kroz političku optiku, neprestano podižući tenzije između rada i kapitala, radnika i vlasti. Umjesto da se pozabave osnovnim problemima svakodnevne radnih masa, vladine akcije su pomogle u održavanju ciklusa političkih nemira i štrajkova i široko otvarale vrata komunističkoj propagandi.

Mač s dvije oštrice

Vlada je u nastojanju da legitimizira svoj pohod na neistraženu teritoriju sumnjive legalnosti naglašavala navodno prisustvo „mnogih otvorenih i tajnih neprijatelja“ unutar komunističkog pokreta, posebno onih snaga koje su bile poražene u ratu i iz osвете rovarile.¹⁰⁸ Ova retorika imala

107 Milin, 1959, 81–82.

108 Drašković, 1921, 2.

je za cilj zagovaranje snažne centralne vlasti i izolacije komunističkih poslanika u Ustavotvornoj skupštini. U tome su prednjačile srpske vladajuće stranke u nastojanju da spriječe eksploataciju regionalnih osjećaja i ekonomskih nedaća koji su doprinijeli komunističkim izbornim uspjesima u Makedoniji i Crnoj Gori. Međutim, gledano unazad, ova opravdanja nisu bila ništa više od pokušaja da se od muhe napravi medvjed, koji je trebao da služi konsolidaciji srpske dominacije i marginaliziranju glasova neslaganja. Stoga su svako osporavanje postojećeg društvenog poretka prikazivali kao uvredu dostignuća pobjedničke srpske vojske tokom ratova, za koje su ljudi na Kajmakčalanskom i Solunskom frontu platili jezerima ljudske krvi.

Zaista, Obznana, koju je Enes Omerović nazvao „pravnom improvizacijom“,¹⁰⁹ bila je kratkoročno uspješna u suzbijanju nezadovoljstva, kao i u konsolidaciji (velikosrpske) vlasti. Dugoročno, međutim, efekti su bili složeniji i nisu ponudili rješenje, već su se na kraju pokazali kao problem. Komunistička propaganda i neslaganje bili su privremeno ugušeni, ali fundamentalni društveni i ekonomski problemi radnika ostali su neriješeni i predstavljali pogodno tlo za jačanje narodnog nezadovoljstva. Konsolidacija velikosrpske vlasti u takozvanim „srpskim zemljama“ ubrzo je postavila na dnevni red nacionalno pitanje kao goruće u takozvanoj Staroj i Južnoj Srbiji i Crnoj Gori, kao i u Bosni i Hercegovini. Štaviše, Obznana je postavila opasan presedan za suzbijanje političkih sloboda i sužavanje ličnih sloboda, potkopavajući demokratske principe na kojima je država utemeljena. Ona je možda omogućila kratkoročnu stabilnost, ali su njene dugoročne posljedice bile na kraju štetne za demokratski razvoj zemlje i društvenu koheziju, jer su vladajuće srpske stranke uzele silu kao najjači argumenat i ukinule mogućnosti demokratske diskusije.

Kao navodna reakcija na komunističku propagandu i djelatnost, donošenjem Obznane vlada je svjesno išla preko granica postojećih zakonskih normi. I ne samo to, zaobišla je i skupštinsku proceduru s punom svješću o problematičnosti legitimiteta, pa i legalnosti Obznane: nije je usvojila Ustavotvorna skupština, nije objavljena u Službenim novinama i nije potpisana od strane kralja. Dakle, to nije bio redovan službeni akt. Triša Kaclerović, advokat i predsjednik Kluba komunističkih poslanika, Obznanu je video kao de facto državni udar koji je objavio rat ne samo jednoj političkoj stranci, već i čitavoj klasi – radničkoj –

109 Omerović, 2011, 360.

i njenim idealima novog društva.¹¹⁰ Njegovo gledište je naglašavalo dalekosežne efekte Obznane, koja je išla puno dalje od pukog gušenja političkog pokreta.

Ne samo za komuniste i njihove pristalice, Obznana je prije ili kasnije bila sporno pitanje za članove i simpatizere svih političkih partija, osim Radikalne. Tako je ljubljanski list *Jugoslavija*, naprimjer, u jednom svom uvodniku Obznanu opisao kao „čudno priviđenje“. U nastavku članka je navedeno da je Obznana bila zamišljena na podsticaj francuske vlade, koja je savjetovala da se upotrijebi protiv komunista, ali je vlada njome obuhvatila i druge političke protivnike. Dakle, komunisti su bili samo fasada iza koje su se krili velikosrpski vlastodršci, koji su njome obuhvatili i ostale „subverzivne elemente“. Utvrđivanje ko se kvalifikovao kao subverzivni element prepušteno je nahođenju organa vlasti:

Danas je revolucionar x i zatvorit će ga ministar y. Sutra, ako dođe do promjene u beogradskom vladinom foteljom, stvari će krenuti obratno. Princip je ovakav: Ko sluša ministra x, koristan je državi, a ko ne sluša, neka ga državna vlast zatvori. To ne možemo i nećemo priznati. Izgubiti iz vida ovu riječ značilo bi hodati kao mačka oko vruće kaše. Priznajemo državu! Ali ne i državnike koji se na ovaj način igraju sa državom.¹¹¹

Uključivanje policije u razrješavanje političkih pitanja izvršeno je pod izgovorom potrebe održavanja reda i rada u novoj nacionalnoj državi. Ovo opravdanje imalo je za cilj da zaštiti vrijednosti „oslobođenja i ujedinjenja“ kroz mehanizme državne vlasti, koje je nadgledala politička vlast, odnosno vlada. Čak je i ministar Milorad Drašković priznao da je Obznana prekršila postojeće zakone. Prilikom interpelacije na Obznanu 8. aprila 1921. godine otvoreno je kazao da nije imao „zakonska ovlašćenja za sve što smo naredili“. Ali uradio je tako, jer nije bio spreman da prekrštenih ruku „pusti da se sve dogodi, kao u Rusiji.“ Ogromna većina Ustavotvorne skupštine, njegove riječi je dočekala gromoglasnim aplauzom i uzvikom: “Živio!”¹¹²

U svom govoru u odbranu Obznane ministar Drašković je istakao da su komunistički agitatori redovno ukazivali da će se bitka između buržoaskog i komunističkog društva svršiti krvlju. Citirao je dokumente i zapise u kojima je policija uočila prve tragove formiranja

110 Kaclerović, 1952, 10.

111 Obznana, *Jugoslavija* 12. 4. 1921, 1.

112 Drašković, 1921, 36.

„Crvene garde“. Nakon kongresa u Vukovaru, pobjede u nekoliko općina i neočekivanog uspjeha na parlamentarnim izborima, rekao je Drašković, komunisti su smatrali da je njihova snaga narasla do te mjere da mogu krenuti u borbu s buržoazijom. Tako su počeli da razmatraju gdje stanuju pojedini ministri, gdje stanuje komandant mjesta, gdje komandant žandarmerije, a gdje blagajnici banaka i velikih radnji. S druge strane, komunisti su izvlačenjem kocke vršili izbor lica koja su trebala da izvrše prve atentate i izazovu uzbunu i revoluciju.¹¹³ Sukob između komunista s jedne, i državnih vlasti s druge strane, bio je stoga „neminovan i neizbježan“. Komunisti su prikazivani kao „pokret stranog porekla“ koji je financiran iz inostranstva s ciljem da „razori ovu našu državu“. Da bi to spriječio, on (ministar Drašković) je izdao Obznanu, koja je predviđala maksimalnu kaznu od tri mjeseca zatvora s prinudnim radom. Obznana nije bila u potpunosti u skladu s postojećim zakonima, ali je kao reakcija na komunističku prijetnju bila manje brutalna od reakcija u Švicarskoj i Sjedinjenim Američkim Državama, koje su bile „ugled i mustra“ zakonitosti.¹¹⁴

Ministar Drašković je, s pravom, ukazao i na nelogičnost često ponavljanih žalbi od strane komunista na industrijsku nerazvijenost zemlje, koja ne može da uposli sve osobe koje traže posao i zaradu. Komunisti su to ponavljali, podvukao je ministar Drašković, iako su istovremeno javno izjavljivali: „Svaki kilometar železničke pruge, svaka podignuta fabrika, svaki ekonomski napredak jeste jačanje kontrarevolucije a mi to jačanje ne smemo dozvoliti.“¹¹⁵ Iz rečenog, Drašković je zaključio da je jugoslavenski komunizam „pokret koji nije imao pravo da se rodi“.¹¹⁶

„Njihov uspjeh naša je smrt“

Nakon prihvatanja Obznane, samo su poslanici KPJ u Ustavotvornoj skupštini bili pošteđeni njenih mjera zbog poslaničkog imuniteta.¹¹⁷ Klub komunističkih poslanika u Ustavotvornoj skupštini u prvim mjesecima 1921. godine služio je kao glasnogovornik partije, kao i komunistička gradska i općinska vijeća u određenim područjima. Usprkos Obznani,

113 Isto, 28–29.

114 Isto, 32–33.

115 Isto, 38–39.

116 Isto, 43.

117 Ribar, 1967, 31–32.

Klub je nastavio zakonodavnu aktivnost i Ustavotvornoj skupštini podnio interpelaciju protiv dekreta. Cilj interpelacije bio je da se pokaže privrženost stranke pravnom redu i poretku i odbije optužba za planiranje državnog udara. Prva interpelacija bila je usmjerena protiv ukidanja ustavnih i zakonskih prava radničke klase u okviru Obznane i protiv Vijeća ministara i ministra unutrašnjih poslova Milorada Draškovića. O interpelaciji povodom Obznane poslanici su raspravljali 8. aprila 1921. godine. Raspravu je otvorio premijer Nikola Pašić, ali nije odgovorio na interpelaciju već je samo izjavio da se slaže s preduzetim mjerama protiv KPJ koje su „otklonile jedno zlo od naše otadžbine“. Pašićeve riječi izazvale su „u centru i na desnici burno pljeskanje i odobravanje“, tj. poslanika Demokratske, Radikalne i Agrarne stranke, Jugoslavenske muslimanske organizacije i Slovenske narodne stranke.¹¹⁸ Ministar Drašković predstavio je svoje argumente u odbranu Obznane, izjavivši:

Komunizam ili boljševizam je jedan veliki socijalni pokret, najveći koji je do danas istorija zabeležila. Najveći i po prostoru geografskom, koji je pokrio, i po broju ljudi koje je zarazio. Prema tome pokretu, gospodo, napravila su se dva fronta, front evropski i front aziski. Evropa je prema njemu zauzela stav neprijateljski, odbranbeni i stala da ga suzbije. Azija mu se otvorila kao otkriću, kao novoj svetlosti socijalnoj. Mi smo, gospodo, stavili našu zemlju uz Evropu.¹¹⁹

U nastavku govora, Drašković je tvrdio da je vlast bila prinuđena da preuzme Obznanu jer su jugoslavenski komunisti, po uzoru na ruske boljševike, „proglasili diktaturu proletarijata i time oborili načelo političke slobode, jednakosti i ravnopravnosti građana“.¹²⁰ Pristupajući Trećoj internacionali, jugoslavenski komunisti odrekli su se svoje nezavisnosti i u programskom, političkom, ali i strateškom smislu. Primajući uslove Treće internacionale, ocijenio je Drašković, KPJ je prestala biti jugoslavenska i postala dio jednog sektora na ogromnom svjetskom frontu borbe protiv buržoazije. Kao reakcija na ministrove riječi, iz klupa komunističkih poslanika čulo se: „Tako je!“ U uslovima za prijem u Treću internacionalu, nastavio je ministar, bila je jedna tačka po kojoj je partija primila obavezu na ilegalnu borbu, na borbu nezakonitim sredstvima. „Gospoda ovaj fakat ne poriču“.¹²¹

118 *Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevine SHS I*, 7.

119 Drašković, 1921, 9.

120 Isto, 3.

121 Isto, 13.

Drašković je sažeo stav KPJ riječima: “Valja zbuniti buržoaziju, ne treba joj dati uspeha, jer njihov uspeh naša je smrt.” Stoga se KPJ javno zalagala za rad, za privrednu obnovu zemlje i industrijsku aktivnost, ali su radili na tome da umjesto promicanja ekonomskog rasta, održavaju političke tenzije kako bi spriječili državu da odgovori na zahtjeve radnika i na taj način produžili nezadovoljstvo među radničkim masama. Za potvrdu svojih zapažanja citirao je komunističke rukovodioce koji su privatno govorili: „Mi se moramo postarati da dovedemo državu u nemogućnost da udovolji radničkim zahtevima, jer ćemo samo tako biti u mogućnosti da održimo pa i potenciramo nezadovoljstvo radničkih masa koje će nam trebati za slučaj kontrarevolucionarne akcije protivu mađarske revolucije.“¹²²

Komunistički poslanik Sima Marković je, sa svoje strane, rad Vesnićeve vlade opisao kao smišljen pokušaj da se podstakne nasilje i uguši radnički pokret u krvi radnika. Odlučno je negirao bilo kakvu umiješanost KPJ u pojedinačne terorističke akte i uvjeravao da će svaki član koji učestvuje u takvim akcijama biti isključen. Marković je odbacio i tvrdnju da KPJ planira državni udar ili da je pokušavala uspostaviti diktaturu proletarijata. Na Draškovićevu tvrdnju da se Obznana može opravdati kao odgovor na komunističko nasilje, odgovorio je da je pravo nasilje došlo od vlasti, koja je htjela da izazove veliko krvoproliće i suzbije radnički pokret. Marković je dodao da su duboka pronicljivost i dalekovidost radničke klase osujetili „taj pakleni plan.“ KPJ više ne postoji legalno, dodao je Marković, jer ju je suspendovala Obznana, ali komunistički pokret je „živa sila, koja se ničim, apsolutno ničim, ne može uništiti“ i da proističe „iz ekonomskih odnosa današnjeg društva i izvire iz onog ogromnog nezadovoljstva koje stvara u najširim masama sistem kapitalističke proizvodnje. Snagom epidemije (smeh) komunistički pokret se rasprostire širom celoga sveta, snagom jedne bujice, komunistički pokret se razvija lomeći sve prepreke, koje na putu naiđe, njegova snaga čak raste sa preprekama“.¹²³

Prisutni nekomunistički poslanici smijali su se izlaganju S. Markovića, njegovim argumentima pak, nisu bili impresionirani ni sve njegove stranačke kolege, naročito oni koji su pripadali „lijevom“ krilu stranke. Za Trišu Kalcerovića, na primjer, Markovićev govor predstavljao je prosto „kapitulaciju pred neprijateljem“.¹²⁴

122 *Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevine SHS I*, 33.

123 Drašković, 1921, 15–16; vidi i: Kaclerović, 1952, 48; Ribar, 1967, 28.

124 Kaclerović, 1952, 61.

Kako je tokom vremena lijevo krilo stranke uspostavilo hegemoniju i uvelo princip monolitnog jedinstva misli i akcije, takvo gledanje postalo je i hegemono gledanje unutar KPJ na vlastitu prošlost. Poslije provedene socijalističke revolucije i preuzimanja političke hegemonije u zemlji, to gledanje podignuto je na nivo naučne istine. Činjenica da na represalije koje je donijela Obznana, KPJ nije dala organiziran i odlučan otpor, tumačena je kao dokaz da „proces prevazilaženja socijaldemokratske prošlosti još nije bio završen“, a držanje rukovodstva KPJ kao „vrlo kolebljivo“. Zbog „socijaldemokratske opterećenosti“ rukovodstvo KPJ je, posebno „zbog iluzija u buržoasku zakonitost, unijelo pometnju u revolucionarno raspoložene mase“. To je, navodno, u partijsko članstvo unijelo pometnju i imalo za pokret u cjelini „teške posledice“, jer je ono onesposobilo KPJ, kao i revolucionarne sindikate „za ozbiljne klasne sukobe, izazvalo demoralizaciju među znatnim delom članstva, što je, sa svoje strane, još više otežalo ionako tešku situaciju u kojoj je partija morala da vodi borbu.“¹²⁵

Pitanje zakonitosti

Mada je ministar Drašković tvrdio da je Obznana uperena isključivo protiv komunista, njeno široko tumačenje dovelo je do raširenih zloupotreba, koje su pogodile ne samo Draškovićevu Demokratsku stranku, već i druge opozicionare koji nisu bili u savezu s Radikalnom strankom. U takozvanoj Južnoj Srbiji (Makedonija) Obznana je korišćena neselektivno protiv svih stanovnika, a svi koji nisu podržavali velikosrpsku hegemoniju označeni su kao „komunisti“ ili „Bugari“. Progoni, nasilje i iznuda bili su sveprisutni, a opstanak je često zavisio od podmićivanja snaga reda i mira i obećanja na vjernost Radikalnoj stranci. Mađarska manjina u Vojvodini je skupo patila zbog povezanosti s KPJ, posebno siromašni poljoprivredni radnici na salašima bogatih srpskih, njemačkih i bunjevačkih zemljoposjednika. „Turci“, kako su srpski nacionalisti nazivali sve muslimane, bez razlike njihove etničke pripadnosti, i „Arnauti“ u Makedoniji, Metohiji i na Kosovu tretirani su kao državni neprijatelji, što je navelo mnoge „Turke“ da bježe u Tursku prodajući u bescjenje svoja imanja, koja su uglavnom kupovali velikosrpska preduzeća ili pojedinci kapitalisti, izigravajući na razne načine agrarnu reformu. Od ovakvih poslova profitirao je lično regent Aleksandar, koji je stekao veliko imanje koje su obrađivali vojnici, čija se

zarada slivala u kraljevsku kasu. Ovo koruptivno ponašanje odražavalo je sličnu eksploataciju na Oplencu i obogatilo ne samo činovnike već i razne profiterere.¹²⁶

Ubrzo su se na meti Obznane našli i vođe i pristaše Hrvatske republikanske seljačke stranke Stjepana Radića, posebno nakon Radićeve posjete Moskvi 1924. godine.¹²⁷ Primjena anti-komunističkog zakonodavstva na HRSS izazvala je Opozicioni blok koji je 8. januara 1925. godine izdao protest protiv vladine akcije. Njegovi predstavnici izrazili su ogorčenje zbog hapšenja poslanika izabranih na listi HRSS i zahtijevali vraćanje narušenog imuniteta poslanicima i prestanak policijskog maltretiranja. Međutim, Vlada, koju su predvodili Nikola Pašić i Svetozar Pribićević, imala je drugačije prioritete kako su se približavali izbori. Usprkos naporima opozicije, uključujući i glasne proteste, Radića su držali u zatvoru sve dok nije sklopio koaliciju s Radikalnom strankom pod vođstvom Nikole Pašića i formirao vladu u kojoj je Radić obavljao funkciju ministra prosvjete.¹²⁸ Ova dramatična promjena uloga vođe HRSS – od zatvorenika do ministra – daje potpunu sliku s koliko proizvoljnosti se primjenjivala Obznana. U isto vrijeme se uz to postavlja i odgovara na staro pitanje: *cui bono*.

Nisu samo komunistički poslanici bili protivnici Obznane. I poslanici socijalnih demokrata u njoj su vidjeli napad na političke slobode unutar novonastale nacionalne države i opasan presedan za njeno protezanje na sve političke neistomišljenike. Etbin Kristan, naprimjer, ismijao je postupak ministra Draškovića kao neutemeljeno pozorište koje nije ni činjenično ni pravno opravdano. Po Kristanu, proganjanje jedne političke grupe i tolerisanje drugih nije bilo pošteno ni mudro. Takve mjere, naglašavao je, mogle su čak i bezopasnu grupu pretvoriti u prijetnju. Represija protiv legalnih pokreta samo ih je mogla gurnuti u podzemlje podstičući ilegalne aktivnosti. Isticao je da je važno otvoriti legalan put radničkom pokretu u skladu s razvojem u zapadnim zemljama umjesto da ga potiskuju kao u Rusiji: „Boljševizam u Rusiji“, rekao je Kristan, „nije ništa drugo no jedno dete carizma, i ako budete išli istim putem kojim je išao carizam, onda se nemojte čuditi, onda ćete boljševizam ovde dobiti.“¹²⁹

126 Ribar, 1948, I, 134–135; Ribar, 1949, II, 32–3; Ribar, 1967, 31–32.

127 Isto; Avakumovic, 1964, 75; Kraus, 1973, 243.

128 Horvat, 1935, 114; Dežman – Maixner, 111–117; Čulinović, 1961, 445–446.

129 *Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevine SHS I*, 24.

U diskusiju su se uključili i predstavnici drugih stranaka. Žarko Miladinović, predstavnik Radikalnog kluba i Milan Miloradović iz Zemljijske stranke, pohvalili su vladinu primjenu Obznane, a poslanik Demokratske stranke Dragutin Pečić citirao je zakonske odredbe koje su, po njegovom mišljenju, opravdavale Obznanu. Ivan Pavičić je, govoreći za Hrvatsku republikansku seljačku stranku u BiH, ustvrdio da je Narodna garda počinila najstrašnija djela terorizma, pljačke, zlostavljanja, silovanja žena, pa čak i ubistva nesrpskih elemenata u Bosni i Hercegovini. Posebno ga je frustrirala činjenica da je Narodna garda bila čisto srpska paravojna jedinica bez pripadnika iz redova Hrvata i Muslimana. Jovan Jovanović-Pižon, lider Zemljijske partije, protiveći se anarhističkim i revolucionarnim metodama komunista, izrazio je rezerve prema Obznani. On je kritikovao vladinu zloupotrebu ovlasti u izdavanju Obznane bez odgovarajućih zakonskih procedura i osudio poseban proglas protiv njegove stranke u Bosni i Hercegovini.¹³⁰

Do donošenja Vidovdanskog ustava 1921. godine, Obznana je imala samo „deklarativni značaj“ bez predviđenih kaznenih sankcija, koje su primenjivale samo administrativne vlasti.¹³¹ Međutim, prema odredbama Vidovdanskog ustava zakoni, uredbe, naredbe, odluke Vijeća ministara i drugi pravno relevantni akti doneseni između 1. decembra 1918. godine i 28. juna 1921. godine ostali su na snazi sve do izmjene ili ukidanja. Donošenjem Vidovdanskog ustava, dakle, Obznana je postala pravosnažna šest mjeseci nakon njegovog proglašenja. Uključivanje „zaštitnih mera za očuvanje države i njenog integriteta“ u prelazne ustavne odredbe Vlada je opravdavala prvenstveno na osnovu navodne komunističke opasnosti. Zbog ove opasnosti, po navodu Vlade, preduzete su „specijalne mere u korist zaštite države, njene celokupnosti i njenog jedinstva, koje će vredeti samo u prvo vreme, dok ne prođu pogibelji koje su se javile“.¹³²

Udarac parlamentarnoj demokratiji

Zabrana KPJ imala je značajne i trajne posljedice koje su duboko uticale na stabilnost zemlje u periodu do Drugog svjetskog rata. Naime,

¹³⁰ Isto, 22.

¹³¹ Ribar, 1967, 38.

¹³² Prisutnik, Radikalna Stranka i izrada Ustava, *Novi Život* 17. 9. 1921, 290.

odobrenjem Obznane uprkos njenoj sumnjivoj pravnoj osnovi, skupštinska većina je zadala ozbiljan udarac budućnosti parlamentarne demokratije. Oni su potcijenili ulogu KPJ kao glasnogovornika nezadovoljstva dijela radnog stanovništva i, što je bilo još gore, previdjeli dugoročne posljedice svog djelovanja na razvoj zemlje. Da su ovo razmotrili, možda bi se uzdržali od pretvaranja članova KPJ u mučenike kroz robijanje, torturu ili čak smrt. Štaviše, gušenje KPJ od strane žandarmerije i policije predstavljalo je opasan presedan za progon drugih političkih partija i ograničavanje ličnih sloboda drugih „nezgodnih“ političara. Na kraju, ni Obznana ni Vidovdanski ustav nisu postigli svoje ciljeve: izbore u Kraljevini SHS više puta je pokvarilo miješanje policije. Ovo uplitanje je možda spriječilo izborna iznenađenja, ali je također učinilo stabilnu upravu nedostižnom tokom međuratnog perioda.¹³³

Kako je 29. decembra 1920. godine izvjestio *Organizovani radnik*, na dan proglašenja Obznane „obrazovane su neodgovorne bande, koje su kao besni psi natukane na proletarijat“.¹³⁴ Zanimljivo, *Organizovani radnik* bio je zabranjen jer je policija smatrala da svojim izvještavanjem podstiče mržnju prema državi. Sud je međutim, ukinuo zabranu, jer u citiranom pasusu publikacije nije našao antidržavni sadržaj.¹³⁵ Progon komunista, dakle, imao je dvostruku svrhu: skretao je pažnju s njihovih političkih protivnika i prikrivao prave namjere srpskih vladajućih partija, koje su nastojale da učvrste kontrolu u „srpskoj“ Bosni i Hercegovini i prošire svoj uticaj u državi. Vladajuće velikosrpske stranke, dakle, optuživale su komuniste da planiraju socijalističku revoluciju i da teže diktaturi proletarijata ne iz razloga da bi i same vjerovala u tu priču, nego su se njome služili kako bi prikrili sopstvene nedemokratske motive. Brutalnom silom ugušili su Husinsku bunu i iskoristili je kao izgovor za oživljavanje nacionalističke paravojne Narodne garde, kako bi osigurali vlast nad muslimanskom i katoličkom većinom u tuzlanskoj regiji i služili interesima „Velike Srbije“.

Međutim, da situacija budu još gora, Obznanu su iskoristili u svoju korist i komunisti. Naime, pomoću Obznane oni su gradili prijeko potrebno samopouzdanje za borbu protiv „klasnog neprijatelja“. Njihova logika bila je da zabrana KPJ predstavlja najbolji dokaz da je partija najveća opasnost za režim. Taj narativ je, tako reći, zlatnim slovima

133 Graham, 1939, 122. Auty, 1970, 48.

134 Obznana, *Organizovani radnik* 29. 12. 1920, 1.

135 Vesović, 1979a, 264.

upisan u historiju KPJ, uključujući i onu, prvu, koju su 1930-ih godina napisali komunisti na robiji u Sremskoj Mitrovici. Ova percepcija bila je u velikoj mjeri pretjerana. Srpske vladajuće stranke atakovale su na komuniste upravo zato što su predstavljali najslabiju društvenu klasu i što im je nedostajala široka podrška u biračkom tijelu. To najbolje potvrđuje članak koji je donijela radikalna *Samouprava*, u kojem pisac naglašava da je većina stanovništva konzervativna, a ne revolucionarna.¹³⁶ Slično tome, demokratska *Pravda* u svom naslovnom članku, dan nakon objave Obznane, istakla je da komunistička akcija nije uspjela iz dva razloga: „prvo zato, što je država u stvari jača da suzbije svaki napad takve vrste a drugo zato, što u radničkim redovima nije mogao niko osetiti potrebu da pristupa ma kakvom razračunavanju, građanskom ratu kojem su boljševičke vođe težile“.¹³⁷

Međutim, zabrana KPJ i njeno potisnuće s političke scene stvorilo je više problema nego rješenja. Prelazak partije u ilegalni rad predstavljao je velike izazove službama za provođenje zakona koje su imale zadatak da prate njene aktivnosti. Kontrola ilegalnog pokreta, bilo na centralnom ili lokalnom nivou, pokazala se izuzetno teškom, jer je zahtijevala progon nepoznatih pojedinaca koji nisu istupali u javnosti. Efikasno procesuiranje članova partije, posebno vođa, zahtijevalo je tajne operacije ili vrbovanje saučesnika među komunistima, što je bilo suprotno i duhu i slovu zakona. Stoga je Obznana, koju je donijela vlada, bila potpuno nedjelotvorno sredstvo za poboljšanje teške situacije radničke klase, ali i pravne situacije u ustavnoj demokratiji. To je bio samo čin političke samovolje i nasilja od strane vlasti nad protivničkom političkom organizacijom.

Drugim riječima, vladajuće stranke koje su donijele Obznanu, nisu shvatile da su njihove nasilne mjere za suzbijanje radničkog pokreta bile kontraproduktivne. Umjesto da unište KPJ, samo su ojačali njeno radikalno krilo. Dopuštajući komunistima da sebe prikažu kao zagovornike legitimnih prava radnika, vlada je stvorila scenario u kojem su dvije nasilne sile, iako naizgled suprotstavljene, radile zajedno kao de facto saveznici. Ovo je radničku klasu stavilo u nedoumicu. S jedne strane, nasilan odgovor vlade na legitimne radničke zahtjeve doveo je do njihova očajja, a s druge, komunisti su ih uvjerali da je njihovo jedino sredstvo odbrane u nasilnoj „klasnoj borbi“. Shodno tome,

136 Ekonomsko-socijalna pitanja u Ustavu, *Samouprava* 4. 5. 1920, 1.

137 Protiv boljševizma, *Pravda* 31. 12. 1920, 1.

lanac akcija i reakcija vlade i KPJ neminovno je uništavao demokratiju i ometao razvoj demokratskog radničkog pokreta.¹³⁸

KPJ imala je pred očima jedino proletersku revoluciju, vjerujući da ona može izbiti svakog dana i da njeno izbijanje zavisi prije svega od svijesti radnika. Štrajkački val u 1919. i 1920. godini, iskoristila je i pokrenula revolucionarne akcije u svrhu podizanja revolucionarne svijesti, bez obzira na posljedice. U nastojanju da unaprijedi i mobilize jugoslavenski proleterijat za borbu „klase protiv klase“, ne samo da je izjednačila sve moguće partnere, već je insistiranjem na maksimalnim zahtjevima štrajkača vladajućim strankama dala argumente za nasilno suzbijanje štrajka. Nasilno gušenje štrajkačkog vala opet nije naštetilo samo ekonomskom položaju radnika, već je značajno doprinijelo i rušenju demokratije. Kako je opstanak nove jugoslavenske nacionalne države u najvećoj mjeri zavisio od njene privrženosti demokratskim principima, ta je šteta bila utoliko veća. Odbrana demokratije bila je, dakle, u najboljem interesu svih, pa i radničke klase. Međutim, umjesto da brane demokratiju, komunisti su vodili bespoštednu borbu protiv nje, kako ideološki tako i praktično. Njihove akcije išle su na ruku snagama koje su u demokratiji gledale kao na prepreku opstanku države, što je dovelo do sistematskih ograničenja i na kraju do ukidanja demokratskih normi. „Borba protiv akcije komunista“, napisao je Živojin Pavlović, „je trajno bila izgovor za rušenje demokratije u Jugoslaviji.“¹³⁹

Vladajuće velikosrpske stranke prihvatile su objeručke igru koja je parlamentarnu demokratiju suspendirala u korist tobožnje narodne demokratije. Zato su Obznanom pozvale građane „da stave na raspoloženje svoje snage i sile za uzdržavanje reda i mira u državi, te da pomognu državu u tim teškim vremenima“. Radikalna stranka argumentirala je potrebu za dodatnim snagama „reda i mira“ navođenjem „da sumnjivih i po državu opasnih elemenata ima toliko da se s njima ne može obračunati redovna policija i žandarmerija, pa je potrebna pomoć građana-dobrovoljaca“. Međutim, činjenica da je sastav jedinica Narodne garde bio „sto posto srpski“,¹⁴⁰ samo po sebi dovoljno jasno dokazuje da one nisu bile potrebne samo za osiguravanje „rada i reda“ u zemlji, nego da je njihova svrha bila očuvanje srpstva Bosne i Hercegovine.

138 Topalović, 1923, 90.

139 Isto, 9–10.

140 Hamzić, 2012, 181.

Na organizovanje Narodne garde nije se pomišljalo tek poslije štrajka u tuzlanskom rudarskom reviru. Naime, već 8. maja 1920. godine *Srpska riječ* je u svom uvodnom članku pisala o „bijesu komunista“. Autor članka navodi, kako komunisti „prосто pobijesneše i na samu pomisao, da bi se i u Sarajevu mogao organizovati građanski sindikalni odbor protiv komunista, kao što je to slučaj u cijeloj Srbiji te u Vojvodini i Hrvatskoj“.¹⁴¹ Autor dalje konstatuje, kako komunisti predstavljaju u državi oko 5% stanovništva, a u Bosni 0.9%. A onda nastavlja prijetnjom:

Ako nam komunisti ne dadu povoda mi ćemo biti mirni. Ali nećemo dozvoliti da 16.000 organizovanih komunista (među kojima ima većina šuckora, i onih, koji su g. 1914. vikali 'Živio rat!' i 'Dolje Srbi!', te Nijemci, Mađari i ostali, nepouzdana elementi) – teroriše cijelu zemlju. Oni se za ovu zemlju i njenu slobodu nisu nikada borili. Oni za nju i nemaju srca. Njima je svejedno ko njome upravlja. Oni nisu pokazivali nikada mržnju protiv Austrije i njene vojske, oni mrze srpsku vojsku. Zašto? Jer je ona i danas jedini čuvar slobode, ona i danas spriječava da se ostvari komunistički program – revolucija i klasna prevlast šačice organizovanih radnika protiv 95% stanovništva ove države.¹⁴²

Čija je Bosna

U Bosni i Hercegovini odredbe Obznane su provođene drastičnije nego u većini drugih krajeva zemlje, a to je obrazloženo činjenicom da su radnici štrajkačkim i drugim akcijama, posebno u vrijeme Husinske bune, ugrožavali vladajući poredak.¹⁴³

Komunisti i njihova štampa nazivali su Narodnu gardu „Bijelom gardom“¹⁴⁴ po ugledu na Sovjetski savez, koje su u građanskom ratu poslije Oktobarske revolucije bile suprotstavljene Crvenoj armiji, kao oružana sila revolucije, i Bijela garda, kao oružana sila kontrarevolucije. Ali u Bosni i Hercegovini nije bilo ni proleterske revolucije ni građanskog rata. Radilo se o tome da su velikosrpski krugovi, slično kao u Vojvodini, iskoristili „komunističku prijetnju“ kao dimnu zavjesu da prikriju (re) organizaciju nacionalističkih paravojnih snaga u tuzlanskom okrugu. Uz

141 Bijes komunista, *Srpska riječ* 8. 5. 1920, 1.

142 Isto.

143 Karabegović, 1979, 113.

144 Vidi npr. Tok rudarskog štrajka, *Glas slobode* 30. 12. 1920, 1; Đaković, 1921, 58.

pomoć fizičke sile države i Narodne garde, velikosrpski krugovi utvrdili su svoju kontrolu nad bogatom rudarskom regijom. Značaj njihova poduhvata moguće je sagledati iz činjenice da na kraju Prvog svjetskog rata, znači samo dvije godine ranije, Tuzla s okolinom, u političkom ili nacionalnom smislu, nije bila „srpsko uporište“.¹⁴⁵

Za postizanje tog cilja počeli su s optuživanjem Hrvata kako su samo oni pristalice komunističkog pokreta, jer su se, navodno, radnički nemiri uglavnom javljali u mjestima, naseljenim pretežno stanovništvom katoličke vjeroispovjesti. Međutim, da se radilo o neutemeljenim optužbama potvrđuje činjenica da su katolički sveštenici u Kreki, Zenici, Kaknju i Mostaru s propovjedaonica anatemisali rudare kao „sinove antihrista“.¹⁴⁶ Činjenice je ta propaganda stavljala na Prokrustovu probu, pa su one koje nisu odgovarale njenoj „istini“ cenzurisali ili prekrajali da budu prihvatljive. Tako su radničke organizacije, koje su za vrijeme Austro-Ugarske tretirane kao „srbofilske“, sada progonjene kao „frankovačke i prevratničke“.¹⁴⁷ Zbog toga su velikosrpski listovi naglašavali da Srbi „nikad neće zaboraviti, da je veliki dio današnje ujedinjene braće, koji nose jugoslovensko ime, bio mnogo veći krvopija Srbima nego što su bili zloglasni Nijemci i Mađari“.¹⁴⁸

Teško da je reakcija sa strane hrvatskih građanskih krugova mogla nekog da iznenadi, kada su oni osnivanje Narodne garde ocijenili kao antihrvatsku akciju u kojoj je ona imala ulogu oruđa u borbi protiv Hrvata. Oni nisu prihvatili zvanična obrazloženja nosioca vlasti da su organizacije Narodne garde osnivane isključivo za odbranu protiv komunista. Međutim, prilikom osnivanja jedinice Narodne garde u Novom Sarajevu, osnivači su tvrdili da je njihov glavni zadatak borba protiv nesrpskih građana Bosne i Hercegovine, tj. prvenstveno protiv Hrvata.¹⁴⁹

Do Husinske bune i njenog brutalnog gušenja došlo je usljed sukoba dvije strane, komunista i velikosrpskih krugova, koji su imali svoje partikularističke interese. Komunisti koji su sebe doživljavali kao avangardu radničke klase na putu u socijalističku revoluciju i diktaturu proletarijata. Međutim, kad su političkim štrajkovima, najprije

145 Jahić, 2016, 97–140.

146 Čolaković, 1964, 135.

147 Cigeljević, 1975, 18–19.

148 Fergaterung, *Srpska riječ* 23. 11. 1920.

149 Šehić, 1971, 132–133.

željezničara aprila 1920. godine, a onda rudara u decembru iste godine, zaprijetili haosom u privrednom životu zemlje, velikosrpski krugovi su iskoristili priliku za utvrđivanje svojih pozicija. Među njima je postojala bitna razlika. Komunisti su imali iza sebe brojnu ali imaginarnu silu, dok je iza velikosrpskih krugova bila realna, u ratu prekaljena vojska. Ispostavilo se da je vjerski faktor bio snažniji mobilizator masa nego klasni.

Kako je u svom predizbornom broju od 23. novembra 1920. godine pisala *Srpska riječ*, „Bosna je srpska i sastavni dio Srbije!“ Za tu svoju tvrdnju navodila je interesantan argument. Naime, Bosna je bila za Srbiju ono što su za Francusku Alzas i Lorena. Poslije 40 godina njemačke „okupacije“ Francuzi tamo nisu našli ni 7% Francuza, pa ipak, ova zemlja je francuska što nisu osporavali ni Nijemci, što znači:

Da je Srbija zatekla poslije 40 godina u Bosni 7% Srba, Bosna bi opet bila srpska bez obzira što je Londonski Ugovor doznačio Bosnu Srbiji i što je Srbija ratovala za ujedinjenje Srba u prvom redu a poslije proglasa u Nišu u jesen 1915. i za oslobođenje braće Hrvata i Slovenaca. Austrija je 1917. preko grčkog kralja nudila Srbiji Bosnu, ali je to G. Pašić odbio, jer je htio da se ujedini cio naš narod i da ostane vjeran našim moćnim saveznicima. Dakle G. Dr. Marković je bio u pravu, kad je kazao da Bosna pripada Srbiji. Ovu istinu moraju da progutaju i prikriveni frankovci.¹⁵⁰

U istom broju, list je objavio poziv upućen Srbima iz sarajevskog okruga u kojem ih poziva da idu „svi kao jedan čovjek na izbore, jer to zahtjeva čast i ponos srpskog naroda“, i da bace svoje biračke kuglice u radikalnu kutiju, čiji nosilac je bio Milan Srškić. Time su trebali pokazati da je „Bosna srpska“.¹⁵¹

Međutim, jugoslavenska historijografija poslije 1945. godine nije uzimala te činjenice u obzir, iako je nakon nacionalno-oslobodilačkog rata i socijalističke revolucije Husinskoj buni posvetila ogromnu pažnju. Ona je naprosto privajala perspektivu savremene komunističke štampe koja je u Husinskoj buni vidjela isključivo klasni sukob između vladajuće buržoazije i potlačene radničke klase, dok na vjerski sukob tako reći nije obraćala pažnju.

Tek je Omer Hamzić uočio činjenicu da se u Husinskoj buni našao „nacionalno-vjerski sastav rudara štrajkača (katolici i muslimani),

¹⁵⁰ Protiv Srbije, *Srpska riječ* 23. 11. 1920, 1.

¹⁵¹ Srbi iz sarajevskog okruga!, *Srpska riječ* 23. 11. 1920, 1.

naspram nacionalno-vjerskog sastava pripadnika narodne garde i ostalih 'snaga reda' (isključivo Srbi)". Iz te činjenice Hamzić izvodi zaključak da je u Husinskoj buni, „pored klasnog bilo i elemenata nacionalnog sukoba.“ Ako „nacionalni antagonizmi“ nisu bili neposredni uzročnici nemira, oni su „eskalirali kroz učešće narodne garde u gušenju husinske bune“ i, kao takvi, „sigurno su davali hranu ili poticali radikalizaciju klasnog sukoba – sve do primjene državnog terora i konačno, padanju mrtvih glava“. Po njegovom mišljenju, nije bila slučajnost što je do te radikalizacije došlo u krajevima, pretežno nastanjenim katolicima i muslimanima i što je intervencija počela na sam katolički Božić.¹⁵²

Hamzić s pravom navodi kako su Husinska buna, pa i brojni drugi štrajkovi 1919. i 1920. godine, bili u skladu s vladajućom ideologijom i njenim poimanjem klasne borbe i revolucionarne pravde, u jugoslavenskoj historiografiji, do 1990. godine, pogrešno predstavljeni isključivo kao dio jednog šireg klasnog sukoba između radništva i buržoazije, između KPJ i tadašnjeg buržoaskog režima. Ali njegov zaključak, da je u Husinskoj buni, „pored klasnog bilo i elemenata nacionalnog sukoba“, izveden je na osnovu ahistorijskog pogleda unatrag.

Govoreći o „međunacionalnom sukobu“,¹⁵³ koji se odigrao tokom Husinske bune, moguće je samo uz izjednačavanje vjerskog i etničkog identiteta: pravoslavac = Srbin, katolik = Hrvat, a musliman = Bošnjak.¹⁵⁴ Međutim, tadašnji tuzlanski muftija Ibrahim Maglajlić je poslije ujedinjenja 1918. godine osnovao Jugoslovensku muslimansku organizaciju, a ne Bošnjačku. Postavljanja znaka jednakosti između vjerske i etničke pripadnosti očigledno proizlazi iz ahistorijskog tumačenja iz sadašnjice unatrag i kao reakcija na šovinizam vodećih velikosrpskih političara, na primjer, Nikole Pašića, Milana Srškića i drugih, koji su u Bosni i Hercegovini priznavali samo „jedan jedinstveni srpski narod, podijeljen na tri vjere“.¹⁵⁵ Istina, takvo izjednačavanje svakako je u tješnjoj vezi s historijskim razvojem Bosne i Hercegovine, u kome je iz opravdane težnje za emancipacijom od velikosrpskih (i velikohrvatskih) aspiracija došlo do izjednačavanja pojmova *millet* i *natio*,¹⁵⁶ ali je ono i uporno odaljuje od izvornog značenja i smisla zapadnoevropskog nacionalizma.

152 Hamzić, 2012, 183.

153 Isto, 176.

154 Isto, 183.

155 Ribar, 1949, 129.

156 Vidi npr. Jezernik, 2017, 1149–1173; Šistek, 42–62.

Štrajk rudara u selima oko Tuzle prevazilazio je ideološke temelje socijalističke historiografije, fokusirane na „klasnu borbu“ kao glavnog pokretača historije. Umjesto da historiografija utemeljena na „marksističkoj nauci“ konstruiše realnu sliku prošlosti, baš zbog te isključivosti nije bila u stanju portretirati realniju historijsku sliku tih važnih događaja (stavovi građanskih stranaka, odnosi tuzlanske čaršije prema štrajkačima, montiranost sudskog procesa, nacionalni aspekt itd.).¹⁵⁷ Za historičare koji su promatrali Husinsku bunu kroz prizmu klasne borbe, navedena pitanja nisu ni bila vrijedna pažnje. Njihov pogled u prošlost, kako je to lijepo formulisao Rasim Muminović, „dakle obraća se prošlom ne toliko sa željom da otkrije koliko iz potrebe da ga ugradi u život“.¹⁵⁸ Za „ugrađivanje u život“ poslije izvršene socijalističke revolucije u „novoj Jugoslaviji“, koja je proglasila „bratstvo i jedinstvo“ svojih naroda, kao svoje najveće dobro, činjenica da je u „staroj Jugoslaviji“ ondašnja (velikosrpska) vlast s uspjehom razbila revolucionarno jedinstvo rudara u štrajku igrajući na kartu vjerskih razlika nije ni smatrana relevantnom. Međutim, gledište na prošlost iz tog ugla onemogućavao je da se jasno vidi kako su u ono vrijeme velikosrpske vlasti iskorištavale vjerske razlike za uspostavljanje svoje kontrole i pokušaj nacionalizacije i onih dijelova „srpske teritorije“ koju je naseljavala nesrpska, muslimanska i/ili katolička većina.

Zaključak

U haotičnoj situaciji poslijeratne obnove i osnivanja prve jugoslavenske države, na krilima velikih očekivanja i izgubljenih iluzija o boljem i pravednijem društvu, Komunistička partija je izašla na političku pozornicu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, na osnovu istih očekivanja i razočarenja. Formalno organizirana ujedinjenjem bivših socijaldemokratskih partija u aprilu 1919, pridružila se Trećoj komunističkoj internacionali na njenom osnivačkom kongresu i započela borbu za revolucionarnu promjenu postojećeg društvenog poretka i uspostavljanje diktature proletarijata u svojoj vlastitoj zemlji. Podsticanjem nezadovoljstva radničkih masa postojećim uslovima i obećanjima da će se u novom društvenom poretku sva važna društvena pitanja pravedno riješiti, uspjela je stvoriti široko revolucionarno

157 Hamzić, 2012, 175.

158 Muminović, 1982, 7.

raspoloženje u radničkoj klasi. U svojoj agitaciji nije bježala ni od pretjerano negativnog prikaza postojećeg stanja, niti od vještačkog stvaranja problema kako bi mobilizirala najšire mase radnika i tako stvorila “revolucionarnu situaciju”.

Naravno, državni organi nisu mogli stajati skrštenih ruku i samo promatrati razvoj situacije, niti su mogli prihvatiti da politička stranka ugrožava svakodnevni život građana i koči poslijeratnu obnovu zemlje, organizirajući brojne štrajkove u ime svojih partikularnih interesa. Posebno su ih zabrinjavali generalni štrajk željezničara u aprilu 1920. i štrajk rudara u Sloveniji i Bosni krajem iste godine, koji je uslijedio zbog pretjeranih zahtjeva za povećanjem nadnica rudara. Ne samo da su ti zahtjevi bili nerealno visoki, već bi vlasnici rudnika morali povećanje troškova prenijeti na rast cijena uglja. Očekivalo se da bi ove cijene bile toliko visoke da bi u budućnosti stvarale nove, još veće probleme domaćinstvima, industriji i transportu.

Vlada se stoga odlučila na radikalni korak. Izdala je takozvanu Obznanu kada su rudari u štrajku u selu Husino kod Tuzle uzeli oružje da se brane od snaga reda i mira. Međutim, to nije bio legalan i legitiman pravni akt, već akt samovolje u službi vladajućih partija. Kao takav, služio je vladajućim strankama (Demokratskoj stranci i Radikalnoj stranci) prvenstveno kao sredstvo za suzbijanje opozicije. Iako je trebalo da spriječi komunističku agitaciju, velikosrpska Radikalna stranka ga je iskoristila da neutrališe Hrvatsku republikansku seljačku stranku, a na kraju i Demokratsku stranku, čiji je ministar Milorad Drašković bio autor Obznane. Na takozvanim srpskim prostorima, posebno u Bosni, Obznana je dala Vladi osnovu za legalizaciju vlasti oktroyiranih općinskih, gradskih i sreskih načelnika – komesara i u krajevima (Sarajevo, Tuzla, Zenica) gdje nije bilo srpske većine i entuzijazma za dobrovoljnim prihvaćanjem srpske nacionalne ideje.

Conclusion

In the chaotic situation of post-war reconstruction and the founding of the first Yugoslav state, on the wings of great expectations and lost illusions of a better and fairer society, the Communist Party emerged on the political stage of the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes, based on the same expectations and disappointments. Formally organised through the unification of the former social-democratic parties in April 1919, it joined the Third Communist International at its

founding congress and began the struggle for a revolutionary change of the existing social order and the establishment of the dictatorship of the proletariat in its own country. By stirring up the dissatisfaction of the working masses with the existing conditions and making promises that all important social issues would be resolved fairly in the new social order, it succeeded in creating a broad revolutionary mood in the working class. In its agitation, it did not shy away from an overly negative portrayal of existing conditions or from artificially creating problems in order to mobilise the broadest possible masses of workers and thus create a “revolutionary situation.”

Of course, the state authorities could not stand idly by and watch the situation develop, nor could they accept that a political party was endangering the daily lives of citizens and hindering the post-war reconstruction of the country by organising numerous strikes in the name of its particular interests. The general strike of the railroad workers in April 1920 and the miners' strike in Slovenia and Bosnia towards the end of the same year, which took place due to exaggerated demands for higher wages for the miners, were of particular concern to them. Not only were these demands unrealistically high, but the mine owners would have to pass on the increase in their expenses to the rise in coal prices. It was expected that these prices would be so high that they would cause new, even greater problems for households, industry and transport in the future.

The government therefore decided to take a radical step. It issued the so-called *Obznana* when striking miners in the village of Husino near Tuzla took up arms to defend themselves against the forces of law and order. However, this was not a legal and legitimate act of law, but an act of arbitrariness in the service of the ruling parties. As such, it served the ruling parties (Democratic and Radical Parties) primarily to suppress the opposition. Although it was meant to prevent communist agitation, the Greater Serbian Radical Party used it to neutralise the Croatian Republican Peasant Party, and eventually even against the Democratic Party, whose minister Milorad Drašković was the author of the *Obznana*. And in the so-called Serbian territories, especially in Bosnia, the *Obznana* provided the government with a basis for consolidating its power in the regions (Sarajevo, Tuzla, Zenica) where there were no Serbian majorities and no enthusiasm for the desired Serbianisation.

BIBLIOGRAFIJA

Objavljeni izvori

- » „Interpelacija na g. ministra šuma i ruda i g. ministra unutrašnjih djela“, *Stenografske beleške Ustavotvorne Skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. (Od I prethodnog do XXXVII redovnog sastanka)*, knjiga I, 1921, Državna štamparija Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Beograd 1921.
- » *Govor Ministra Milorada Draškovića održan u sednici Ustavotvorne Skupštine, 8.–IV.–1921*, Izdavačka naklada „Mlada demokratija“, Beograd 1921.
- » *Položaj radničke klase u Jugoslaviji*, Izdanje Centralnog Međusaveznog Sindikalnog Odbora Jugoslavije, Beograd 1922.

Štampa

- » Dobrovoljac Margićanin. „Dokle ćemo ići strmoglavce?“, *Zastava* 2. januara 1921, Novi Sad.
- » Limik Režim. „Radnici i Kerošević“, *Nova Evropa* 1. decembra 1922, Zagreb, 297–304.
- » Pijade, Moša. „Položaj radnika u Jugoslaviji, i štrajk rudara u Bosni, 1920“, *Nova Evropa* 1. decembar 1922, Zagreb, 304–314.
- » Prisutnik, „Radikalna Stranka i izrada Ustava,“ *Novi Život* 17 septembra 1921, 287–290.
- » Srbin dobrovoljac, „Srbima težacima,“ *Srpska riječ* 23. novembra 1920, Sarajevo.
- » Stokanović, Pero i dr. „Izjava“, *Srpska riječ* 14. maja 1920, Sarajevo.
- » „Ekonomsko-socijalna pitanja u Ustavu“, *Samouprava* 4. maja 1920, Beograd.
- » „Bijes komunista“, *Srpska riječ* 8. maja 1920, Sarajevo.
- » „Crno-žuti ostaci“, *Srpska riječ* 15. maja 1920, Sarajevo.
- » „Srbi na okup!“, *Srpska riječ* 9. oktobra 1920, Sarajevo.
- » „Kako ćemo na izbore IV“, *Zastava* 20. oktobra 1920, Novi Sad.
- » „Srbi iz sarajevskog okruga!“, *Srpska riječ* 23. novembra 1920, Sarajevo.
- » „Protiv Srbije“, *Srpska riječ* 23. novembra 1920, Sarajevo.

- » “Srbine upamti”, *Srpska riječ* 23. novembra 1920, Sarajevo.
- » „Fergaterung”, *Srpska riječ* 23. novembra 1920, Sarajevo.
- » “Izbruh velike rudarske stavke v Sloveniji”, *Jutro* 18. decembar 1920, Ljubljana.
- » “Pričetek rudarske stavke v Sloveniji”, *Naprej* 18. decembar 1920, Ljubljana.
- » “Pokret bos. rudara”, *Narodno Jedinstvo* 24. decembra 1920, Sarajevo.
- » “Štrajk rudara u Bosni i Hercegovini”, *Glas slobode* 22. decembra 1920, Sarajevo.
- » “Pokret bos. rudara”, *Narodno Jedinstvo* 24. decembra 1920, Sarajevo.
- » “Rudarski konzumi”, *Narodno Jedinstvo* 27. decembra 1920, Sarajevo.
- » „Obznana“, *Organizovani radnik* 29. decembra 1920, Beograd.
- » “Boljševički pokret”, *Pravda* 30. decembra 1920, Beograd.
- » “U pamet se!”, *Politika* 30. decembra 1920, Beograd.
- » “Tok rudarskog štrajka”, *Glas slobode* 30. decembra 1920, Sarajevo.
- » “Protiv boljševizma”, *Pravda* 31 decembra 1920, Beograd.
- » “Sraman slom komunističkog prevrata u Beogradu”, *Zastava* 1. januara 1921, Novi Sad.
- » “Narodna garda”, *Politika* 4. januara 1921, Beograd.
- » “Obznana”, *Jugoslavija* 12. aprila 1921, Beograd.
- » “Spomini delavca na staro leto”, *Delavske novice* 30 decembra 1921, Ljubljana.
- » “Rudarski process u Tuzli”, *Srpska riječ* 3. februara 1922, Sarajevo.
- » “Kako je bilo u Tuzli”, *Organizovani radnik* 2. novembra 1922, Beograd.

Knjige i članci

- » Antonić, Zdravko i dr. (ur.). *Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji. Knjiga prva. Revolucionarni radnički pokret u Tuzli do*

- 1941, Odbor za ediciju „Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji“, Izdavačko grafička i trgovinska radna organizacija „Univerzal“ Tuzla – OOUR „Grafičar“ Tuzla, Tuzla 1979.
- » Auty, Phyllis. *Tito: A Biography*, Longman, London 1970.
 - » Avakumovic, Ivan. *History of the Communist Party of Yugoslavia*, The Aberdeen University Press, Aberdeen, 1964.
 - » Brčić, Rafael. „Štrajk rudara u Bosni i Hercegovini 1920. godine“, *Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo* 1, Sarajevo 1965, 29–54.
 - » Brčić, Rafael. „Rad i organizacija KPJ u Tuzli 1919. i 1920. godine i husinska buna“, *Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji. Knjiga prva. Revolucionarni radnički pokret u Tuzli do 1941*, Odbor za ediciju „Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji“; Izdavačko grafička i trgovinska radna organizacija „Univerzal“ Tuzla – OOUR „Grafičar“ Tuzla, Tuzla 1979, 137–184.
 - » Broz Tito, Josip. „Iz pisma druga Tita upućenog rudarima povodom 50-godišnjice husinske bune“, *Generalni štrajk rudara Bosne i Hercegovine i Husinska buna 1920*, IGTR „Univerzal“, OOUR Izdavačka djelatnost Tuzla, Tuzla 1984.
 - » Cigeljević, Anto. *Husinski rudari*, „Četvrti jul“, Beograd 1975.
 - » Cvetković, Slavoljub. „Pojava individualnog terora kod mladih jugoslovenskih komunista 1921. godine“, *Istorija XX veka. Zbornik radova* VII, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1965, 453–492.
 - » Cvetković, Slavoljub. *Idejne borbe u Komunističkoj partiji Jugoslavije (1919–1928.)*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1985.
 - » Čolaković, Rodoljub. *Susreti i sjećanja*, Naprijed, Zagreb, 1959.
 - » Čolaković, Rodoljub. *Kazivanje o jednom pokoljenju*, Naprijed, Zagreb, 1964.
 - » Čolaković, Rodoljub. „Buna na Husinu“, *Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji. Knjiga prva. Revolucionarni radnički pokret u Tuzli do 1941* (Zdravko Antonić i dr. ur.), Odbor za ediciju „Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji“, Izdavačko grafička i trgovinska radna organizacija „Univerzal“ Tuzla – OOUR „Grafičar“ Tuzla, Tuzla 1979, 195–201.

- » Čulinović, Ferdo. *Jugoslavija između dva rata I*, Izdavački zavod Jugoslavenske akademije, Zagreb 1961.
- » Đukić, Branko – Slobodan, Đinović. *Husinska buna*, Izdavačko preduzeće „Rad“, Beograd 1958.
- » Fowkes, Ben. „To Make the Nation or to Breat It: Communist Dilemmas in Two Interwar Multinational States“, *Bolshevism, Stalinism and the Comintern. Perspectives on Stalinization, 1917–53*, Palgrave Macmillan, Basingstoke 2008, 206–225.
- » Gligorijević, Branislav. *Komintern, jugoslovensko i srpsko pitanje*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1992.
- » Graham, Stephen. *Alexander of Yugoslavia. The Story of the King Who Was Murdered at Marseilles*, Yale University Press, New Haven 1939.
- » Grbelja, Tonči. „Položaj i akcije radništva na tuzlanskom području 1920. godine“, *Članci i građa za kulturnu istoriju Istočne Bosne* 11, Tuzla 1975, 39–56.
- » Hamzić, Omer. „Uloga takozvane narodne garde u gušenju Husinske bune“, *Glasnik arhivâ i Arhivističkog udruženja Bosne i Hercegovine* XLII, Sarajevo 2012, 174–184.
- » Hasanagić, Edib. *Nezavisni sindikati*, Rad, Beograd 1951.
- » *Historija KPJ*, original u Arhivu Jugoslavije Beograd.
- » Horvat, Josip. „U zajedničkoj državi. Pregled političkih događaja od 1918. do 1929“, *Obzor. Spomen knjiga 1860–1935.*, Tisak i naklada »Tipografija«, Zagreb 1935, 111–117.
- » Jahić, Adnan. „Kako je Tuzla dočekala stvaranje Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca“, *Historijska misao* II/2, Tuzla 2016, 97–140.
- » Jezernik, Božidar. „The Clash between Millet and Nation in the Balkan Peninsula“, *Osmanli dönemi Balkan Şehirleri* 3 (eds. Zafer Gölen – Abidin Temizer), Gece Kitaplığı, Ankara 2017, 1149–1173.
- » Jezernik, Božidar. *Jugoslavija, zemlja snova*, Biblioteka XX vek, Beograd 2018.
- » Jezernik, Božidar. „The Muslims of Bosnia and Herzegovina between Millet and Nation“, *Imagining Bosnian Muslims in Central Europe: representations, transfers and exchanges* (ed.

- František Šístek), Berghahn Books, New York 2021, 42–62.
- » Kaclerović, Triša. *Obznana (29 decembar 1920)*, Rad, Beograd 1952.
 - » Karabegović, Ibrahim. „Revolucionarna djelatnost Mitra Trifunovića Uče od 1919. do 1941. godine“, *Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji. Knjiga prva. Revolucionarni radnički pokret u Tuzli do 1941*, Odbor za ediciju „Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji“; Izdavačko grafička i trgovinska radna organizacija „Univerzal“ Tuzla – OOUR „Grafičar“ Tuzla, Tuzla 1979, 274–304.
 - » Kecić, Danilo. *Odnos buržoazije prema boljševičkom pokretu u Vojvodini u prvoj polovici 1919. i generalni štrajk socijalističke proleterske solidarnosti*, Kotor, Beograd 1967.
 - » Kerošević, Juro. „Sjećanje na husinsku bunu i tamnovanje“, *Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji. Knjiga prva. Revolucionarni radnički pokret u Tuzli do 1941*, Odbor za ediciju „Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji“, Izdavačko grafička i trgovinska radna organizacija „Univerzal“ Tuzla – OOUR „Grafičar“ Tuzla, Tuzla 1979, 185–194.
 - » Klopčič, France. *Desetletja preizkušenj. Spomini*, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1980.
 - » Korać, Vitomir. *Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji. Od prvih početaka do ukidanja ovih pokrajina 1922. godine*, Izdala Radnička komora za Hrvatsku i Slavoniju, Zagreb 1929.
 - » Kraljačić, Tomislav. “Narodna radikalna stranka u Bosni i Hercegovini na izborima za Ustavotvornu skupštinu,” *Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta* 5, Sarajevo 1969, 197–216.
 - » Kraus, Lavoslav. *Susreti i sudbine. Sjećanja iz jednog aktivnog života*, „Glas Slavonije“, Osijek 1973.
 - » Madžar, Božo (ur.). *Generalni štrajk rudara Bosne i Hercegovine i Husinska buna 1920*, IGTR OOUR „Univerzal“, OOUR Izdavačka djelatnost Tuzla, Tuzla 1984.
 - » Marjanović, Jovan. *Potsetnik iz istorije Komunističke partije Jugoslavije (1919–1941)*, Rad, Beograd 1953.
 - » Marković, Dragan – Ljubiša, Ristović. *Pred nepriznatim sudom, Knjiga I. Veliki sudski procesi komunistima u predratnoj Jugoslaviji*, Kultura, Beograd 1959.

- » Marković, Sima. *Budžet Jugoslavije ili Kako jugoslovenska buržoazija pljačka radni narod*, Socijalistička Izdavačka Knjižara „Tucović“, Beograd 1920.
- » Marković, Moma – Ivan, Laća. *Organizacioni razvitak Komunističke partije Jugoslavije (SKJ)*, Novinsko-izdavačko i štamparsko preduzeće „Kultura“, Beograd 1960.
- » Muminović, Rasim. *Ognjen Prica, Svijest, život i Partija*, Školska knjiga, Zagreb 1982.
- » Milin, Ljubomir. *Beli teror*, Novinsko-izdavačko preduzeće „Progres“, Novi Sad 1959.
- » Nedimović, Uroš. “Radnički pokret u Bosni i Hercegovini u prvoj polovini 1921. godine,” *Prilozi* 1, Sarajevo 1965, 55–95.
- » Nielsen, Christian Axboe. *Making Yugoslavs. Identity in King Aleksandar’s Yugoslavia*, University of Toronto Press, Toronto 2014.
- » Očak, Ivan. *U borbi za ideje Oktobra. Jugoslavenski povratnici iz Sovjetske Rusije (1918–1921)*, Stvarnost, Zagreb 1976.
- » Omerović, Enes. „Kaznenopravna zaštita države na tlu Bosne i Hercegovine od stvaranja Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca do donošenja Vidovdanskog ustava,“ *Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo* 40, Sarajevo 2011, 339–362.
- » Pašić, Dževad. „Formiranje KPJ u Tuzli i njeno legalno djelovanje od 1918. do 1921. godine,“ *Prilozi za istoriju KPJ/SKJ Tuzla*, Opštinski komitet Saveza komunista BiH Tuzla; IGTR „Univerzal“ OOUR Izdavačka djelatnost Tuzla, Tuzla 1986, 47–76.
- » Pejić, Šimo. „Tunjo Miljanović“, *Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji. Knjiga prva. Revolucionarni radnički pokret u Tuzli do 1941*, Odbor za ediciju „Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji“; Izdavačko grafička i trgovinska radna organizacija „Univerzal“ Tuzla – OOUR „Grafičar“ Tuzla, Tuzla 1979, 216–224.
- » Prica, Ognjen. „Pouke iz engleskog rudarskog štrajka“, *Radnički pokret* 11, Beograd 1926, 336.
- » Purivatra, Atif. *Nacionalni i politički razvitak Maslimana (Rasprave i članci)*, „Svjetlost“, Izdavačko preduzeće, Sarajevo 1969.
- » Ribar, Ivan. *Politički zapisi*, Prosveta – Izdavačko preduzeće Srbije, Beograd 1948.

- » Ribar, Ivan. *Stara Jugoslavija i komunizam. Zakoni, sudovi, zatvori i logori u staroj Jugoslaviji protiv komunista*, Novinarska izdavačka kuća Stvarnost, Zagreb 1967.
- » Seferović, Nusret. *Ognjen Prica. Životni put i revolucionarno delo*, Dečje novine, Gornji Milanovac 1983.
- » Sentić, Marija – Sigetlija, Sofija – Potočki, Mijo. *Kronologija SKJ 1919–1969*, Stvarnost, Zagreb 1970.
- » Šakanović, Dino. „Značaj elementa solidarnosti u Husinskoj buni,“ *Husinska buna – proizvodnja revolucionarnog subjekta*, Rosa-Luxemburg-Stiftung SEE - Ured u Bosni i Hercegovini, Tuzla 2021, 25–39.
- » Šehić, Nusret. *Četništvo u Bosni i Hercegovini (1918–1941). Politička uloga i oblici djelatnosti četničkih udruženja*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1971.
- » Topalović, Živko. *Unutrašnji položaj u Jugoslaviji*, Socijalistička Štamparija „Tucović“, Beograd 1923.
- » Topalović, Živko. *Začeci socijalizma i komunizma u Jugoslaviji*, The Peasant Jugoslavija, London 1960.
- » Ustavotvorna Skupština Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, *Stenografske beleške Ustavotvorne Skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. (Od I prethodnog do XXXVII redovnog sastanka)*, Državna štamparija Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Beograd 1921.
- » Vujasinović, Todor. „Predgovor“, *Husinski rudari*, “Četvrti jul”, Beograd 1975, 5-8.
- » Vujatović, Jovan. *Husinska buna*, Narodna prosvjeta, Sarajevo 1955.
- » Vujošević, Ubavka (ur.). *Đuro Đaković, život i djelo*, Historijski institut Slavonije i Baranje, Slavonski Brod 1979.

ISELJAVANJE IZ BOSNE
I HERCEGOVINE U
SJEDINJENE AMERIČKE
DRŽAVE U RAZDOBLJU
MONARHISTIČKE
JUGOSLAVIJE.
PODACI IZ KARTOTEKE
ISELJENIČKOG
KOMESARIJATA

Apstrakt

Rad se bavi analizom podataka iz kartoteke iseljeničkog komesarijata. Kartoteka se nalazi u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu, u fondu iseljenički komesarijat. Podaci o iseljenicima iz Bosne i Hercegovine u Sjedinjene Američke Države dovode se u vezu sa službenim izvješćima i općim trendovima iseljavanja iz Kraljevine Jugoslavije. Temeljem analiziranih podataka, poput spola, dobi, pismenosti, vjerske i nacionalne pripadnosti, upotpunjuje se slika iseljavanja sa prostora Bosne i Hercegovine u Sjedinjene Američke Države u razdoblju monarhističke Jugoslavije.

Ključne riječi

Iseljenički komesarijat, Bosna i Hercegovina, iseljavanje, monarhistička Jugoslavija

EMIGRATION FROM
BOSNIA AND
HERZEGOVINA TO
THE UNITED STATES
OF AMERICA IN THE
PERIOD OF MONARCHIST
YUGOSLAVIA. DATA
FROM THE EMIGRATION
COMMISSARIAT FILES

Abstract

The paper engage with the analysis of data from the records of the Immigrants' Commissariat. The Record is located in the Croatian State Archives in Zagreb, in the Immigrants' Commissariat fund. The data on emigrants from Bosnia and Herzegovina to the United States preserved in the file are linked to official reports and general trends of emigration from the Kingdom of Yugoslavia. Based on the analyzed data, such as gender, age, literacy, religious and national affiliation, is completed the picture of emigration from Bosnia and Herzegovina to the United States during the period of monarchist Yugoslavia.

Keywords

Emigration Commissariat, Bosnia and Herzegovina, emigration, monarchist Yugoslavia

Prvi svjetski rat i raspad Austro-Ugarske Monarhije predstavljaju veliku prekretnicu u povijesnoj zbilji ovih prostora. Političko i društveno rastakanje stare i stvaranje nove države, popraćeno dramatičnim ratnim zbivanjima, dovelo je do radikalnih promjena u pravnom, političkom, društvenom, kulturnom i ekonomskom pogledu. Izazovi izgradnje novog državnog i društvenog sustava vodili su do različitih konflikata koje historiografija uglavnom identificira kroz prizmu političke povijesti. Nasuprot burnim političkim zbivanjima, koja obilježavaju prostor novoformirane Kraljevine, tekli su dubinski povijesni procesi koji su imali jasne odlike kontinuiteta. Riječ je o migracijskim procesima. Migracijska kretanja predstavljaju rijetku povijesnu konstantu bez obzira na promatrano razdoblje i prostor, tako da ih u kontinuitetu možemo pratiti prije i poslije velikog političkog prevrata.

Značajni emigracijski procesi sa prostora međuratne Jugoslavije, posljedično tome i sa prostora Bosne i Hercegovine, prema Sjedinjenim Američkim Državama, tema su kojoj se može pristupiti iz različitih historiografskih polazišta i teško je zamisliti da se u okviru pojedinačnih istraživanja mogu obuhvatiti svi njezini aspekti.¹ Put prema izgradnji kompleksnog mozaika migracijskih procesa vodi analizi izvora koji do sada nisu bili predmet cjelovitijih historiografskih istraživanja kao

1 Unatoč bogatoj literaturi koja se bavi različitim aspektima emigracije sa prostora međuratne Jugoslavije, tema iseljavanja iz Bosne i Hercegovine u Sjedinjene Američke Države nije pronašla izraženije mjesto u historiografskim osvrtima. Kao polazište u daljnje istraživanje navedene problematike treba istaknuti knjigu Vesne Đikanović, *Iseljavanje u Sjedinjene Američke Države. Jugoslavensko iskustvo 1918-1941.*, Beograd, 2012. U knjizi se može pronaći niz vrijednih podataka o iseljavanju iz BiH prikazanih kroz pregled cjelokupne problematike iseljavanja sa prostora međuratne Jugoslavije. Pored navedene knjige valja istaknuti i zbornik radova kojega je, sa suradnicima, uredio Ivan Čizmić, *Iseljeništvo naroda i narodnosti Jugoslavije i njegove uzajamne veze sa domovinom*, Zagreb, 1978. Zbornik može izvrsno poslužiti kao uvod u razumijevanje složenosti problematike iseljavanja. Uz navedene cjelovite prikaze emigracijskih procesa, vrijedne informacije o iseljavanju iz međuratne BiH u SAD mogu se pronaći i u djelima koja bave pojedinim aspektima toga iseljavanja, poput, monografije *100 godina Bošnjaka u Americi*, koju je napisao i uredio Senad Agić 2006. Također ne treba zanemariti niti manje priloge poznavanju emigracijskih procesa iz BiH, koji se mogu pronaći u mnogobrojnim znanstvenim radovima objavljenim u periodičkim publikacijama. Usp. Bibliografski prikaz Sanje Klempić Bogadi, Margarete Gregurović, Jasne Blažević i Viktorije Kudre Beroš, „Bibliografija radova objavljenih u časopisu Migracijske teme / Migracijske i etničke teme (1985-2014), *Migracijske i etničke teme* 1 (2015).

i otvaranjem novih interpretacijskih obzora. U tom smislu kartoteka Iseljeničkog komesarijata, središnje državne institucije po pitanju emigracije, predstavlja vrijedan izvor koji nedvojbeno zaslužuje historiografsku pažnju.² Analiza opsežnih podataka sadržanih u kartoteci pruža mogućnost upotpunjavanja slike procesa iseljavanja stanovništva iz BiH u SAD te omogućuje potvrdu pretpostavke da su ti procesi bili u skladu s općim emigracijskim tendencijama sa prostora novoformirane države.

Problematika migracija u monarhističkoj Jugoslaviji

Osnutak Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca 1. prosinca 1918., državne tvorevine koja je od 1921. ponijela naziv Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, a od 1929. Kraljevine Jugoslavije, nije prekinuo intenzivne emigracijske procese usmjerene prema Sjedinjenim Američkim Državama. Masovno iseljavanje u SAD je obilježavalo cjelokupni europski prostor i možemo ga pratiti još od sredine 19. stoljeća. Europu, u tom razdoblju, karakterizira veliko povećanje broja stanovništva, koje će posljedično narušiti postojeće društvene i ekonomske strukture, što će lančano voditi u pravcu intenzivnijeg kretanja stanovništva prema SAD-u. Krajem 19. i početkom 20. stoljeća emigracijski procesi prema SAD-u snažno su zahvatili i prostor jugoistoka Europe.³ Prema statističkim podacima sa prostora Austro-Ugarske prema SAD-u iselilo se samo 1900. godine više od pola milijuna stanovnika.⁴ U tom velikom iseljeničkom korpusu značajno su mjesto zauzimali Hrvati, Slovenci i Srbi, koji su živjeli na prostoru Monarhije. Iseljenički je val ponajprije zahvatio Hrvatsku, i to njezina otočna i priobalna područja, koja su bila izložena dubokoj ekonomskoj krizi no kasnije se proširio i na kontinentalna područja Hrvatske te na Sloveniju.⁵ U navedenom razdoblju iseljavanje sa prostora Kraljevine Srbije je znatno manjeg opsega. Pozitivni ekonomski i politički pokazatelji, koji karakteriziraju Kraljevinu Srbiju u razdoblju 19. stoljeća, odgodit će procese masovnijeg iseljavanja tek u prva desetljeća 20. stoljeća.⁶ U razdoblju neposredno

2 HDA, Iseljenički komesarijat, Kartoteka, lad. 82.-113.

3 Đikanović, 2012, 38., 39.

4 Hranilović, 1987, 325.

5 Detaljnije o iseljavanju iz Hrvatske i Slovenije u SAD vidi: Čizmić – Sopta – Šakić, 2005. i Milharčić Hladnik – Kalc – Žitnik Serafin, 2020.

6 Đikanović, 2012, 48, 49.

prije početka Prvoga svjetskoga rata iseljavanje sa prostora Kraljevine Srbije u SAD postaje masovnije, a samim time, u kontekstu priprema za rat i jačanja demografskih i ekonomskih potencijala države, i politički problem. U cilju da spriječi daljnje iseljavanje stanovništva Vlada Kraljevine Srbije uvodi visoke novčane pristojbe za dobivanje potrebne iseljeničke dokumentacije.⁷ U prvim desetljećima dvadesetog stoljeća odvijat će se intenzivno iseljavanje i sa prostora Bosne i Hercegovine no ono će uglavnom biti usmjereno prema Turskoj. Procjenjuje se da se iz Bosne i Hercegovine, u drugoj polovici 19. i početkom 20. stoljeća iselilo čak 130.000 stanovnika muslimanske vjeroispovijesti.⁸ Iseljavanje muslimanskog stanovništva valja staviti i u kontekst Balkanskih ratova 1912. i 1913. Nakon njihovog završetka može se pratiti intenzivno iseljavanje etničkih Turaka, ali i drugog muslimanskog stanovništva u Tursku.⁹ U tom velikom emigracijskom valu prekomorska emigracija je bila manje zastupljena. U manjoj su mjeri emigracijski procesi prema SAD-u bili vidljivi i u drugim područjima buduće države.¹⁰ Gledajući ukupno, godišnji se emigracijski, saldo sa prostora buduće Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, u razdoblju prije početka Prvoga svjetskoga rata, procjenjuje na približno 50.000 iseljenih osoba.¹¹

Ratna zbivanja i pojačani državni nadzor nad iseljavanjem stanovništva doveli su do određene stagnacije u iseljivanju no po prestanku rata i osnutku nove države iseljavanje se ponovno intenzivira. Neposredno nakon stvaranja Kraljevine zabilježeni su novi emigracijski pravci i tendencije. Prema podacima imigracijske službe SAD-a, vidljiv je porast broja Srba, Crnogoraca i Bugara, koji su u američkim statistikama prikazani kao jedna kategorija no već u prvim godinama postojanja nove Kraljevine obilježja iseljavanja se, kroz najveću zastupljenost Hrvata i Slovenaca, izjednačuju s prijeratnim tendencijama.¹² Pored SAD-a, koje su, kao i u ranijim razdobljima, najpoželjnije odredište iseljenika, nakon završetka Prvoga svjetskoga rata zamjetan je porast broja iseljenika prema Kanadi i zemljama Južne Amerike.¹³ Uz prekomorsko

7 Miletić, *Etnički predznak jugoslovenske iseljeničke politike, 1918-1928.*

8 Hadžibegović, 1978, 243–247. Đikanović, 2012, 49. Mrduljaš, 2017, 160.

9 Miletić, *Etnički predznak jugoslovenske iseljeničke politike, 1918-1928.*

10 Van Selm, *Macedonia: At a Quiet Crossroads*, 212–216.

11 Hranilović, 1987, 325.

12 Đikanović, 2012, 221.

13 Izvješća, 1998, 26.

iseljavanje valja imati na umu da su prve godine Kraljevine Jugoslavije obilježene brojnim iseljavanjem stanovništva koje nije bilo obuhvaćeno službenim statistikama. Riječ je uglavnom o iseljavanju nacionalnih manjina, koje je u velikom broju slučajeva bilo usmjereno prema matičnim zemljama.¹⁴ Nadalje, iseljeničke statistike nisu prikazivale iseljavanje muslimanskog stanovništva u Tursku, premda je ono bilo vrlo izraženo. U razdoblju između 1923. i 1939. iz Kraljevine se u Tursku iselilo nešto više od 115.000 stanovnika.¹⁵ Uz to valja spomenuti i iseljavanje koje je imalo privremeni karakter, poput onog iz Makedonije prema Bugarskoj i Srbiji.¹⁶

Gotovo je nemoguće jednoznačno istaknuti uzroke iseljavanja stanovništva sa prostora Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Općenito govoreći osnovni pokretač migracijskih procesa uvijek je obilježen težnjom za boljim životom. Želju za boljim životom ne treba isključivo interpretirati u kontekstu ekonomije. Ona može biti izražena i kao težnja za vjerskim ili političkim slobodama.¹⁷ Razloge iseljavanja stanovništva treba sagledavati i u kontekstu tradicije, koja je primjerice nedvojbeno postojala na prostoru Dalmacije, a ne treba niti zanemariti, u pojedinim slučajevima zabilježene avanturističke motive. Unatoč nebrojenim mogućnostima interpretacije motiva iseljavanja, ono se ipak dominantno promatra kao politički i ekonomski motivirani proces.¹⁸

Gledajući iz šire perspektive cijeli prostor jugoistoka Europe u poslijeratnim godinama karakterizira povećanje broja stanovništva, slaba industrijska razvijenost i zaostalost poljoprivrede.¹⁹ Tome valja pridodati i nestabilnu političku situaciju evidentnu na prostoru Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.²⁰ Nerazriješeno nacionalno pitanje, velikim dijelom naslijeđeno iz razdoblja Austro-Ugarske Monarhije, pojačano srpskom unitarističkom politikom, stvaralo je političku podlogu iseljavanju sa prostora nove države.²¹

14 Nejašmić, 1990, 517.

15 Mehmeti, Nuhija, 2020, 188.

16 Apostolovska Toshevska – Madjevikj – Ljakoska – Gorin – Radevski – Dimitrovska, 2018, 53.

17 Đikanović, 2012, 231, 232.

18 Isto.

19 Isto, 41.

20 Isto, 60.

21 Pregled političke povijesti Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, s posebnim naglaskom na nacionalno pitanje usp. Matković, 2002.

Prema ekonomskim pokazateljima Kraljevina SHS svrstavala se uz najnerazvijenije europske zemlje. U njezinom gospodarstvu zamjetna je izrazita dominacija poljoprivredne proizvodnje, što je jasno vidljivo u statističkim publikacijama. Prema onima iz 1921. poljoprivredna proizvodnja je činila čak 76% od ukupne proizvodnje, dok je zastupljenost industrije i zanata bila prilično mala, svega 9,4%. Udio trgovine u cjelokupnom gospodarstvu je bio još manji (3,2%), dok su se ostale grane privređivanja, u postocima nalazile znatno ispod toga broja.²² Visoki udio poljoprivredne proizvodnje u gospodarstvu Kraljevine pratila je sveukupna nerazvijenost toga sektora. U usporedbi s drugim europskim zemljama u cjelokupnoj površini Kraljevine zamjetan je visoki udio šuma i mali udio oranica. Uz male površine pod oranicama, nerazvijenosti poljoprivrede doprinio je mali broj poljoprivrednih gospodarskih sprava, poput ralica, plugova, drljača i sl. Navedeno je stanje poljoprivrede svrstavalo Kraljevinu u red poljoprivredno najnerazvijenijih europskih zemalja, poput, Bugarske, Rumunjske, Albanije i Španjolske.²³

Industrija Kraljevine je bila još u lošijem stanju nego što je bila poljoprivreda. Značajnije industrijske proizvodnje gotovo da nije niti bilo, a među skromno razvijenim industrijskim sektorima najviše su se isticale drvna i prehrambena industrija. Natruhe industrijske proizvodnje u drvnjoj i prehrambenoj industriji su posve razumljive s obzirom na izrazito veliki udio šuma u ukupnoj površini te s obzirom na gospodarsku orijentaciju na poljoprivredu.²⁴ Ekonomski su najrazvijenija područja u novoformiranoj državi bile Hrvatska i Slovenija, u kojima je industrija bila najrazvijenija, dok je Vojvodina prednjačila u poljoprivrednoj proizvodnji.²⁵ Bosna i Hercegovina je, s druge strane, bila jedno od ekonomski najnerazvijenijih područja. Male obradive zemljišne površine, velikim dijelom uvjetovane zemljopisnim obilježjima, stavljale su Bosnu i Hercegovinu, s udjelom u cjelokupnoj gospodarskoj proizvodnji, jedino ispred Dalmacije i Crne Gore.²⁶ Alati koji su se koristili za obradu zemlje bili su vrlo nerazvijeni i primitivni, uglavnom drveni. Na cijelom prostoru Bosne i Hercegovine gotovo

22 Joso Lakatoš, „Važnije europske karte“, 6.

23 Lakatoš, „Poljoprivreda“, 1–3

24 Lakatoš, „Industrija“, 1., 2.

25 Lakatoš, „Industrija“, 1., 2., „Poljoprivreda“, 1–3

26 Lakatoš, „Poljoprivreda“, 1–3

da nije bilo nikakve mehanizacije, tako da je u pogledu razvijenosti poljoprivrede bila ispod državnog prosjeka.²⁷ Slaba razvijenost Bosne i Hercegovine bila je vidljiva i u sektoru stočarstva. Ratom osiromašeni stočni fond nije se tijekom cijelog međuratnog razdoblja vratio na one vrijednosti koje je imao prije početka Prvoga svjetskoga rata. Broj stoke po glavi stanovnika je bio u konstantnom padu.²⁸ S obzirom na stanje u industriji, u Bosni i Hercegovini, osim rudarstva, nešto drvne i kemijske industrije gotovo da nije bilo industrijske proizvodnje.²⁹

Nerazvijenost privrede je bila u uskoj vezi s lošim životnim uvjetima. Izrazito visoka stopa nataliteta i mortaliteta, a posljedično tome i visoki udio djece u stanovništvu, obilježavaju demografsku sliku Bosne i Hercegovine.³⁰ Stanovništvo je uglavnom živjelo na selu (84,45%) i bavilo se poljoprivredom (84,07%). Pismenost je bila znatno niža od državnog prosjeka, pogotovo žena. Zdravstvene prilike su bile iznimno loše. Među stanovništvom su harale „socijalne“ bolesti (sifilis i tuberkuloza). Vladalo je veliko siromaštvo, a alkoholizam je bio široko rasprostranjen. U razdoblju između 1919. i 1922. na prostoru Bosne i Hercegovine gladovanje je bilo masovna pojava, a k tome je vladala i nestašica pitke vode.³¹ Ne treba previše dvojiti da je upravo taj težak život bio jedan od najznačajnijih pokretača emigracijskih procesa. Veliki doprinos iseljavanju zasigurno je davala i velika međunarodna ekonomska kriza tridesetih godina, koja se odražavala i na ekonomsku sliku Kraljevine te posredno utjecala i na već ionako težak život stanovništva. S razvojem svjetske krize evidentno je i dodatno nazadovanje privredne slike Bosne i Hercegovine.³²

Nakon Prvog svjetskog rata opće ekonomsko stanje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca najbolje obilježava pojam nestašice. Nestašica ugljena je vodila prestanku funkcioniranja prometa, velika devalvacija je vodila porastu cijena, a ovaj je imao za posljedicu nestašicu hrane, nerazvijena industrijska proizvodnja uzrokovala je nestašicu većine vrsta roba i nestašicu radnih mjesta.³³ Tešku, gotovo

27 Hrelja, 1994, 39. 40.

28 Isto, 66.

29 Lakatoš, „Industrija“, 1., 2.

30 Hrelja, 1994, 24.

31 Isto, 28, 29, 204, 211, 220.

32 Isto, 72.

33 Detaljnije o ekonomskoj slici Kraljevine SHS s obzirom na stanje stočnog fonda usp. Kolar, 1991; Kolar, 1971, 58.

dramatičnu ekonomsku sliku siromašnih krajeva Hrvatske i Bosne i Hercegovine izvršno dočarava političar i ekonomist Rudolf Bičanić. On 1935. obilazi ekonomski nerazvijena područja i svjedoči o gladi i neimaštini. Bičanić govori o nestašici osnovnih živežnih namjernica, poput kruha, nedostupnosti pitke vode, izrazito lošim higijenskim uvjetima i katastrofalnim zdravstvenim prilikama. Kada opisuje životni standard stanovništva Bičanić govori da ljudi na selu nemaju novca za kupovinu odjeće te da u kućama većina stanovnika uopće ne posjeduje niti krevet. Takva ekonomska slika, prema njemu, uzrokuje prekomjerno zaduživanje stanovništva i rasprodaju zemljišta te na kraju, iseljavanje u prekomorske zemlje.³⁴ U situaciji kada se na iseljavanje gledalo kao na jedino rješenje teških životnih prilika vlasti su bile prisiljene obratiti značajniju pozornost na emigracijsku problematiku. Svjesna mogućih negativnih posljedica prekomjerne emigracije, Vlada Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, za razliku od prijašnje Vlade Austro-Ugarske Monarhije počinje obraćati veću pozornost na iseljavanje i iseljenike.

Odnos Kraljevine prema pitanju iseljavanja nije jednostavno ocijeniti. Njega možemo sagledavati iz različitih polazišta. Jedan aspekt te iseljeničke politike nedvojbeno treba dovesti u vezu s politikom Kraljevine prema nacionalnim manjinama. Državne su se vlasti vrlo blagonaklono odnosile prema iseljavanju Nijemaca i Mađara, koje je bilo poticano režimom izdavanja putnih isprava, dok su istovremeno zauzimale vrlo restriktivni stav prema izdavanju putnih isprava većinskih naroda u Kraljevini.³⁵ Sličan stav je zauziman i po pitanju iseljavanja muslimanskog stanovništva. Ono je sustavno prešućivano u statističkim izvješćima tako da njegove razmjere ne možemo sa sigurnošću utvrditi. Općenito gledajući, udio manjinskih naroda u sveukupnoj iseljeničkoj populaciji Kraljevine je bio vrlo visok. Tako se on, primjerice, za 1925. godinu procjenjuje na čak 58%.³⁶ Stav prema iseljavanju nacionalnih manjina s vremenom se mijenjao. Djelovanje manjinske političke emigracije se smatralo vrlo štetnim tako da se državne vlasti neće odnositi blagonaklono niti prema iseljavanju manjinskih naroda.³⁷

34 Bičanić, 1996, 31.

35 Miletić, *Etnički predznak jugoslovenske iseljeničke politike, 1918-1928.*

36 Isto.

37 Đikanović, 2012, 177.

Na iseljavanje stanovništva se nije gledalo samo kao politički problem, na što ukazuje odnos državnih vlasti prema iseljavanju nacionalnih manjina. Iseljavanje se promatralo i iz ekonomskog gledišta, tako su vlasti povoljnije gledale na iseljavanje siromašnog stanovništva, iz privredno nerazvijenih područja.³⁸ Upravo je pitanje ekonomskih učinaka iseljavanja vodilo k ambivalentnom stavu spram iseljavanja. S jedne strane monarhističke vlasti su nastojale smanjiti intenzitet iseljavanja, dok se s druge strane, na priljev iseljeničkih novčanih doznaka gledalo kao na dobrodošao i značajan izvor popunjavanja državnog proračuna, tako da nisu poduzimani neki značajniji koraci u cilju povratka iseljenog stanovništva. U tom smislu vlasti su se više fokusirale na širenje rodoljubnih osjećaja kod iseljenika i sprječavanja njihove asimilacije, nego na sprječavanje iseljavanja sa prostora Kraljevine.³⁹

Institucionalni okvir iseljeničke politike

Izgradnja institucionalnog okvira iseljeničke politike Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca ima svoje polazište u naslijeđenom institucionalnom okviru Austro-Ugarske Monarhije, odnosno Zemaljske vlade za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju. Veliki iseljenički val koji je zahvatio Hrvatsku krajem 19. i početkom 20. stoljeća primorao je monarhijske vlasti na osnutak Iseljeničkog odsjeka u okviru Zemaljske vlade. On je osnovan 1912. i u njegovoj nadležnosti je uglavnom bila briga o iseljeničkim organizacijama te prijevoznim koncesionarskim društvima.⁴⁰ Iseljenički odsjek, odnosno Odsjek za iseljeničke poslove, u novoj državi zamijenio je Odsjek za iseljavanje i useljavanje, osnovan 1920. Osnutak Odsjeka, koji je djelovao u sklopu Ministarstva socijalne politike, popraćen je i donošenjem zakonske regulative. Godinu dana kasnije, 1921., donesen je Zakon o iseljavanju i useljavanju kojim su definirani osnovni pojmovi i zacrtani pravci postupanja nove vlasti prema problemu iseljavanja.⁴¹ S obzirom na hrvatsko iskustvo iseljeničkih službi, a i još uvijek najizraženiju tendenciju iseljavanja stanovništva sa prostora Hrvatske, u Zagrebu je 1922. osnovan Generalni iseljenički komesarijat koji će biti podređen Odsjeku za iseljavanje i useljavanje

38 Isto, 174–176.

39 Hranilović, 1987, 327–329; Đikanović, 2012, 90.

40 Bućin, 2017, 39.

41 Hranilović, 1987, 329.

stacioniranom u Beogradu. Generalni iseljenički komesarijat u Zgrebu će već sljedeće godine biti ukinut te će biti zamijenjen novoosnovanim iseljeničkim komesarijatom, također smještenim u Zagrebu. Iseljenički komesarijat je preuzeo uloge koje je imao Generalni iseljenički komesarijat. U njegovu nadležnost je spadalo gotovo sve što se odnosilo na iseljeništvo; pravna pomoć iseljenicima, vođenje statistika, koordinacija pojedinih komesara, briga o koncesijama, vođenje iseljeničkog konačišta, praćenje rada iseljeničkih organizacija, izdavanje periodike i sl. Među različitim statistikama i evidencijama iseljenički komesarijat je redovito podnosio izvješća o stanju iseljavanja te je vodio i kartoteku iseljenika.⁴²

Podaci iseljeničkog komesarijata o iseljavanju u SAD

Osnovne konture iseljavanja iz Kraljevine SHS prema SAD-u vidljive su nedugo nakon formiranja nove države i početnih vođenja statistika. Premda službene statistike zasigurno ne daju cjelovitu sliku iseljavanja sa prostora Kraljevine, podaci doneseni u njima predstavljaju vrijedan prilog poznavanju iseljeničkih procesa. Manjkavosti službenih statistika su vidljive po pitanju iseljavanja muslimanskog stanovništva te nepoznavanju opsega ilegalnih migracija, koje su bile prisutne kroz cijelo razdoblje postojanja Kraljevine no unatoč tim nedostacima one predstavljaju nezaobilazan izvor o iseljavanju stanovništva. Iz dopisa Generalnog iseljeničkog komesarijata, upućenom Ministarstvu za socijalnu skrb, temeljenom na statistikama imigracijskih službi SAD-a, od 1899. do 1920. na prostor SAD-a, sa prostora novoformirane Kraljevine, se iselilo nešto više od 600.000 ljudi. Od tog broja najviše je iseljenika bilo iz Hrvatske (skoro 56%), zatim, Slovenije (18,67%) i Vojvodine (12,44%). Dalmacija je navedena kao zasebno područje iz kojega se na prostor SAD-a iselilo 6,45% od ukupnog broja iseljenika, dok se sa užeg prostora Srbije iselilo 3,88%. Zabilježenih iseljenika sa prostora Bosne i Hercegovine je bilo 10.000, odnosno 1,61% od ukupnog broja iseljenih osoba. Najmanji postotak u sveukupno iseljenoj populaciji dolazio je sa prostora Crne Gore, njih nešto manje od 1%.⁴³ Slične omjere iseljenih osoba sa prostora Kraljevine SHS možemo pratiti i 1921. te 1922. Prema izvješću Generalnog iseljeničkog komesarijata,

42 Detaljnije o institucionalnom okviru iseljeničke politike Kraljevine SHS vidi: Bućin, 2017.

43 Izvješća, 1998, 21.

iz travnja 1923. sa prostora Kraljevine SHS se 1921. iselilo 12.965 osoba dok je 1922. državu napustilo 6.086 osoba.⁴⁴ Razloge tom, drastičnom smanjenju iseljavanja sa prostora Kraljevine prvenstveno treba staviti u kontekst promjena useljeničke politike SAD-a. Naime, 1921. je u SAD-u donijet Zakon o imigraciji kojim je ograničen broj useljenika po pojedinim državama. Taj je broj definiran razmjerno broju već prisutnih useljenika u SAD-u. Za izračun kvote useljavanja uzeto je stanje iz popisa stanovništva SAD-a iz 1910. Određeno je da se dodatno godišnje u SAD može useliti 3%, od broja popisanih, novih useljenika. Za Kraljevinu SHS to je u konačnici značilo da se godišnje u SAD može useliti 6.426 osoba.⁴⁵ Gledajući omjere iseljenog stanovništva, po pojedinim dijelovima Kraljevine SHS, 1921., kao i 1922. najviše je iseljenika odlazilo iz Hrvatske (50,49% 1921. i 49,83% 1922) Udio iseljenika iz Slovenije u ukupnom broju iseljenih je 1921. iznosio 19,19%, a 1922. je bio znatno manji (7,22%). Visoki udio u iseljenim osobama zadržan je i na prostoru Vojvodine. Njih je 1921. bilo 17,5% dok ih je 1922. bilo 18,37%. Iz navedenog izvješća razvidno je da je porastao i broj iseljenih sa prostora Bosne i Hercegovine. U apsolutnim i postotnim brojevima on je iznosio 479 (3,69%) 1921. i 162 (2,66%) 1922.⁴⁶

Nakon smanjivanja useljeničkih kvota u SAD-u otvaraju se novi pravci iseljavanja iz Kraljevine SHS, tako 1923. značajno raste broj iseljenih osoba u zemlje latinske Amerike no taj je broj još uvijek značajno manji nego broj onih koji se iseljavaju na prostor SAD-a. Navedeni je porast vidljiv i u službenim statistikama. Prema izvješću iz 1923. u Kanadu se 1921. iseljavalo 0,6% od ukupnog broja iseljenika, 1922. taj postotak raste na 2,9%, a 1923. na 7,6%. Prema zemljama Južne Amerike 1921. iselilo se 3% od ukupnog iseljeničkog korpusa, 1922. 6,49%, a 1923. čak 45,91%.⁴⁷ U tom razdoblju se u pravcu SAD-a iselilo 4130 osoba, među kojima je opet najviše bilo onih iz Hrvatske, Slovenije, Vojvodine i Dalmacije. Sa područja Bosne i Hercegovine taj je broj značajno smanjen (njih samo 92) no s obzirom na udio u ukupnom broju on je vrlo sličan u odnosu na ranije razdoblje (2,22%). Izvješće iz 1923. nam daje detaljniju sliku iseljenika. Među iseljenim osobama, osim u slučaju iseljavanja iz Slovenije, dominiraju muške osobe. Iseljenici su

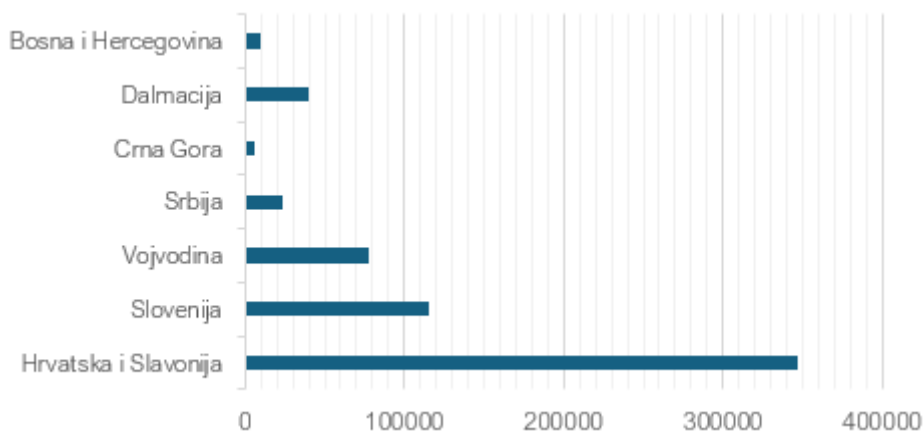
44 Isto, 24.

45 Jonjić, 1998, 10.

46 Izvješća, 1998, 24.

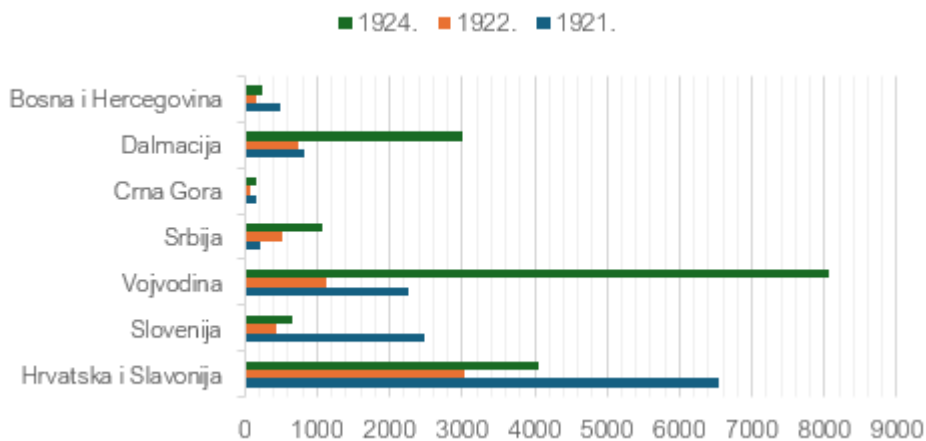
47 Izvješća, 1998, 26.

najčešće nekvalificirani radnici ili zemljoradnici mlađe i srednje životne dobi, dominantno katoličke vjeroispovijesti. Iseljavalo se uglavnom pismeno stanovništvo, među kojim je bio relativno velik broj onih koji su poznavali, pored svog jezika, i njemački jezik. Uglavnom su se po prvi put iseljavali iz svojih domova. Prema izvješću više od pola sveukupnih iseljenika nije u svojoj domovini posjedovalo nikakav imetak tako da su razlozi njihovog iseljavanja gotovo isključivo ekonomski. Sličnu sliku nam daje i detaljan izvještaj iz 1925.⁴⁸

Grafikon 1. Grafički prikaz prekomorskih iseljavanja iz Kraljevine SHS za razdoblje 1899–1920.

(Izvor: Izvješća iseljeničkog komesarijata u Zagrebu 1922.–1939.)

Grafikon 2. Grafički prikaz prekomorskih iseljavanja iz Kraljevine SHS za razdoblje 1921–1924.

(Izvor: Izvješća iseljeničkog komesarijata u Zagrebu 1922.–1939.)

Navedena slika dominantnosti ekonomskih motiva iseljavanja sigurno ne ocrtava potpune konture iseljavanja sa prostora Kraljevine. Kao što je već istaknuto, kompleksan odnos prema iseljavanju posebno je vidljiv po pitanju iseljavanja nacionalnih manjina i muslimanskog stanovništva, bez obzira na njegovu etničku pripadnost, koje je imalo izraženu političku konotaciju.⁴⁹ S obzirom da je iseljavanje u SAD bilo najvećim dijelom ipak određeno američkom imigracijskom politikom prikazani podaci iz statističkih izvješća Iseljeničkog komesarijata zasigurno predstavljaju prilično vjerodostojan izvor o emigraciji u SAD.

Daljnjom redukcijom useljeničkih kvota SAD-a 1924. i donošenjem novog zakona prema kojem se u SAD iz Kraljevine SHS godišnje mogla useliti samo 671 osoba,⁵⁰ iseljenici se sve više okreću drugim destinacijama. Među njima posebno mjesto zauzimaju zemlje južne Amerike. Kratkotrajno to iseljavanje počinje brojčano premašivati ono u SAD. Godine 1927. i 1930. najviše prekomorskih iseljenika za svoje odredište ima Argentinu. Uz još uvijek vrlo dominantna iseljavanja u prekomorske zemlje, Kraljevinu SHS sve više stanovnika počinje zamjenjivati europskim zemljama.⁵¹ Premda je to iseljavanje u početku uglavnom bilo sezonskog karaktera, ono će otvoriti nove emigracijske pravce koji će obilježiti nadolazeće godine. Unatoč činjenici da je iseljavanje u SAD bilo značajno ograničeno, ono još uvijek predstavlja vrlo značajnu komponentu u sveukupnom iseljavanju sa prostora Kraljevine SHS. Narednih godina ono je opet nadmašilo iseljavanje u Južnu Ameriku no sumarni pregled iseljavanja iz Kraljevine SHS, po banovinama, ne dozvoljava mogućnost detaljnijeg pregleda po današnjim državama.⁵²

Pored detaljnih izvješća o iseljavanju, koja su često nastajala na temelju američkih useljeničkih statistika, Iseljenički je komesarijat vodio i kartoteku iseljenika. U kartoteci se nalaze podaci koje je Ministarstvo socijalne politike zapisivalo prilikom izdavanja putovnica.

Pojedinačna kartica iz kartoteke Iseljeničkog komesarijata sadržava podatke o svakom pojedinom iseljeniku, odnosno o osobi kojoj je izdana putovnica i odobreno putovanje. Na karticama koje se odnose na iseljenike/putnike u SAD navedeno je 31.858 osoba, s tim da se manji broj od navedenih osoba pojavljuju više puta u kartoteci, odnosno

49 Miletić, *Etnički predznak jugoslovenske iseljeničke politike, 1918-1928.*

50 Jonjić, 1998, 10.

51 Vitek, 2020, 23–30.

52 Izvješća, 1998, 83, 91, 109, 124, 137.

putovali su u SAD više puta. Na kartici možemo pronaći podatke o rednom broju kartice/putnika, danu, mjesecu i godini putovanja, broderskoj kompaniji koja je bila vlasnik broda kojim je osoba putovala, imenu i prezimenu putnika, kotaru i mjestu stanovanja, životnoj dobi u vrijeme putovanja, vjeroispovijesti, bračnom stanju, zanimanju, narodnosti, državljanstvu i pismenosti. Također, na karticama su sadržani podaci o destinaciji putnika, poput luke ukrcaja i luke iskrcaja, države i mjesta u koje se putuje. Uz sve navedeno na kartici se nalaze i podaci o broju putovnice, broju vize i datumima kada i gdje su izdane.⁵³

Značajan broj kartica nije u potpunosti popunjen. Na nekim evidencijskim karticama nedostaju pojedini podaci. Najviše izostavljenih podataka je o narodnosti (na gotovo polovici kartica se ne navodi narodnost putnika/iseljenika). Relativno često su izostavljeni i podaci o zanimanjima iseljenika (skoro 24%).

Karticama iz kartoteke nisu bili obuhvaćeni samo iseljenici iz Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, već i osobe drugih državljanstava koje su tranzitno, ili iz nekih drugih okolnosti putovali sa područja Kraljevine. Tako ćemo u kartoteci, koja se odnosi na iseljenike u SAD, pronaći različita državljanstva, čak njih 29 poput: albanskog, engleskog, čehoslovačkog, mađarskog, nizozemskog, francuskog, talijanskog, američkog, švedskog i sl. Najčešće državljanstvo koje se navodi u karticama je jugoslavensko. Uzimajući u obzir podatke iz kartoteke koji se odnose na iseljenike u SAD, udio „drugih“ državljanstava, izuzev američkog, je zanemariv u odnosu na „jugoslavenske“ državljane. Uz državljane Jugoslavije državljani SAD-a predstavljaju značajan statistički element. Među svim, u kartoteci evidentiranim, osobama koje su putovale u SAD čak 41% je putnika kojima je zabilježeno američko državljanstvo, što nedvojbeno ukazuje na činjenicu da nije bio rijedak slučaj da su se ranije iseljene osobe privremeno vraćale u svoj zavičaj, u obilazak bližnjih ili po svoje bližnje koje su odvodili sa sobom u SAD. Prema podacima o mjestu i kotaru stanovanja moguće je odrediti iz kojega su područja Kraljevine SHS bili iseljenici/putnici u SAD. Najveći broj evidentiranih osoba se odnosi na prostor današnje Hrvatske (38%) i Slovenije (18%). Pored iseljenika iz Hrvatske i Slovenije veliki je broj osoba evidentiran bez zavičajnog kotara, a istovremeno su navedeni kao državljani SAD-a (15%). Nadalje slijede iseljenici sa prostora današnje Srbije (njih 14%). Sa područja današnje Makedonije

u kartoteci je zabilježeno 5% iseljenika dok je sa područja Bosne i Hercegovine svega 2,2% iseljenika. Najmanje je iseljenika evidentirano iz Crne Gore (2%).⁵⁴

Iseljavanje iz Bosne i Hercegovine u SAD kroz prizmu podataka iz kartoteke Iseljeničkog komesarijata

Premda je masovna emigracija u SAD krajem 19. stoljeća u prvom redu obuhvaćala područja Hrvatske i Dalmacije, pojačano iseljavanje je zabilježeno i na prostorima Bosne i Hercegovine. U razdoblju između 1895. i 1910. iz Bosne i Hercegovine se u prekomorske zemlje iselilo oko 50.000 ljudi. U tom procesu iseljavanja najviše stanovništva je izgubila Hercegovina, primjerice iz Ljubuškog se iselilo čak 13,83% stanovništva.⁵⁵ Prema izvješćima Iseljeničkog komesarijata raseljavanje stanovništva iz Bosne i Hercegovine nastavljeno je i u međuratnom razdoblju. Broj iseljenika sa prostora BiH nije bio usporediv sa Hrvatskom, Slovenijom i Vojvodinom no on je bio prilično ujednačen s obzirom na udio u ukupnom iseljavanju. U pravilu oko 2,5% iseljenika sa prostora Kraljevine SHS su činili oni koji su svoj zavičaj imali na prostoru BiH.⁵⁶ Razloge prikazanoj etničkoj strukturi iseljenika ponajprije treba tražiti u američkoj imigracijskoj politici. Useljeničke kvote u SAD su se određivale na temelju zatečenog imigracijskog stanja. Budući da je iseljavanje u SAD iz Hrvatske i Slovenije započelo ranije no u drugim područjima Kraljevine, veći dio useljeničkih viza je otpadao upravo na te prostore. Unatoč manjim brojevima interes za iseljavanje u SAD bio je evidentan i u drugim područjima Kraljevine, izuzev prostora uže Srbije, tako da je, ako izuzmemo Srbiju, iskorištenost useljeničkih viza bila potpuna.⁵⁷ Američka useljenička politika je bila usmjerena i na spajanje useljeničkih obitelji, što je razvidno iz visokog udjela žena u sveukupnoj emigraciji, što se također odražavalo na etničku strukturu iseljenika.⁵⁸ Isto tako, ne treba gubiti iz vida niti tradiciju iseljavanja, a još manje političke okolnosti u kojima je favorizirano iseljavanje nacionalnih manjina. Visoki udio iseljenika sa prostora Vojvodine zasigurno treba

54 Hrvatski državni arhiv (dalje: HDA), Iseljenički komesarijat, Kartoteka, lad. 82.-113.

55 Jonjić, 1998, 8.

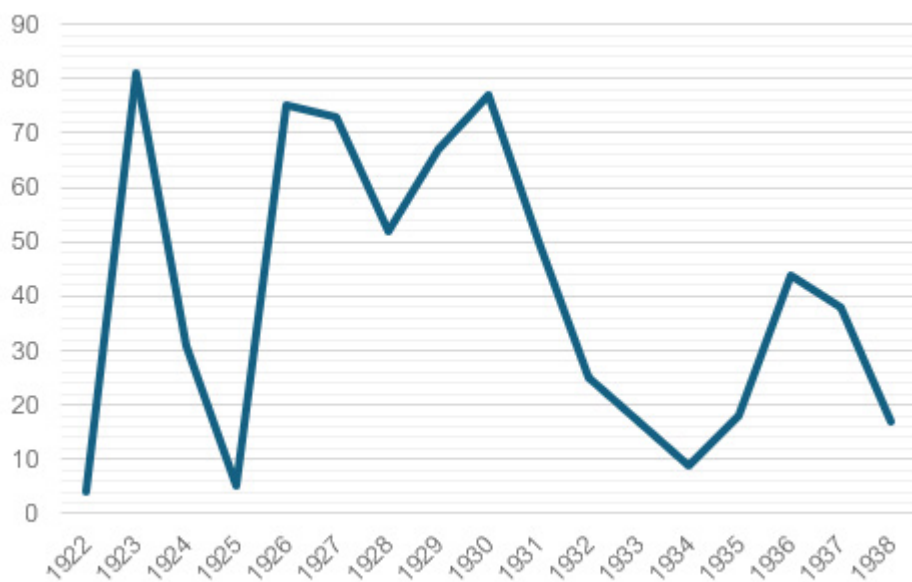
56 HDA, Iseljenički komesarijat, Kartoteka, lad. 82.-113.

57 Đikanović, 2012, 222.

58 Isto, 215.

interpretirati u tom kontekstu. Manji ali ustaljeni udio iseljenika u SAD sa prostora BiH također valja sagledati iz navedenih perspektiva. On je u prvom redu ograničen niskom useljeničkom kvotom, koja je posljedica američke useljeničke politike. Broj iseljenika iz BiH u SAD je posredno povezan i s ranije zacrtanim iseljeničkim pravcima prema Turskoj, što treba staviti u kontekst odnosa vlasti Kraljevine prema muslimanskom stanovništvu.⁵⁹ Nepoznato je koliko je točno osoba iz BiH u međuratnom razdoblju Kraljevinu SHS zamijenilo Turskom no taj broj zasigurno nije bio mali, primjerice, prema turskom popisu iz 1935. čak 38.141 osoba se izjasnila da govori bosanski.⁶⁰

U kartoteci se nalazi 685 kartica na kojima su zabilježeni podaci o iseljenicima sa prostora BiH. Gledajući po godinama, najviše iseljenika je bilo 1923. (njih 81) i 1930. (77). S druge strane, najmanji brojevi su zabilježeni 1922. i 1925. Tada je navedeno samo 4, odnosno 5 osoba. Prosječno je u razdoblju između 1922. i 1938. godine u kartoteci evidentirano 40 iseljenika godišnje.⁶¹

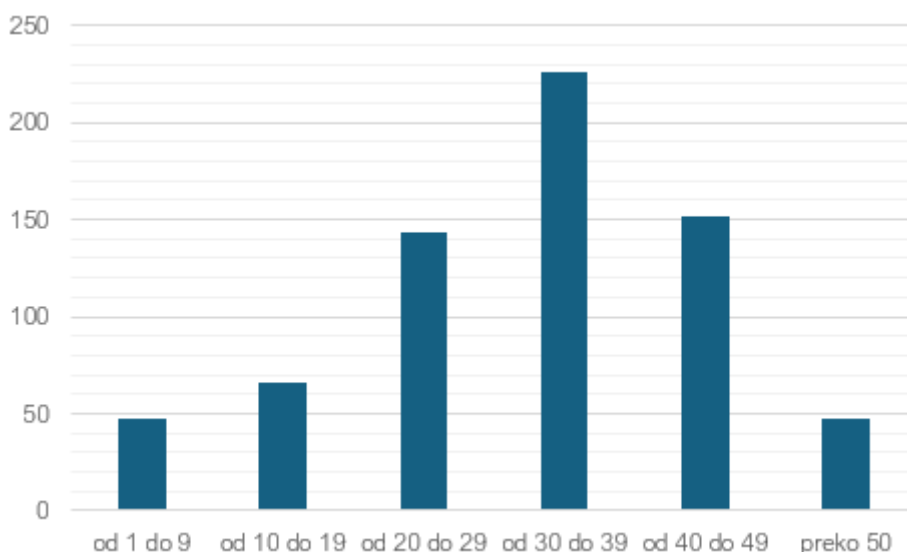
Grafikon 3. Grafički prikaz kretanja broja iseljenih osoba iz BiH u SAD prema podacima iz kartoteke Iseljeničkog komesarijata u razdoblju 1922–1938. (Izvor: HDA, Iseljenički komesarijat, Kartoteka, lad. 82.-113.)

59 Miletić, *Etnički predznak jugoslovenske iseljeničke politike, 1918-1928.*

60 Mehmeti – Nuhija, 2020, 188.

61 HDA, Iseljenički komesarijat, Kartoteka, lad. 82.-113.

Među, u kartoteci evidentiranim iseljenicima iz BiH bilo je više muškaraca nego žena. Izraženo u postotcima zabilježeno je 64% muškaraca i 36% žena. Prosječna starost iseljenika bila je 32,14 godina. O velikoj zastupljenosti mlađih osoba govori i podatak da je s preko 50 godina starosti bilo zabilježeno samo 47 osoba, isto kao i djece do 10 godina starosti. Najstarija osoba koju pronalazimo zapisanu na iseljeničkim karticama je udovica u dobi od 73 godine i ona je jedina koja je starija od 70 godina.⁶² Dobna struktura iseljenika je očekivana s obzirom na činjenicu da se za prekomorsko iseljavanje najčešće odlučivalo radno sposobno stanovništvo. Tendencija iseljavanja radno sposobnog stanovništva je nastavljena i u međuratnom razdoblju,⁶³ a uvelike je određena i američkom useljeničkom politikom.⁶⁴

Grafikon 4. Grafički prikaz dobne razdiobe evidentiranih iseljenika iz BiH u kartoteci Iseljeničkog komesarijata
(Izvor: HDA, Iseljenički komesarijat, Kartoteka, lad. 82.-113.)

S obzirom na vjeroispovijest iseljenika podaci iz iseljeničke kartoteke govore o katolicima kao najzastupljenijoj skupini iseljenika iz BiH. Njih je evidentirano 385. Uz katoličko stanovništvo značajno iseljavanje je zabilježeno i kod pravoslavnog stanovništva te kod grkokatolika. U vremenskom rasponu od 1922. do 1938. sa prostora BiH se raselilo

62 HDA, Iseljenički komesarijat, Kartoteka, lad. 82.-113.

63 Đikanović, 2012, 214., 215.

64 Detaljno o američkoj imigracijskoj politici: Hutchinson, 1986.

177 pravoslavca i 76 grkokatolika. Uz navedene vjeroispovijesti, među evidentiranim iseljenim osobama pronalazimo još i židove, muslimane i evangelike no njihova zastupljenost među ukupnom iseljeničkom populacijom je znatno manja.⁶⁵ Sliku konfesionalne strukture iseljenika iz BiH valja interpretirati u širem kontekstu iseljavanja u SAD. Taj je kontekst uvelike određen imigracijskom politikom SAD-a, iseljeničkom politikom Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenca i ranije definiranim iseljeničkim pravcima koji su imali za posljedicu stvaranje određene tradicije iseljavanja. U procesima iseljavanja na prostor SAD-a, sa prostora koji će biti obuhvaćeni stvaranjem nove države, Hrvati su najprije otvorili taj emigracijski pravac i ta je činjenica zacijelo u najvećoj mjeri određivala i činjenicu da se i sa prostora BiH najvećim dijelom iseljavali katolici. U istim okolnostima valja sagledati i malu zastupljenost drugih konfesionalnih skupina prisutnih na prostoru BiH. Podatak o iseljavanju muslimanskog stanovništva, kojega je u BiH primjerice, prema popisu iz 1921. bilo 31,12%,⁶⁶ a sudjelovalo je u procesu iseljavanja u SAD sa svega 2,5% iseljenika,⁶⁷ govori upravo o nepostojanju tradicije iseljavanja muslimana u SAD, posljedično tome i limitiranjem njihovog useljavanja američkim useljeničkim kvotama te postojanjem drugih iseljeničkih pravaca.

Blisko s konfesionalnom strukturom iseljenika u SAD nalaze se i podaci o nacionalnoj pripadnosti. Iseljenici koji su se iseljavali sa prostora BiH pripadali su različitim nacionalnim skupinama no njihova je brojnost, izuzev Hrvata i Srba, gotovo zanemariva. Osoba koji su zabilježeni kao Hrvati je bilo najviše (221), dok je Srba evidentirano 158. Svih pripadnika drugih narodnosti, odnosno Amerikanaca, Talijana, Slovenaca, Čehoslovaka, Mađara, Nijemaca, Poljaka, Rumunja i Jugoslavena, u iseljeničkim karticama je evidentirano svega 44. Već je istaknuto da je općenito obilježje kartoteke Iseljeničkog komesarijata značajna manjkavost podataka o narodnosti iseljenika. Ona je vidljiva i na primjeru iseljenika sa područja BiH. Među karticama evidentiranih iseljenika nalazi se čak 262 na kojima nije navedena narodnost.⁶⁸

Sličan nesrazmjer, kao u slučaju evidencije narodnosti iseljenika, može se uočiti i u evidenciji državljanstva iseljenih osoba. Kao iseljenici

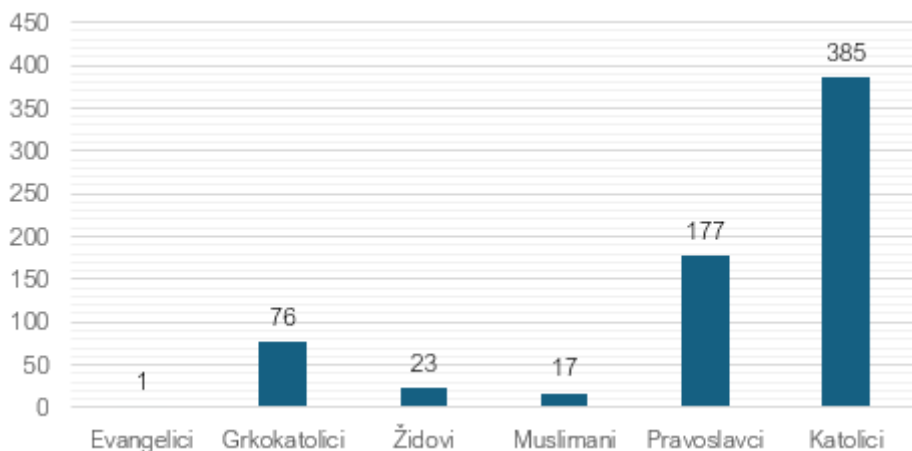
65 HDA, Iseljenički komesarijat, Kartoteka, lad. 82.-113.

66 Hrelja, 1994, 26.

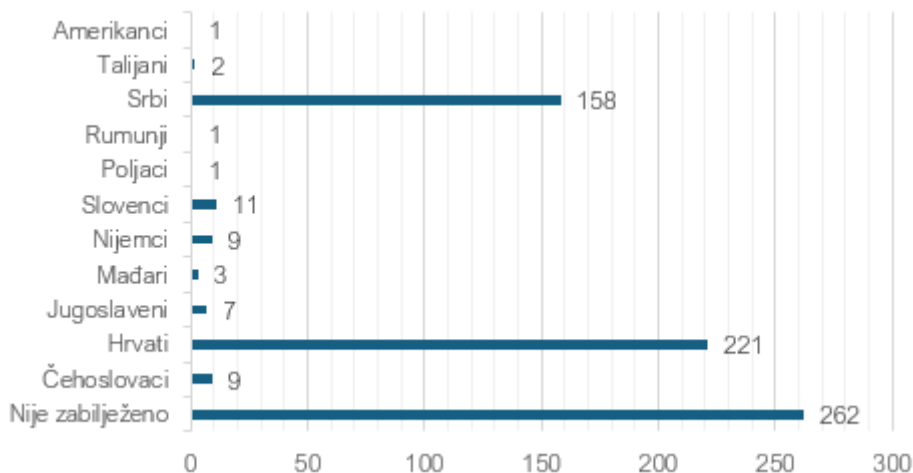
67 HDA, Iseljenički komesarijat, Kartoteka, lad. 82.-113.

68 Isto.

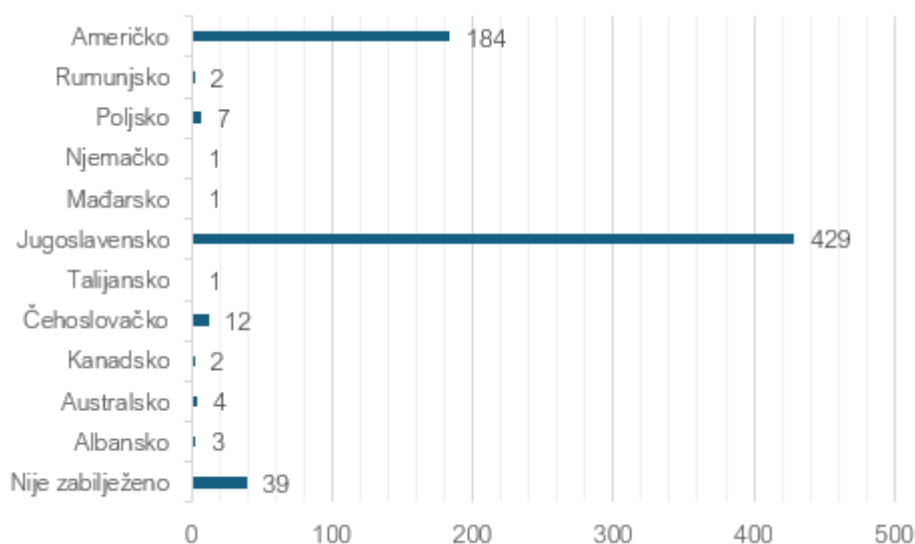
iz BiH u kartoteci su zabilježeni državljani Albanije, Australije, Kanade, Čehoslovačke, Italije, Mađarske, Njemačke, Poljske i Rumunjske no njihov broj zanemarivo je mali. Najviše zabilježenih iseljenika bio je jugoslavenskog državljanstva (429), a uz njih je zapisan i veliki broj osoba s državljanstvom SAD-a (184). Bez podataka o državljanstvu iseljenika u kartoteci se nalazi 39 kartica.⁶⁹

Grafikon 5. Grafički prikaz broja iseljenih osoba iz BiH u SAD, s obzirom na konfesionalnu pripadnost, prema podacima iseljeničke kartoteke (Izvor: HDA, Iseljenički komesarijat, Kartoteka, lad. 82.-113.)

Grafikon 6. Grafički prikaz broja iseljenih osoba u SAD s prostora BiH, s obzirom na narodnost, prema evidenciji iz kartoteke Iseljeničkog komesarijata (Izvor: HDA, Iseljenički komesarijat, Kartoteka, lad. 82.-113.)

Grafikon 7. Grafički prikaz broja iseljenika iz BiH u SAD, s obzirom na državljanstvo, prema kartoteci Iseljeničkog komesarijata (Izvor: HDA, Iseljenički komesarijat, Kartoteka, lad. 82.-113.)

Prema bračnom statusu iz BiH su se uglavnom iseljavali ljudi koji su već bili u bračnom odnosu. Oženjenih ili udanih je evidentirano 428, dok je onih koji nisu bili u braku bilo znatno manje (175). Posebno su zabilježena djeca i pod tim su se pojmom podrazumijevali iseljenici koji su bili mlađi od 18 godina. Sukladno malom broju iseljenika koji su bili više starije dobi, evidencijom je zabilježen i manji broj iseljenika koji su zavedeni kao udovac ili udovica, njih 12.⁷⁰ Bračni status iseljenika, odnosno dominantna zastupljenost osoba u bračnom odnosu svjedoči o okvirima američke imigracijske politike kojom su nastojali naseliti već formirane obitelji.

U evidenciji Iseljeničkog komesarijata pronalaze se i podaci o zanimanjima iseljenika. S obzirom na već spomenutu lošu gospodarsku sliku Kraljevine SHS raspon navedenih zanimanja iseljenih osoba je bio više nego skroman. U iseljeničkim karticama koje se odnose na iseljenike iz BiH pronalazimo samo pet kategorija: kvalificirani, nekvalificirani, slobodne profesije, zemljoradnik i svećenik. Najviše je bilo zemljoradnika i kvalificiranih iseljenika. U obje kategorije po 187 iseljenih osoba. Nekvalificiranih je bilo manje (111), a osoba koje su se bavili slobodnim profesijama 64. Među iseljenim osobama su zabilježena i 4 katolička svećenika. Uz djecu do 15. godine nije navedeno niti jedno

zanimanje.⁷¹ Prikazana struktura iseljenika iz BiH, prema zanimanjima nije razmjerna, već spomenutoj, izrazitoj zastupljenosti poljoprivrednika u stanovništvu BiH. Razloge tomu treba tražiti u činjenici da su prilikom izdavanja viza američke vlasti nastojale privući radnike koji su imali neke kvalifikacije ili su bili slobodnih zanimanja. To posebno dolazi do izražaja tridesetih godina kada uslijed velike ekonomske krize zemljoradnici i nekvalificirani useljenici ne mogu pronaći posao.⁷²

Veći broj kvalificiranih radnika i onih koji se bave slobodnim zanimanjima u uskoj je vezi i s pismenošću iseljenih osoba. U iseljeničkim karticama gotovo svi zabilježeni iseljenici su bili pismeni. Nepismenih je bilo samo 23, a od tog broja se 13 odnosilo na djecu mlađu od 10 godina.⁷³ Kao i u slučaju izrazito visokog udjela zemljoradnika u stanovništvu BiH, a manjem u odnosu na kvalificirane radnike među iseljenicima iz BiH, odnos pismenih među iseljenicima potpuno je nerazmjeran broju pismenih među ukupnim stanovništvom u BiH. Pismenost u BiH je bila ispod prosjeka Kraljevine.⁷⁴ Izrazita zastupljenost pismenih među iseljeničkom populacijom opet je posljedica američke useljeničke politike.⁷⁵

Iseljeničke kartice sadrže i vrijedne podatke o iseljeničkim odredištima. Prema podacima sadržanim na njima najviše iseljenika iz BiH je kao krajnje odredište navelo New York, čak njih 459, zatim državu Illinois (64), Californiju (28) i Indianu (21). U preostalih 14 američkih država, koje su navedene kao odredište iseljavanja, iselilo se manji broj iseljenika. U njih 10 čak manje od 10 iseljenih osoba.⁷⁶ Stavljajući u širi kontekst iseljavanja iz Kraljevine SHS prema SAD-u, odredišta iseljenika sa prostora BiH u većoj mjeri odgovaraju trendovima iseljavanja sa cjelokupnog prostora Kraljevine. New York je bio odredište velikoj većini iseljenika, dok je savezna država Illinois bilo drugo najpoželjnije odredište. Za razliku od iseljavanja sa prostora Hrvatske, Slovenije i Srbije, koje je bilo izrazito orijentirano na istočnu obalu i industrijski razvijena sjeveroistočna područja SAD-a,⁷⁷ u slučaju iseljavanja iz BiH

71 Isto.

72 Đikanović, 2012, 212.

73 HDA, Iseljenički komesarijat, Kartoteka, lad. 82.-113.

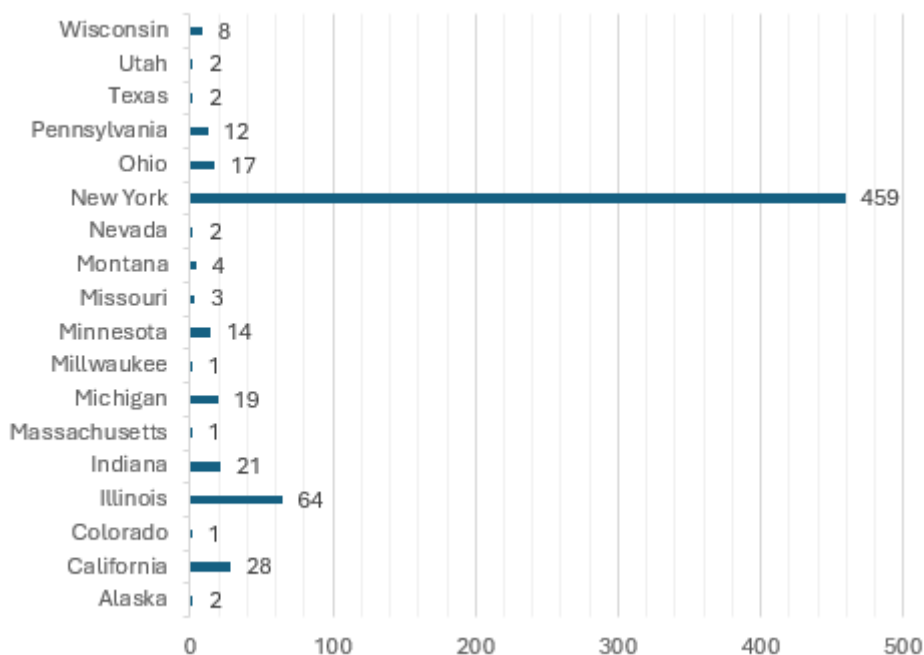
74 Hrelja, 1994, 28.

75 Đikanović, 2012, 227.

76 Isto.

77 Vitek, 2023, 215-217.

može se uočiti da je zapadna obala, odnosno California, češće odredište iseljenika.⁷⁸ Objašnjenje navedene specifičnosti vjerojatno treba tražiti u ranije uspostavljenim emigracijskim pravcima. Američke su vlasti, prilikom useljavanja, tražile od useljenika informacije o osobama koje bi ih primile, tako da su iseljenici najčešće, kao svoje prvo američko odredište, navodili mjesto gdje su imali nekoga poznatog ili nekoga tko bi ih privremeno primio. Jednako tako ne treba niti zanemariti činjenicu da je stanovništvo BiH uglavnom bilo orijentirano na poljoprivrednu proizvodnju, što bi se moglo odraziti i na njihovu zainteresiranost za naseljavanje na području Californije.

Grafikon 8. Grafički prikaz broja iseljenih osoba iz BiH u SAD prema odredištima iseljavanja

(Izvor: HDA, Iseljenički komesarijat, Kartoteka, lad. 82.-113.)

Zaključak

Iseljavanje je jedno od važnih obilježja društvene stvarnosti međuratne Jugoslavije. Ono je, doduše različitim intenzitetom i opsegom, zabilježeno u svim dijelovima te države. Iseljenici su uglavnom posezali za životom u prekomorskim zemljama, poglavito Sjedinjenim Američkim Državama.

Najveći trag u iseljeničkom korpusu iz Kraljevine SHS dalo je stanovništvo sa prostora današnje Hrvatske no evidentno je bilo prisutno i u drugim dijelovima Kraljevine, pa tako i na prostoru Bosne i Hercegovine. Brojčano, to iseljavanje nije u izrazito velikoj mjeri doprinosilo ukupnoj migracijskoj bilanci Kraljevine SHS ali mu je kontinuirano doprinosilo s oko 2,5% udjela u ukupnom iseljeničkom broju. Detaljna izvješća Generalnog iseljeničkog komesarijata i kasnije uspostavljenog Iseljeničkog komesarijata pružaju općenitu sliku iseljeničkih procesa. Pored saznanja koje dobivamo posredstvom izvješća, sliku iseljeničkih procesa može se upotpuniti i s podacima sadržanim u kartoteci Iseljeničkog komesarijata. Premda su podaci iz kartoteke prilično manjkavi i zasigurno ne pokrivaju cjelokupnu iseljeničku populaciju sa prostora Kraljevine SHS, njihova brojnost i detaljnost omogućuje jasnije sagledavanje emigracijskih procesa. Podaci iz kartoteke Iseljeničkog komesarijata, koji se odnose na prostor Bosne i Hercegovine, ne govore o nekim izrazitim specifičnostima toga iseljavanja u odnosu na opća obilježja iseljavanja sa prostora Kraljevine. Iz Bosne i Hercegovine uglavnom su se iseljavali mlađi muškarci u punoj radnoj snazi. Među iseljenicima je bilo najviše katolika, a prema narodnosti Hrvata. Najviše su se iseljavali u države naslonjene na istočnu obalu SAD-a, a New York je bio odredište ogromne većine iseljenika. Jedino što bi se moglo navesti kao određeno odstupanje od cjelokupne iseljeničke slike sa prostora Kraljevine jesu podaci koji govore o strukturi zanimanja bosanskohercegovačkih iseljenika. Sa prostora Bosne i Hercegovine iseljenici su najčešće bili kvalificirani, te u približno istoj mjeri zemljoradnici dok su na preostalim prostorima Kraljevine, uz zemljoradnike, prevladavali iseljenici koji nisu imali nikakvih kvalifikacija. Jednako tako, kao specifičnost, mogla bi se istaknuti i činjenica da je razmjerno veći udio iseljenika sa prostora BiH, u usporedbi s drugim prostorima Kraljevine, bio usmjeren ka iseljavanju na prostor Californije. Unatoč tim odstupanjima procese iseljavanja sa prostora Bosne i Hercegovine možemo okarakterizirati sličnim onima koji se odvijaju u drugim dijelovima Kraljevine SHS te ih valja sagledavati i interpretirati u tom širem kontekstu.

Conclusion

The emigration processes that began at the end of the 19th and in the first decade of the 20th century continued even after the great political turning point, the collapse of the Austro-Hungarian Monarchy and the

creation of a new state, the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. Although on a smaller scale, primarily due to the strict immigration policy of the USA, the emigration of the population marked the entire period of the existence of the new Kingdom. Among the numerous sources that speak about emigration processes, the emigrant cards from the files of the Emigrant Commissariat, the institution that took care of emigrant issues, stand out for their detail. Although the data on the cards are not complete and cannot provide a picture of the entire emigrant processes from the territory of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, they represent a valuable source that can be used to supplement detailed statistical reports and reviews. Emigrant cards contain very detailed data on registered emigrants. They contain information on the time, place of departure and destination of travel for each registered emigrant. In addition, the cards contain personal information on registered emigrants, such as; personal name and surname, hometown and district, religious and national affiliation, citizenship, age at the time of emigration, marital status, literacy and professional qualifications. Based on this data, an analysis of emigration from the area of present-day Bosnia and Herzegovina to the United States of America was carried out, which made a small contribution to the picture of emigrants and emigration.

BIBLIOGRAFIJA

Izvori

- » Hrvatski državni arhiv
 - « Iseljenički komesarijat, Kartoteka, lad. 82.-113.
- » *Izvešća iseljeničkog komesarijata u Zagrebu 1922.-1939.* (ur. Pavao Jonjić, Ante Laušić), Institut za migracije i narodnosti, Zagreb 1998.

Literatura

- » Agić, Senad. *100 godina Bošnjaka u Americi*, Bosnian American Cultural Association – The Islamic Association of Bosniaks in America. Chicago 2006.
- » Andronov, Vančo. „Iseluvanjata od Makedonija, Makedonskoto iseljeništvo vo prekuokeanskite zemji i negovito organizirano sobiranje“, *Iseljeništvo naroda i narodnosti Jugoslavije i njegove*

- uzajamne veze sa domovinom*, Zbornik radova (ur. Ivan Čizmić et al.), Zavod za migracije i narodnosti, Zagreb 1987, 210–221.
- » Apostolovska Thosevska, Biljana – Madjevikj, Mirjanka – Ljakoska, Marija – Gorin, Svemir – Radevski, Ivan – Dimitrovska, Olgica. „Republic of Macedonia – A Timeless Migration Mosaic“, *Migracijske i etničke teme* 1, Zagreb 2018, 45–70.
 - » Bićanić, Rudolf. *Kako živi narod*, Nakladni zavod globus, Zagreb 1996.
 - » Bućin, Rajka. „Državna iseljenička služba od 1918. do 1941. godine. Ustroj i djelatnost tijela sa sjedištem u Zagrebu“, *Arhivski vjesnik* 60, 2017, 37–60.
 - » Čizmić, Ivan – Sopta, Marin – Šakić, Vlado. *Iseljena Hrvatska*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb 2005.
 - » Đikanović, Vesna. *Iseljavanje u Sjedinjene Američke Države. Jugoslavensko iskustvo 1918-1941.*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 2012.
 - » Hadžibegović, Ilijas, 1978. „Iseljavanje iz Bosne i Hercegovine za vrijeme austrijske uprave (1878-1918)“, *Iseljeničtvo naroda i narodnosti Jugoslavije i njegove uzajamne veze sa domovinom*, Zbornik radova (ur. Ivan Čizmić et al.), Zavod za migracije i narodnosti, Zagreb 1978.
 - » Hranilović, Neda. 1987. „Iseljenička politika i služba u Jugoslaviji između dva rata“, *Migracijske teme* 3, Zagreb 1987, 325–334.
 - » Hrelja, Kemal. *Kako je živio narod*, Bosanska knjiga, Sarajevo 1994.
 - » Hutchinson, Edward P. *Legislative History of American Immigration Policy, 1798-1965*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1981.
 - » Jonjić, Pavao. „Uvod“, *Izvešća iseljeničkog komesarijata u Zagrebu 1922.-1939.* Institut za migracije i narodnosti, Zagreb 1998.
 - » Kolar-Dimitrijević, Mira. „O položaju hrvatskih radnika u međuratnom razdoblju“, *Časopis za suvremenu povijest* 1, Zagreb 1971, 57–73.
 - » Kolar, Mira. „Utjecaj Prvoga svjetskoga rata na kretanje stanovništva i stočarstva na području Hrvatske i Slavonije“,

Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu 24, 1991, 41–56.

- » Klempić Bogadi, Sanja – Gregurović, Margareta – Blažević, Jasna – Kudra Beroš, Viktorija. „Bibliografija radova objavljenih u časopisu Migracijske teme / Migracijske i etničke teme (1985-2014)“, *Migracijske i etničke teme* 1, Zagreb 2015, 115–175.
- » Lakatoš, Joso. *Privredni alamanah jugoslovenskog Lloydja*, Jugoslovenska štampa, Zagreb 1929.
- » Miletić, Aleksandar R. *Etnički predznak jugoslovenske iseljeničke politike, 1918-1928*, https://yuhistorija.com/serbian/jug_prva_txt01c4.html (05. 12. 2024)
- » Matković, Hrvoje. *Povijest Jugoslavije*, Naklada Pavičić, Zagreb 2002.
- » Mehmeti, Sami; Nuhija, Bekim. *The Emigration of Muslims from Former Yugoslavia to Turkey after the Fall of the Ottoman Empire*, 2020. https://www.researchgate.net/publication/362582370_The_Emigration_of_Muslims_from_Former_Yugoslavia_to_Turkey_after_the_Fall_of_the_Ottoman_Empire (05.12. 2024)
- » Milharčić Hladnik, Mirjam – Kalc, Aleksej – Žitnik Serafin, Janja. *Doba velikih migracij na Slovenskem*, Inštitut za slovensko izseljenstvo in migracij, Ljubljana 2020.
- » Mrduljaš, Saša. „Broj Bošnjaka iz Bosne i Hercegovine u Turskoj“, *Mostariensia* 22, Mostar 2018, 149–162.
- » Nejašmić, Ivica. „Iseljavanje iz Hrvatske u europske i prekomorske zemlje od sredine 19. st. do 1981.“ *Migracijske teme* 4, Zagreb 1990, 511–526.
- » Van Selm, Johanne. 2007. *Macedonia: At a Quiet Crossroads*, <https://www.migrationpolicy.org/article/macedonia-quiet-crossroads> (05. 12. 2024)
- » Vitek, Darko. *Hrvatska dijaspora: pogled na iseljavanje u SAD (1923.-1939.)*, Terra Adriatica Zagreb 2021.
- » Vitek, Darko. „National Directions of Emigration from Monarchist Yugoslavia to the USA – Card Files of the Emigration Commissariat“, *Gastarbajterska iseljenička poema – od stvarnosti do romantizma*, Zbornik radova (ur. Stjepan Šterc et al.), Fakultet Hrvatskih studija – Hrvatsko katoličko sveučilište, Zagreb 2023, 209–220.

PRIKAZI

IVANA KOMATINA, *KRALJ STEFAN UROŠ I VELIKI
I NJEGOV VEK*, ISTORIJSKI INSTITUT BEOGRAD,
BEOGRAD 2021, STR. 403. (ĆIR.)

Tokom 2021. godine u izdavaštvu Istorijskog instituta u Beogradu objavljena je knjiga *Kralj Stefan Uroš I veliki i njegov vek* autorice Ivane Komatine. Autorica publikacije je uposlenica Istorijskog instituta u Beogradu, a trenutno je u zvanju viši naučni saradnik. Područje Komatininog naučnog interesovanja je historija Srbije u vrijeme vladavine dinastije Nemanjića. Objavila je dvije monografije: *Crkva i država u srpskim zemljama od XI do XIII veka* 2016. godine i *Stefan Nemanjić-Prvovenčani kralj* 2018. godine, te preko 20 naučnih radova iz oblasti srpske i balkanske srednjovjekovne historije. Knjiga o periodu vladavine Stefana Uroša I podijeljena je u deset hronološko-tematskih cjelina. Prva tri poglavlja se odnose na period prije vladavine kralja Stefana Uroša I, šest poglavlja odnose se direktno na period njegove vladavine, dok je jedno posvećeno Uroševim nasljednicima. Knjiga obrađuje šire političke događaje u srednjovjekovnoj Srbiji i Evropi. Donja hronološka granica u knjizi se odnosi na 1204. godinu kada je Carigrad osvojen od strane križara, što je izazvalo značajne promjene političkih okolnosti širih razmjera, te uticalo i na događaje u Srbiji koja je ubrzo uzdignuta u rang kraljevstva i stekla crkvenu autokefalnost. Iako je kralj Stefan Uroš I umro 1277. godine gornja hronološka granica u knjizi je 1282. godina s obzirom na uticaj njegove vladavine na kasnije događaje. Iz ovog perioda je sačuvan nešto manji broj historijskih izvora, međutim, radi se o izvorima različite provenijencije koje je moguće međusobno komparirati. Komatinina istraživanja ove teme su bazirana na bizantskim, ugarskim i rimskim diplomatskim dokumentima, te srpskim žitijima, ljetopisima, zapisima.

Prvo poglavlje naslovljeno "Srpske zemlje od nestanka carske do nastanka srpske krune" (13–30) obrađuje događaje iz osamdesetih godina 12. stoljeća i vladavine rodonačelnika Nemanjića, Stefana Nemanje, do krunisanja prvog srpskog kralja Stefana Prvovenčanog. Autorica posebnu pažnju posvećuje na odnose Srbije i Bizanta, te nastojanja Stefana Nemanje da izbori osamostaljene od bizantske prevlasti. Također, ispraćena je smjena na srpskom prijestolju, osvajanje Carigrada od strane križara u periodu 1202-1204. godine, te stvaranje Latinskog carstva na čijem čelu je bio flandrijski grof Balduin. Autorica ističe značaj križarskog osvajanja Carigrada i prati stvaranje nekoliko

manjih državnih tvorevina koje su bile pod uticajem Latinskog carstva, te skreće pažnju na događaje u Srbiji gdje je veliki župan Stefan vodio rat protiv brata Vukana nakon čega je iskoristio smrt bugarskog cara Kalojana i osvojio Niš, Prizren, oba Pologa, župe Moravu i Vranje. Veliki župan Stefan je 1199. godine u pismu papi Inoćentiju III isticao kako sebe smatra za sljedbenika rimske crkve, te da uskoro želi poslati svoje legatske pape. Stefanove navode autorica ne posmatra kao odraz Stefanove stvarne duhovne orijentacije, nego kao puteve kojima se on služio u želji da se domogne kraljevske krune. Stefanove ambicije realizirane su 1217. godine slanjem papske krune u Srbiju od strane pape Honorija III, dok je ubrzo nakon ovog događaja Stefanov brat Sava u Nikeji uspio isposlovati autokefalnost srpske crkve, gdje je posvećen za prvog srpskog arhiepiskopa.

Kroz poglavlje “Bračne veze i nasljednici prvog srpskog kralja” (31–47) Komatina ističe značaj tadašnje bračne diplomatije kao važnog puta u stjecanju ili očuvanju političke moći države, a posmatra je kroz tri braka Stefana Nemanjića i to s Evdokijom sinovicom bizantskog cara Isaka II, nepoznatom ženom s kojom je bio u braku najdalje do 1216. godine, te s Anom unukom venecijanskog dužda Enrika Dandola. Iz ova tri braka imao je sinove Radoslava, Vladislava, Predislava, Uroša, te dvije kćerke. “Uroševi prethodnici” (49–72) su bili kraljevi Radoslav i Vladislav, njegova starija braća. Autorica definiše osnovne parametre Radoslavljeve vladavine u periodu 1223–1234. godine koja je bila usko vezana za političku moć njegovog tasta epirskog vladara Teodora I Anđela. Radoslava je s prijestolja zbacio brat Vladislav za kojeg se veže podizanje manastira Mileševa i prenos moštiju sv. Save u ovaj manastir. Vladislavljevu vladavinu obilježilo je sređivanje odnosa s Dubrovčanima, uređivanje odnosa s potomcima kneza Miroslava i dukljanskog vladara Vukana. Kroz poglavlje “Stefan Uroš - Nomen est omen” (73–86) autorica pojašnjava pojavu dvostrukih imena koja se prati od 11. stoljeća, a podrazumijeva pored kršćanskih imena dodavanje i narodnog imena što nije jedinstveno pravilo jer u nekim primjerima pronalazi i dvostruka kršćanska imena. Pažnju posvećuju imenu Uroš za koje utvrđuje da je mađarskog porijekla, te historijatu ovog imena koje po prvi put kod pripadnika srpske vladarske porodice nalazi u djelu Ane Komnine, a odnosi se na period posljednje decenije 11. stoljeća kada je spomenut Vukanov sinovac. Na osnovu detaljno izloženih primjera autorica donosi zaključak da je titularno ime Stefan kod srpskih vladara nužno uzeti s oprezom, jer se ono u Srbiji javlja kao

lično, samostalno ili kao dio dvostrukog imena.

“Dolazak na vlast Stefana Uroša I” (87–112) u ranijoj historiografiji posmatran je u simbiozi sa značajnim događajima u susjednim zemljama gdje je došlo do mongolske invazije, te s promjenom na vlasti u Bugarskoj gdje je juna 1241. godine cara Jovana Asena II naslijedio sedmogodišnji sin Koloman. Smjenu na srpskom prijestolju autorica odvaja od vanjskopolitičkih događaja s obzirom da ne pronalazi izvor koji bi otkrivao prirodu vazalnog odnosa Vladislava prema svom tastu, bugarskom caru, niti neposredni uticaj Bugarske na Srbiju. Prema autorici teško je održiva i teza da se smjena na prijestolju dogodila uslijed mongolske invazije odnosno Vladislavljeve nesposobnosti da zemlju sačuva od najezde budući da se napad Mongola posmatrao kao “viša sila” koja je zadesila brojne zemlje. Uzimajući u obzir podatke iz srpskih žitija i rodoslova, te izvora susjednih zemalja, zaključuje da je Stefan Uroš I došao na vlast nasilnim putem poslije aprila 1242, a prije augusta 1243. godine. Obradjen je i odnos Vladislava i Uroša I u kasnijem periodu, te ukazano na činjenicu kako su u kasnijim političkim događajima nastupali zajedno. Autorica ističe i značaj početka vladavine kralja Uroša I kada je došlo do razvoja rudarstva u Srbiji koje je u bliskoj vezi s njemačkim rudarima Sasima koji su se naselili u Srbiju.

“Kralj Stefan Uroš I u vrtlogu evropske politike” (113–211) predstavlja obimom najveće poglavlje u knjizi. Dolazak Uroša I na vlast odvio se u vrijeme kada su brojne evropske države još uvijek bile pogođene mongolskim pohodima. Srbija je u ovo vrijeme dijelila istočnu granicu s Bugarskom, južnu sa Nikejskim carstvom, a jugozapadnu sa Epirskom državom. Autorica nastoji uspostaviti vezu s tadašnjim političkim okolnostima i bračnom vezom Uroša s Jelenom, kćerkom Jovana Anđela, sina nekadašnjeg bizantskog cara Isaka II i Matilde, kćerke Margarete grofice od Namura i sestrične latinskog cara Balduina II. Smatra da su na sklapanje braka uticaj imali događaji iz 1245–1248. godine kada je nikejski car izbio na srpsku granicu 1246, a godinu dana kasnije je osvojio Curilon, čime je zadao ozbiljan udarac Balduinu II. Pojava zajedničkog neprijatelja mogla je uticati na Uroša da prihvati ponuđeno savezništvo susjeda, ugarskog kralja i njegovog prijatelja i saveznika latinskog cara Balduina II. Uroš I je sa Jelenom imao sinove Dragutina i Milutina, a na osnovu sačuvanog natpisa s nadgrobnice ploče Bogorodične crkve iz Studenice u kojem stoji da je tu sahranjen Stefan sin kralja Uroša, Komatina ostavlja mogućnost da su imali i najstarijeg sina Stefana koji je vjerovatno umro kao dijete. Prema

analogijama određuje Dragutinovo rođenje oko 1250, a Milutinovo oko 1254. godine. Pored sinova Stefan i Jelena imali su i kćerku po imenu Brnča, na osnovu portreta autorica iznosi pretpostavku da je bila mlađa od braće, odnosno da je rođena nakon 1255. godine. Posebnu pažnju autorica je posvetila prikazu djelatnosti kralja Uroša I prema manastirima i episkopijama. Potvrđivao je ranije privilegije, darivao manastirima nova vlastelinstva, a podigao je monumentalnu zadužbinu manastir Sopoćane u raškoj episkopiji. Autorica ističe kako je kralj Uroš I prvu deceniju svoje vladavine posvetio sređivanju prilika u južnim i jugozapadnim krajevima zemlje kako u unutrašnjem planu tako i kroz vanjskopolitičko djelovanje. Političku djelatnost Uroša I autorica sagledava kroz priznavanje dominacije Nikejskog carstva od 1253. godine, u politički kontekst smješta i sukob dubrovačke nadbiskupije i barske biskupije iz 1252. godine koji je rezultirao dubrovačkom osvetom iskazanom kroz savez s bugarskim carem Mihailom Asenom iz juna 1253. godine, koji je bio uperen protiv kralja Uroša. Savez je rezultirao bugarskim napadom na Srbiju tokom 1253. ili 1254. godine, ali ovaj prodor nije donio očekivanih rezultata. Jednu političku epizodu autorica opisuje i kroz djelatnost humskog kneza Radoslava koji se priklonio dubrovačko-bugarskom savezu i deklarirao kao kletvenik ugarskog kralja. Međutim, Uroš je ostvario svoju vlast nad Humom dok Radoslav iščezava iz historijskih izvora. Autorica prati i učešće Uroša I u nikejsko-epirskom sukobu na strani Epiraca, pobjedu Uroševе vojske nad nikejskom kod Prilepa iz druge polovine 1257. godine, te ovaj sukob dovodi u vezu s vlašću Uroša I nad Skopjem za koje smatra da je osvojio upravo tokom ovog ratovanja. Važan oslonac Uroševoj vladavini bio je brat Predislav, kasniji arhiepiskop Sava II, koji je igrao važnu ulogu u sjedinjavanju duhovne i političke vlasti pod okriljem jedne vladarske porodice.

Jula 1261. godine caru Mihailu VIII Paleologu pošlo je za rukom da osvoji Carigrad, ukloni posljednjeg zakonitog cara iz dinastija Laskarisa, te uspostavi vlast dinastije Paleologa koji su vladali Bizantom do propasti 1453. godine. Period nakon ovog važnog događaja autorica opisuje u poglavlju pod naslovom "Vladavine Stefana Uroša I nakon obnove Vizantijskog carstva" (213–279). Komatina opisuje učešće srpske vojske u bici kod Kresenbruna 1260. godine na strani Ugara, te nekoliko godina kasniji napad Uroša I na Mačvansko vojvodstvo u kojem je poražen od strane ugarske vojske. Analizom sačuvanih dokumenata zaključuje kako je do Uroševog napada na Mačvu došlo

najvjerojatnije krajem 1265. ili početkom 1266. godine, te u vezu s ovim napadom dovodi izmirenje između srpskog i ugarskog vladara kroz prizmu diplomatskog braka između Uroševog sina Dragutina i Kataline, unuke kralja Bele IV. U kontekstu vanjskopolitičkog djelovanja autorica prati pristajanje kralja Uroša I uz sicilijanskog kralja Karla I Anžijskog najkasnije 1272. godine, te stav kralja Uroša I prema pregovorima oko crkvene unije vođenih tokom 1272–1274. godine kroz prizmu njegova odnosa sa Karlom I i uloge srpskog arhiepiskopa Danila I koji je smijenjen nakon samo godinu dana provedenih na toj poziciji tokom 1272. godine. Autorica posebnu pažnju posvećuju odnosima Uroša I sa Dubrovnikom kroz prizmu tri napada srpskog kralja na ovaj grad. Na kraju ovog poglavlja razmatra navode arhiepiskopa Danila o nasilnom svrgavanju Uroša I od strane sina Dragutina. Uzroke pobune protiv Uroša autorica pronalazi u nezadovoljstvu Dragutina koji je od oca zahtijevao određene zemlje na upravu. Do sukoba je došlo u Gatačkom polju najvjerojatnije tokom jeseni 1276. godine. Kralj Uroš se povukao u Humsku zemlju gdje je završio život. Autorica analizira nedovoljno precizne izvore na osnovu kojih iznosi pretpostavku da je Uroš umro najvjerojatnije maja 1277, nekoliko mjeseci nakon što je smijenjen sa prijestolja.

U poglavlju naslovljenom “Uroševi nasljednici” (281–289) autorica sagledava stav Urošove supruge Jelene prema sinu Dragutinu, te analizira njen život nakon muževe smrti sve do 1314. godine. Sagledavanjem kasnijih događaja dolazi do zaključka da Jelena nije osuđivala sina zbog učinjenog, te da joj je kralj Dragutin dao na upravu Zetu. Poglavlje “Kralj sve Srpske zemlje i Pomorske” (291–311) ima za cilj prezentirati i pojasniti Uroševe titule sačuvane kroz njegove dvije originalne povelje izdate dubrovačkim vlastima, te kroz latinske prevode danas izgubljenih Uroševih povelja koje su načinili dubrovački notari ili prepisali srpski pisari. Autorica nastoji sagledati i epitet Veliki koji Urošu daju srpski srednjovjekovni pisci nakon njegove vladavine i smrti. Kuriozitet predstavlja činjenica kako je Uroš I jedini srpski vladar koji je dobio epitet veliki, a autorica smatra kako ga je zavrjedio svojom vladavinom koju je odlikovala taktičnost u spoljnopolitičkim događajima, strpljivost i tolerancija na unutrašnjem planu, te da je nakon djeda Stefana Nemanje i oca Stefana Prvovjenčanog uspio da ostvari stabilnu i čvrstu gotovo tridesetogodišnju vladavinu. Iza opisanih poglavlja u knjizi se nalazi segment “Prilozi (vladari, arhiepiskopi, patrijarsi i pape)” (313–320) u kojem je sadržan popis vladara, arhiepiskopa, patrijarha i

papa iz perioda obuhvaćenog ovom knjigom.

Činjenica da o ovom periodu srpske historije ima jako malo izvora neminovno je uticala i na metodologiju prezentacije istraživačkih rezultata u knjizi, te pružila mogućnost autorici da se svakom podatku i procesu posebno posveti. Ova pojava predstavlja dodatni istraživački napor, ostavlja prostor širim diskusijama, pretpostavkama, te zahtijeva više analiza nego uobičajeno historiografsko djelo. Autorica je u knjizi prikazala široku sliku političkih i vjerskih događaja i procesa na području Balkana, ali i drugih dijelova Evrope, te je na taj način nastojala prikazati ulogu i položaj Srbije od četrdesetih do osamdesetih godina 13. stoljeća. Uspješna obrada zadanog tematskog okvira upotpunjuje saznanja o srpskoj i balkanskoj srednjovjekovnoj historiji.

Enes Dedić

enes.dedic@iis.unsa.ba

Univerzitet u Sarajevu - Institut za historiju

**DIJANA PINJUH, ANĐELKO VLAŠIĆ, TRAGOM EVLIJE
ČELEBIJA KROZ HERCEGOVAČKI SANDŽAK, SREDNJA
EUROPA, ZAGREB 2023. STR. 290.**

Na polju historiografije publikovana je nova knjiga pod nazivom *Tragom Evlije Čelebija kroz Hercegovački sandžak* autora Dijane Pinjuh i Anđelka Vlašića. Neobjavljena i objavljena izvorna građa, te impozantan broj korištene literature različite provenijencije, dovoljno govore o trudu koji su autori uložili kako bi ova knjiga ugledala svjetlo dana.

Ovo vrijedno historijsko djelo konceptualno je podjeljeno na dva dijela. Prvom dijelu prethodi širi *Uvod* (str. 7–32) s nekoliko poglavlja koja se odnose na predmet, polazišta i ciljeve istraživačkog rada, metodologiju, biografiju Evlije Čelebija i njegovu rutu kroz Hercegovački sandžak na temelju terenskog rada. Prvi dio knjige zauzimaju poglavlja “Od srednjovjekovnog Huma do osmanske Hercegovine” (str. 33–62) i “Političke prilike u Osmanskom carstvu u 16. i 17. stoljeću” (str. 63–74), dok drugi dio sačinjavaju poglavlja “O najčešćim osmanskim građevinama u Hercegovini” (str. 75–80), “Rajski vrt: Hercegovački sandžak u okvirima Evlijina putopisa” (str. 91–226), te “Evlijino putovanje kroz Hercegovinu 1664. godine” (str. 91–226). Na kraju knjige nalaze se *Zaključak*, *Sažetak*, *Rječnik pojmova* sa važnijim popisom vladara i namjesnika, *Izvori i literatura*, *Kazalo osobnih i geografskih imena*, te *Bilješke o autorima*.

U uvodnom dijelu knjige pružen je osvrt na prijevod *Putopisa o jugoslavenskim zemljama* kojeg je priredio bosanskohercegovački orijentalista Hazim Šabanović. Istaknuta je činjenica da je ovo prva monografija o Hercegovačkom sandžaku napisana na osnovu cjelovitog izvornika *Putopisa*. Pored toga, izvršena je usporedba Evlijinih opisa Hercegovine s današnjim stanjem na terenu na način da je praćena Evlijina ruta kretanja na prostoru današnje Hercegovine i okolnih područja. Osim detaljno predstavljene biografije Evlije Čelebija, izdvaju se podaci o prvim priređivačima Evlijinog putopisa uz napomenu da su prvih šest knjiga *Putopisa* bile podvrgnute oštroj državnoj cenzuri od strane sultana Abdul Hamida I (1876–1909) zbog čega nisu bile namjenjene naučnom krugu, nego široj javnosti čime se umanjila kvaliteta *Putopisa*. Naveden je podatak da je napredak postignut 2011. godine kada je svih deset knjiga publikovao Yapı Kredi Yayınları, a knjiga *Tragom Evlije Čelebija kroz Hercegovački sandžak* je nastala na osnovu objava faksimila izvornika 2013. godine.

Autori su pri izradi knjige najviše koristili komparativnu metodu pomoću koje su došli do novih rezultata na način da su vršili poređenja izvornika s prijevodom Hazima Šabanovića što je rezultiralo proširenjem dosadašnjih spoznaja. Posebnu vrijednost ima terenski rad autora na osnovu kojeg je nastao popis naselja i građevina koje Evlija spominje. U knjizi je pored velikog broja fotografija, ponuđen i prilog koji pokazuje kvalitetno sačinjenu kartu Evlijinog putovanja kroz Hercegovinu 1664. godine.

Priredivači ove knjige prednost su dali novim podacima iz izvornika i građevinama koje je putopisac zatekao, potrudivši se da ponude prikaz njihovog današnjeg stanja. Na osnovu relevantne literature različite provenijencije u prvom poglavlju donijeli su pregled najvažnijih historijskih dešavanja koja se odnose na srednjovjekovni Hum, odnosno, uspon i pad velikaške kuće Kosača, osmansko osvajanje Humske zemlje, upravno-političko uređenje Osmanske Države na način da su pruženi najvažniji podaci o Mostarskom, Imotskom, Duvanjskom, Ljubuškom, Gabelskom, Cerničkom, Nevesinjskom, Pljevaljskom, Čajničkom, Ljubinjskom, Stolačkom i Konjičkom kadiluku. Bazirajući se uglavnom na stranoj relevantnoj literaturi koju potpisuju historičari Inalcik, Josef Matuz, Mantran, Hammer i drugi, kao i pojedinim domaćim autorima i djelovima *Seyâhatnâme*, u kratkim crtama predstavljene su najvažnije političke prilike i procesi u Osmanskoj državi u 16. i 17. stoljeću.

U okviru navedenog poglavlja, nalaze se potopoglavlja u kojima je obrađen Kandijski rat i njegov utjecaj na zbivanja u Hercegovačkom sandžaku, sukobi na mletačko-osmanskom pograničnom području kao i posljedice Kandijskog rata. U drugom djelu knjige tretirane su teme o osmanskim javnim građevinama u Hercegovini. Pozivajući se uglavnom na radove Alije Bejića, Hamdije Kreševljakovića i drugih historičara, u trećem poglavlju ponuđen je kraći osvrt na islamske građevine, odnosno džamije, mesdžide, hanove, karavansaraje, musafirhane i hamame. "*Rajski vrt*": *Hercegovački sandžak u okvirima Evlijina putopisa* naziv je četvrtog poglavlja u kojem su navedeni opći podaci o rukopisu, vrsti djela, stavovima Roberta Dankoffa i prošlosti Hercegovine u 17. stoljeću. U nastavku autori su ukazali na važnost putopisa jer sadrži brojne podatke iz historije, geografije, ekonomije, kulture, religije, književnosti, umjetnosti, antropologije, etnografije, folkloristike, svakodnevice, lokalne kulture, legendi, mitova, narodne medicine, kuhinje, odijevanja, arhitekture, lingvistike, urbane topografije i dr. Pažnju su posebno skrenuli na Evlijin opis putovanja

Hercegovinom koji predstavlja vrijedan izvor o načinu i vremenskom trajanju putovanja pokrajinom u 17. stoljeću. Tako iz opisa možemo saznati da je putovao sporednim, često i teško prohodnim planinskim stazama kako bi izbjegao napade uskoka. Evlija je, također, opisao mostove i stil gradnje, unutrašnjost javnih građevina, posebno vjerskih i sl. Opisivao je ljude, narodna predanja, prirodna bogatstva, parkove, vrtove, šetališta, mjesta za izlete, stabla, voće, povrće, te ponudio pojašnjenja u vezi medicinske koristi pojedinih biljaka.

Iz Evlijinih zapisa o putovanju kroz Hercegovinu 1664. godine, čitaoci saznaju da je išao kroz Hercegovinu pri kraju Kandijskog rata (1645–1699), koji se vodio između Osmanske Države i Mletačke Republike radi kontrole nad otokom Kretom, te da je na put krenuo 20. aprila 1664. godine iz Beograda. Izdvaja se činjenica da je bio svjestan opasnosti koje su prijetile na tom putu, te da je zbog toga prolazio samo kroz krajeve koji nisu bili direktno ugroženi vojnim djelovanjima. Doznajemo da iz sigurnosnih razloga nije posjetio Ljubuški, jer je bio izložen neprijateljskim napadima. Koristio je uglavnom rutu koja se poklapala sa tzv. *Dubrovačkim putom* koji je stoljećima povezivao Dubrovnik i Istanbul, a riječ je o starom drumu na području Hercegovačkog sandžaka koji je prolazio kroz Trebinje, Cernicu, Gacko, Foču, Pljevlja, Prijepolje i Mileševu prema Novom Pazaru i dalje.

Pozivajući se, između ostalog, na transkripciju izvornika *Seyâhatnâme* (Putopisa) Evlije Čelebije i dijelove dosadašnjeg prijevoda ovog djela, autori su prateći historijski kontekst dešavanja u navedenim područjima, preveli, prilagodili i u knjizi na detaljan način opširno predstavali vrijedna historijska saznanja o Rudom, Prijepolju, Pljevljima, Čajniču, Foči, Nevesinju, Stocu, Ljubinjju, Novom, Perastu, Kotoru, Risanu, mnogim selima u Hercegovini, Blagaju, Počitelju, Mostaru, Konjicu i drugim manjim naseljima. U ovom dijelu postoji i podatak koji može privući pažnju, a odnosi se na dio koji govori o posjeti Evlije Čelebije i njegove pratnje visoravni Čemerno. Naime, na 177. strani navedeno je sljedeće: *Na sajmu se okupilo petsto tisuća kršćana, uskoka, Srba, Bugara, Hrvata, Bošnjaka (ili Bosanaca; u izvorniku: Boşnak), Hirtman...* Dakle, pored naziva Bošnjak navedeno je pojašnjenje da se isto ime može prevesti i kao Bosanac, ali treba imati na umu da u osmanskome turskom jeziku postoji imenica *Bosnali* u značenju *Bosanac / Bosanka*. Autori su u zagradi naveli naziv kako je upotrijebljen u izvorniku, odnosno *Boşnak*, što je kao napomena sasvim uredu. U poglavlju “Evlijino putovanje kroz Hercegovinu 1664.” u dijelu

koji se odnosi na Mostar, na strani 201. napisano je sljedeće: “Zbog mosta koji povezuje obale rijeke Evlija bilježi da „Latini, Hrvati, Srbi, Bugari, uskoci i lacmani ovaj grad nazivaju Mostarom“. Budući da u navedenom primjeru nije ponuđena verzija izvornika naziva *milleta* kao što je učinjeno u gore navedenom primjeru za naziv *Bošnjak*, može se zaključiti da postoji mnoštvo različitih etnosa (*milleta*) ali, ne i Bošnjaka, koji su također govorili južnoslavenskim jezikom i taj grad nazivali Mostarom. To su neke od činjenica koje mogu potaći na razmišljanje i kao takve nisu mogle ostati neprimjećene. Knjiga *Tragom Evlije Čelebija kroz Hercegovački sandžak* zasigurno zavrđuje pohvale, posebno s aspekta do sada neobjavljenih podataka, čitkog stila i korištene metodologije zbog čega se preporučuje stručnoj, naučnoj i široj javnosti

Amir Džinić

amir.dzinic@yahoo.com

Univerzitet u Sarajevu - Institut za historiju

EMILY GREBLE, *MUSLIMS AND THE MAKING OF MODERN EUROPE*, OXFORD UNIVERSITY PRESS, OXFORD 2021, STR. 354.

Unazad dvadesetak godina, kao sastavni element akademskih odgovora na izazove nastale 11. septembrom i slijedom događaja koji su nametali nove vrijednosne paradigme i ideološke obrasce u gledanjima na odnose u svijetu i njegov moderni razvoj, više autora se usmjerilo na dekonstrukciju mitova koji čine podlogu isključujućih stavova o muslimanima kao stranom tijelu i latentnoj prijetnji budućnosti Evrope. Popularni mitovi o islamu u Evropi, prema francuskom historičaru i intelektualcu Justinu Vaisseu, zasnivaju se na ukorijenjenim zabludama da, kao prvo, biti musliman konstituirá fiksni identitet, dostatan za punu karakterizaciju osobe, potom, kao drugo, da su muslimani u Evropi, na jedan ili drugi način, stranci i da im je strana i neprihvatljiva „domaća“ evropska kultura, i, kao treće, da muslimani u Evropi sačinjavaju jednu „odvojenú, kohezivnu i ogorčenu skupinu“, kako se to navodi u jednom članku u časopisu *Foreign Affairs* iz 2005. godine. (Justin Vaisse, „Muslims in Europe: A short introduction“, *US – Europe Analysis Series*, Brookings, Sept. 2008). Razobličavati ove mitove je najmanje što jedan odgovoran intelektualac može učiniti u svijetu u kojem bivši i sadašnji konzervativni političari i moćnici, na ovaj ili onaj način, ponavljaju mantru da muslimanima nema mjesta u Evropi, poput Henryja Kissingera koji je povodom 7. oktobra i posljednjih zbivanja u Palestini izjavio da je Njemačka načinila veliku grešku što je dopustila useljavanje u zemlju „toliko ljudi potpuno različite kulture, religije i koncepta“, jer se time stvara „grupni pritisak u državi koja je to dopustila“, odnosno Viktora Orbana koji je prije nekoliko godina izjavio da je izazov u pogledu Bosne i Hercegovine „kako integrirati [u Evropsku uniju] zemlju sa dva miliona muslimana“. Upravo zbog ovih i ovakvih izjava važno je ponavljati da su svi narodi i zajednice u nekoj fazi svoje historije bili migranti i grupe koji su se, sa svojom materijalnom i duhovnom „prtljagom“, naseljavali i integrirali u „domicilne“ socioetničke, političke i kulturalne strukture. Narodi i zajednice „ne padaju s Marsa“ niti stoje u mjestu u doživljaju i manifestiranju njihovih identiteta i stremljenja.

Ovaj prikaz baca svjetlo na doprinos kojeg je na polju razobličavanja gornjih mitova i predrasuda u oblasti historijske nauke ponudila američka historičarka i profesorica na Vanderbilt univerzitetu u SAD Emily Greble. Ona je svojim novim djelom *Muslimani i stvaranje nove Evrope* pokazala da bez analize muslimanske sastavnice ne

može biti valjanog razumijevanja novije evropske historije u totalitetu njenih pojava izraza, a da ta analiza, ako se zbivanja u Evropi unazad 150 godina posmatraju iz muslimanske perspektive, ozbiljno potkopava ukorijenjena pravolinijska gledišta o Evropi kao prostoru slobode, demokratije, sekularizma i jednakosti. Ukazujući na organsko mjesto i aktivno učešće muslimana tokom cijele moderne evropske historije, Emily Greble svojom odvažnom studijom, kako primjećuje Maria Todorova, otvara pitanje „Ko je Evropljanin?“, a istraživanjem južnoslavenskih zemalja do konca četrdesetih godina XX stoljeća umješno prevladava uobičajenu perspektivu gledanja na muslimane iz ugla države, naglašavajući aktivnu ulogu samih muslimana u težnjama da odrede vlastito mjesto u evropskom političkom i građanskom prostoru. (Pogovor Marije Todorove na poleđini knjige). Za razumijevanje njenih stavova i zaključaka od ključne važnosti je prepoznati ovaj „metodološki zaokret“ kojim se autorka pomjera od evropocentrične pozicije moćnog državnog subjekta ka poziciji samih muslimana na koje taj subjekt uglavnom gleda kao na objekt njegovih državotvornih napora. Političari, historičari i drugi utjecajni ljudi i stručnjaci najčešće posmatraju muslimane u Evropi iz perspektive države. Ali, kako ističe Greble, ako bismo stvari gledali iz muslimanske perspektive, „nacija-država kao kategorija počinje postajati malo manje relevantna“ i počinjemo uočavati veze koje protokom vremena nadilaze državne granice i „dovode u pitanje načine na koje razumijemo evropsku historiju kao kohezivnu cjelinu“. Ako krenemo iz perspektive osmanskih muslimana, odnosno načina kako su oni doživjeli rušenje osmanskog svijeta, a onda i njihovo premještanje u druge evropske države, počinjemo uočavati kako stvaranje države i nacije izgleda drukčije iz unutrašnje perspektive, što stavlja pod upitnik različite koncepte, „pa čak i terminologiju koju koristimo“. Obrat u perspektivi stvara podlogu drukčijem posmatranju odnosa Evrope i muslimana – tačnije evropskih subjekata moći i razuđenih zajednica ljudi supsumiranih pod pojmom *muslimani* – s fokusom koji se preusmjerava od zakonodavnih i institucionalnih napora u pravcu muslimanske „prilagodbe i prihvatanja“ evropskih vrijednosti ka iskustvima muslimana koji trpe diskriminaciju i kojima se oduzima pravo da se samostalno odrede spram postimperijalnih evropskih državotvornih projekata i pruže svoj vlastiti doprinos njihovom sadržajnom određenju i oblikovanju.

Ovo neprekinuto zakonsko i građansko marginaliziranje Greble prepoznaje kako u praksama zapadnih zemalja, poput Njemačke i Holandije koje muslimanske migrante iz Turske i Bliskog Istoka tretiraju

kao inferiornu neevropsku radnu snagu, tako i socijalističkih zemalja, poput Jugoslavije i SSSR, gdje je cijena prihvatanja i društvene afirmacije muslimana u okvirima socijalističkog projekta radikalni preustroj islamskih institucija i kulturnih izraza kako bi se uklopili „u socijalističke norme modernosti“. (256) Ovim pristupima su prethodila desetljeća arbitrarne subordinacije muslimanskih zajednica vladajućim strukturama Habsburške monarhije, naročito postosmanskih balkanskih nacionalnih država sa hrišćanskom većinom, koje su tretirale muslimane kao „poseban pravni entitet“, (80) ali bez prava da samostalno definiraju domenu islama, u čestoj napetosti s intencijama izgradnje države-nacije i društva građanske jednakosti. Nakon Prvog svjetskog rata, argumentira Greble, „drugima“ u Kraljevini SHS pod srpskom dominacijom izgradnja nacionalne države nije izgledala kao proces, već kao „bitka koju treba dobiti“. Beogradska vlada je za dvije godine nakon rata povećala svoje trupe u južnim krajevima s manje od 2.000 na više od 20.000 vojnika. (123) Muslimani različitih korijena i jezika smatrani su sumnjivim, neloyalnim i prevrtljivim elementom koji će predstavljati prepreku izgradnji moderne države-nacije. Ljudi koji su radili u državnim aparatima Habsburške monarhije, Bugarske ili Osmanskog carstva, ili bili regrutirani u njihove vojske, suočavali su se sa sistemskom diskriminacijom prilikom zapošljavanja u upravi, školama, sudstvu, željeznicama, najčešće temeljem arbitrarnih stavova o odsustvu *patriotizma*, kojem su novi moćnici davali izrazito (veliko) srpski karakter i smisao. Jugoslavenska kulturna agenda, potcrtava Greble, često je pogrešno shvaćana „kao izrazito srpski brend nacionalizacije“. Srpskim zvaničnicima u Kraljevini SHS nacionalna indoktrinacija je služila „kao neophodna korektivna mjera nakon 400 godina habsburške i osmanske okupacije i ugnjetavanja“. Nedosljedno protezanje načela građanske jednakosti na muslimane imalo je za posljedicu njihovo zbijanje u okvirima „šerijatskog mandata“ i stvaranje sistema u kojem su muslimanski autoriteti, muftije, kadije i drugi vjerski službenici, postali glavni zastupnici prava muslimana u novim državama, umjesto da to čine muslimanski političari i demokratski izabrani zastupnici u lokalnim samoupravama i državnim skuštinama. (79)

Izgradnja islamskih institucija u okvirima nacionalne države nije mogla proći bez dvosmislenosti i ironije. Greble pokazuje kako kreatori evropske politike uokviruju muslimansku političku pripadnost jezikom pravnih normi te razvijaju i insistiraju na islamskim pravnim institucijama unutar svojih država, koje onda koriste da nadziru i kontroliraju muslimane, ali se također i žale da muslimani razumiju pravo i pravne

institucije na način koji je inkompatibilan s evropskim pravnim mišljenjem i strukturama. Postoji paradoks u središtu stvaranja takve pravne manjine, u srcu onoga što će biti muslimanska pravna manjina. Evropske države formuliraju taj koncept kroz međunarodno i domaće pravo, a zatim ga kasnije koriste protiv muslimana. Karakterističan izraz slabosti ovog manjinskog i šerijatskopavnog reguliranja prava muslimana bili su, pored ostalog, planovi o preseljenju muslimana „turske kulture i jezika“ iz Jugoslavije u Tursku za vrijeme režima Milana Stojadinovića, čijoj su se realizaciji isprijebile, ponajprije, finansijske poteškoće i skoro izbijanje Drugog svjetskog rata, a koji su ispunili neizvjesnošću i strahom i ostale – slavenske muslimane u Jugoslaviji, naročito u Sandžaku, da bi se i na njih mogla odnositi odluka o preseljenju.

Uz sve navedeno, stvarna narav i dometi evropske politike prema muslimanima ne mogu se posmatrati izolirano od prijepornog karaktera i smisla pojmova nacionalizacije i sekularizacije koji, prema Greble, nikada nisu bili religijski neutralni i apstrahirani od kršćanskih svjetonazorskih i pravnih tradicija. U prvoj jugoslavenskoj državi, ispod vela inkluzivnog jugoslavenstva stajali su kruti etnički nacionalizam i kristijanizacija. Muslimani su bili obavezni sudjelovati u pravoslavnim praznicima i pohađati škole kontaminirane antimuslimanskim historijskim narativima. Državne vlasti su postavljale učitelje nemuslimane u državne medrese, a ovi su onda koristili svoj položaj da potkopaju islamski karakter škole. Greble navodi primjer: jednog takvog učitelja u Skoplju čuli su kako arapski naziva beskorisnim i mrtvim jezikom. Rasizam je također bio sveprisutan. Tako je jedan službenik u južnim područjima javno rekao: „Interesi države ne dopuštaju umnožavanje muslimanskih porodica u moru muhamedanstva i albanstva.“ Ovi i slični napadi poistovjećivali su muslimane sa strancima (157) i pojačavali percepciju da su muslimani *drugost* koja je inkompatibilna sa evropskim kulturnim vrijednostima i pogledom na život. Čak i u ateističkim projektima socijalističke ere islam je smatran fundamentalno drukčijom vrstom vjere, onom koju treba modificirati i kontrolirati na institucionalnoj i pravnoj razini. (258) Od osamdesetih godina XIX stoljeća do danas, Greble naglašava, ko god bi od muslimana doveo u pitanje arbitrarne evropske norme sekularnosti, odbacio eksterno nametnute političke granice ili predložio alternativne poglede na državu i društvo bio bi označen razbojnikom ili stranim agentom, njegova kultura stavljena u kontekst „sukoba civilizacija“, a njegove ideje kritikovane kao nezapadnjačke i neevropske. (260)

Drugi svjetski rat nije donio nikakve stvarne promjene na polju uvažavanja muslimana kao ravnopravnih građana. Ni u zapadnjačkim,

kapitalističkim, ni u istočnoevropskim, socijalističkim, idejama o Evropi nije bilo mjesta za muslimane i njihovo pravo da pod vlastitim uslovima sudjeluju u definiranju prava, društva i kulture. Ovo je imalo za posljedicu da su muslimani gubili vjeru u projekte izgradnje nacionalne države i proklamirane vrijednosti građanske jednakosti i tražili i priklanjali se alternativnim paradigmama ideološkog i društveno-aktivističkog usmjerenja i djelovanja. Ovo je priklanjanje najčešće izazivalo oštre kritike i osude od strane evropskih političara i intelektualaca koji su u izrazima težnji muslimana za zaštitu vlastitog identiteta i prava vidjeli dodatnu potvrdu njihove tvrdnje o inkompatibilnosti muslimana i njihove religije s evropskim političkim i kulturnim vrijednostima. U ovom kontekstu Greble potcrtava indikativnu realnost na polju društvenih i akademskih inicijativa u pravcu inkluzivnog odnosa prema „evropskim manjinama“ i njihovim identitetima, kulturi i naslijeđu. Dok se u udžbenicima, akademskim programima, naučnim projektima i kulturi sjećanja Jevreji predstavljaju kao integralni dio evropske prošlosti i sadašnjosti – što je nesporno dobro i pohvalno – u isto vrijeme nema spremnosti da se isti pristup primijeni i na muslimane, kojih se nastavlja opisivati kao kolonijalne migrante, izbjeglice i strani element u Evropi.

No, bez obzira koliko se negiralo njihovo mjesto i uloga u evropskoj historiji, muslimani nisu nikakav reliktni neevropske prošlosti već punopravni učesnici evropske historije i političke arene. Emily Greble zaključuje svoje analize sa nizom argumenata u prilog ove svoje tvrdnje:

Već u kasnom 19. stoljeću muslimani su isticali nelegitimnost novih država i licemjerje evropskih sila koje su branile ideje suvereniteta dok su istovremeno dopuštale kršćanskim silama da osvajaju suverene muslimanske zemlje. Dizali su ustanke. Obračali su se stranim konzulatima i tražili zaštitu. Tražili su i izborili su se za ustavne odredbe. Ovladali su novim pravnim kodeksima, kako domaćim tako i međunarodnim, i koristili ih za zalaganje za političku autonomiju i konfesionalni suverenitet. Bili su na političkim funkcijama i pravnim položajima koristeći te pozicije za pregovore. Borili su se s ministarstvima pravosuđa da se osigura mjesto za šerijat u evropskim pravnim strukturama. [...] muslimani su se suprotstavili historijskim narativima koji su Osmanlije predstavljali nazadnima, a muslimane strancima, podsjećajući svoje sunarodnjake da je njihova historija evropska. Ulazili su u strateške saveze s imperijalnim silama kako bi zadobili zaštitu, prava i resurse te aktivno sudjelovali u ideološkim podjelama koje su definirale Evropu sredinom [XX]

stoljeća. Kad političko pregovaranje nije funkcioniralo, razvili su aktivističke organizacije kako bi poremetili postojeće strukture moći. Na pritiske za formiranjem jedinstvene “muslimanske” manjine odgovorili su stvaranjem političkih, vjerskih i ideoloških pokreta koji su zagovarali alternativni politički poredak i drugačije načine uređenja države i društva. Širok raspon muslimanskih pokreta – reformisti, tradicionalisti, revivalisti, naprednjaci, nacionalisti, socijalisti, fašisti i islamisti – svi su se razvili u vezi i kao dio evropskih političkih, ideoloških, društvenih i pravnih transformacija. (262)

Greble donosi uvjerljiva razmatranja kojim dekonstruira savremene mitove o odsustvu muslimana u evropskoj historiji i političkom, kulturnom i intelektualnom naslijeđu, iznoseći, pritom, izrazito kritička gledišta o evropskim subjektima političke moći i njihovim odnosima prema muslimanima i njihovim pravima da ravnopravno sudjeluju u izgradnji države i društva kojim pripadaju. Njene odvažne, upečatljive i provokativne rekonstrukcije i analize potiču na oprez u susretu sa ustaljenim predstavama o Evropi i muslimanima u savremenom dobu, ali i posreduju u suočavanju sa važnim pitanjem – o monolitnosti identiteta, ideoloških paradigmi i političkih projekata u postimperijalnoj Evropi. Koliko su ti identiteti, paradigme i projekti bili odrazi određenih vrijednosnih normi i sadržaja, a koliko, ponajprije, oruđa u funkciji legitimizacije i realizacije interesa lokalnih i nacionalnih struktura moći? Ova pitanja stvaraju kontekst, prema našem sudu, i za drukčije posmatranje položaja i uloge samih muslimana koji se izmještaju iz pozicije pukog objekta koji uglavnom tek reagira na odluke i postupke moćnijih od sebe i lociraju u prostor kritičke analize u smislu njihove suodgovornosti za stanja i prilike u kojim su se nalazili, od slabljenja i raspada Osmanske imperije do savremene geopolitike i rasporeda moći u XXI stoljeću. Ova bi analiza upotpunila naučne uvide i razumijevanje kompleksnih i slojevitih odnosa Evrope i evropskih muslimana, ali i doprinijela jačanju samosvijesti muslimana, odnosno ljudi i građana koje manje ili više osnovano supsumiramo pod tim pojmom, u definiranju i afirmaciji vlastitih prava i interesa kao Evropljana u koegzistenciji i interakciji sa drugim Evropljanima – u zajedništvu sa drugim narodima, religijama, kulturama i svjetonazorima.

Adnan Jahić

adnan.jahic@untz.ba

Univerzitet u Tuzli - Filozofski fakultet

HRVOJE JURIĆ, *PANDEMIJA KAO SIMPTOM*, DAF, ZAGREB 2021, STR. 152.

Historičar Reinhart Koselleck je u historiografiju uveo pojam „Sattelzeit“ (doslovno „prijevajno vrijeme“ ili „tranzicijsko doba“) kako bi opisao promjene koje razgraničavaju novi vijek i modernu historiju. S druge strane, Hans Blumenberg, utjecajni njemački filozof, u tu svrhu radije je koristio pojam „Epochenschwelle“ („epohalni prag“). Bez obzira na to koji pojam smatramo prikladnijim, jasno je da u određenim vremenskim razdobljima nastupaju „tihe“, ali „znakovite“ promjene koje savremenici često nisu uočljive, a moguće ih je prepoznati tek s odgovarajuće vremenske distance. Takve promjene oblikuju društva i civilizacije, a historičari se uglavnom slažu da je čovječanstvo, barem ono nastanjeno na Zapadu, prošlo kroz nekoliko takvih epohalnih razdoblja nakon kojih više ništa nije bilo isto. Sličnu perspektivu možemo primijeniti i na recentnu prošlost, gdje promjene izazvane globalnom pandemijom koronavirusa (SARS-CoV-2) još uvijek nisu u potpunosti sagledane. Kao i ranije transformacije, ni sada nije lako uočiti njihov puni značaj, što filozof Hrvoje Jurić, profesor na Odsjeku za filozofiju Sveučilišta u Zagrebu, detaljno razmatra u svojoj knjizi *Pandemija kao simptom*, koju je objavila izdavačka kuća DAF, specijalizirana za knjige iz područja političkih teorija, s naglaskom na anarhizam, kao i za radove iz savremene likovne umjetnosti, teatra, glazbe, filma i književnosti povezane s anarhističkim idejama.

Knjiga je rezultat tekstova koji su, prema riječima autora, nastajali u „realnom vremenu“, dok još nisu bili jasni puni razmjeri pandemije i njezinih dugoročnih posljedica. Hrvoje Jurić, rođeni Bišćanin, svoju čvrstu povezanost s rodnim krajem često ističe. Predaje etiku i bioetiku, autor je nekoliko knjiga te aktivni komentator društvenih i političkih zbivanja, kako u Hrvatskoj, tako i na globalnoj sceni. Od početka pandemije do sredine 2020. godine, globalna zdravstvena kriza postala je predmet rasprava koje su se protezale daleko izvan okvira medicine. Pandemija je otvorila brojna pitanja u filozofiji i bioetici, uključujući društvene reakcije, političke odluke i etičke dileme. Ovaj period obilježili su različiti pokušaji razumijevanja pandemije ne samo kao medicinskog fenomena, već i kao odraza šireg stanja svijeta. Autor posebno ističe da pandemija nije samo posljedica djelovanja jednog virusa, već simptom duboko ukorijenjenih problema savremenog društva. Prema njegovom mišljenju, kriza ukazuje na strukturne nedostatke u društvenim,

političkim i kulturnim sistemima, razotkrivajući nejednakosti i slabosti koje su dugo bile prisutne, ali često zanemarene.

Ova knjiga predstavlja analitički i refleksivni doprinos filozofskom razumijevanju pandemije COVID-19, a kroz pet poglavlja autor povezuje pandemiju s brojnim društvenim, političkim i kulturnim aspektima. Pandemija je ovdje prikazana kao prizma kroz koju se analizira šire stanje savremenog svijeta, pri čemu Jurić istražuje globalne nejednakosti, slabosti i izazove. Njegovo djelo pruža ne samo važan doprinos razumijevanju pandemije nego i kritici globalnog društva u njegovom historijskom i savremenom kontekstu. Hrvoje Jurić u svom radu nudi bogatu i raznovrsnu panoramu razmišljanja o pandemiji, oslanjajući se na ideje savremenih intelektualaca i velikih mislilaca prošlosti. Među savremenicima posebno ističe imena poput Giorgia Agambena, Petera Sloterdijka, Alaina Badioua, Yuvala Noaha Hararija, Petera Singera, Slavoj Žižeka i mnogih drugih, dok među ključnim misliocima 20. stoljeća, čiji je utjecaj nemjerljiv, navodi, između ostalog, Michaela Foucaulta, Hansa-Georga Gadamera, Ivana Illicha, Jacquesa Ellula i Paula Feyerabenda. Osim filozofa, Jurić se osvrće i na klasične pisce, utjecajne književnike i druge intelektualce koji svojim djelima pomažu u boljem razumijevanju ove tematike. Kroz širok spektar referenci, on omogućava zainteresiranim čitateljima da se dublje posvete istraživanju, koristeći njegova promišljanja kao polazište za oblikovanje vlastitih stavova o ovoj kompleksnoj i višeslojnoj temi.

Giorgio Agamben, autor na kojeg se Hrvoje Jurić često poziva u svojoj knjizi, ističe da je pandemija razotkrila kako je vanredno stanje, na koje smo dugo pripremani, postalo svakodnevna norma. Društva su se prilagodila životu u stalnoj krizi, pri čemu se ljudska egzistencija sve više svodi na biološki opstanak, lišen političke i ljudske dimenzije. Sloboda je žrtvovana u ime sigurnosti, dok se stanje trajnog straha i nesigurnosti učvrstilo kao novi poredak. Kroz biopolitičku perspektivu, Agamben ukazuje na to kako je zdravlje postalo apsolutna obaveza, dok etički i politički aspekti bivaju marginalizirani. Strah pritom otkriva dublje slabosti društva, poput gubitka povjerenja u bilo šta osim u puko preživljavanje. Ljudski odnosi su se sveli na minimum, a drugi ljudi često se doživljavaju kao prijatnija, što vodi ka dehumanizaciji i gubitku osnovnih ljudskih vrijednosti. Jurić kroz svoje analize, oslanjajući se na Agambena i druge mislioce, postavlja ključno pitanje: kakvo društvo ostaje nakon što su društveni odnosi razgrađeni, a opstanak postao jedina vrijednost? Na ovaj način, on čitateljima nudi širu perspektivu za

razumijevanje dubljih implikacija pandemije.

Jurićeva studija postavlja nekoliko ključnih pitanja koja se dotiču suštine savremenih društvenih i političkih sistema, a jedno od najvažnijih glasi: šta je država, kakva je njena priroda i koje su granice njenih ovlasti, posebno u situacijama krize poput pandemije? U tom kontekstu, Jurić promišlja granice kao suštinski element svake vlasti, jer „svaka moć, a onda i svaka vlast, pokazuje se i dokazuje postavljanjem granica. U državi i između država, u prirodi i društvu, u moralu i etici, u religiji i crkvi, u znanosti i obrazovanju, u umjetnosti i kulturi, u jeziku i između jezika.“ (str. 133) Ova refleksija dobija dodatnu dimenziju u ličnom iskustvu autora, gdje pandemijske mjere postaju simbol ograničenja. „A kada sam konačno – milošću više sile kojoj, ipak, ne želim izražavati zahvalnost – smio i mogao te uspio prijeći geopolitičku i pandemijsko-policijsku granicu, putujući iz Zagreba u Bihać kao da prelazim iz Meke u Medinu, posve jasno sam shvatio i fizički osjetio što je to granica.“ (str. 134) Jurić ovim primjerom ukazuje na granicu kao stvarnu i simboličku prepreku, koja prelama iskustvo savremenog čovjeka između slobode i kontrole. Države su pokazale ogroman autoritet u nadgledanju svakodnevnih aktivnosti svog stanovništva tokom pandemije. Prvobitno osmišljeno kao izvanredna reakcija na krize, vanredno stanje je sada produženo na trajno stanje. Prema Agambenu, ova promjena je učinila društvo mjestom stalnog straha i nesigurnosti gdje se ljudi odriču svoje slobode radi sigurnosti. Prema Jurićevim riječima, pandemija služi kao prozor u to kako biopolitika funkcioniše u stvarnosti, regulirajući sve aspekte čovjekovog života i dominirajući tijelima.

Pandemija je također razotkrila ključnu ulogu straha u oblikovanju društvenih odnosa i institucionalnih odluka. Strah od zaraze postao je centralna emocija koja je diktirala ponašanje i opravdavala drastične mjere ograničavanja slobode. Međutim, kako Jurić primjećuje, strah razotkriva i dublje probleme savremenog društva – njegovu opsjednutost golim životom, svodeći ljudsku egzistenciju na puko preživljavanje. Ova redukcija egzistencije ne povezuje ljude, već ih razdvaja, pretvarajući druge u potencijalne prijetnje. Društveni odnosi, koji su već bili fragmentirani, sada su dodatno pogođeni, a bliskost je zamijenjena distancom.

Ivan Illich, čije su ideje jedno od ključnih polazišta Hrvoja Jurića u njegovoj knjizi, kritički je promišljao utjecaj moderne medicine na naše poimanje tijela i sebe samih. Deset godina nakon što je objavio *Medical Nemesis* (1975), Illich je revidirao i proširio svoje ideje. Tada je priznao

da je bio „slijep za mnogo dublji simbolički jatrogeni učinak: jatrogenezu samog tijela“. Prepoznao je da iskustvo „naših tijela i nas samih“ nije nezavisno od medicinskih koncepata i praksi, već da je oblikovano njima. Smatrao je da ne postoji prirodno tijelo izvan tehničkih mreža koje konstituišu našu samosvijest, već da svako historijsko razdoblje „utjelovljuje“ tijelo specifično za svoj epohalni kontekst. Medicina, prema Illichu, ne djeluje samo na prethodno postojeće stanje, već sudjeluje u njegovom stvaranju. Ova spoznaja dovela je do Illichevog shvatanja da je moderna medicina, osim što liječi, postala i alat koji oblikuje našu percepciju sebe. Ljudska bića više nisu samo biološki subjekti, već „biosistemi“ u neprekidnoj interakciji s većim sistemima. Illich je ovaj razvoj vidio kao oblik „disembodimenta“ ili gubitka tjelesnosti. Kao primjer naveo je koncept rizika, koji je opisao kao „najvažniju ideološku religiju našeg vremena“. Rizik, kao strogo matematički pojam, ne odnosi se na pojedince, već na populacije. Prema Illichu, usvajanje identiteta zasnovanog na statističkim modelima vodi ka „intenzivnoj samoalgoritimizaciji“ – gubitku lične autentičnosti u korist apstraktnih kalkulacija.

Postoje značajne društvene i filozofske posljedice za politike poput izolacije, karantene i fizičkog razdvajanja. Osim što su epidemiološki, oni također mijenjaju temeljnu strukturu međuljudskih interakcija. Jurić razmatra kako ove akcije redefinišu solidarnost i zajednicu, pretvarajući interakciju i spontanost u visoko kontrolirana ponašanja. Ljudi se sve više otuđuju jedni od drugih, a nepovjerenje je zauzelo mjesto intimnosti koja je služila kao kamen temeljac ljudskog društva. To čini pandemiju kulturnom, ali i zdravstvenom stvarnošću, utječući na naše poimanje jedinstva i ljudske povezanosti. Jurićeva knjiga također se osvrće na to kako je pandemija utjecala na nauku i obrazovanje. Često hvaljena kao lijek, digitalizacija obrazovanja istakla je već postojeće disparitete i odsustvo značajnijih interakcija u procesu učenja. Obrazovanje, koje treba da podstiče građansku odgovornost i kritičko mišljenje, često se svodi na mehanički opstanak u novim situacijama. Pitanje kontrole i autonomije je također pokrenuto tehnološkim napretkom i oslanjanjem na digitalne tehnologije. Jurić koristi filozofsku kritiku tehnološkog determinizma kako bi istaknuo kako suvremene tehnologije utječu i ograničavaju ljudske sposobnosti.

Zaključno, Hrvoje Jurić u svojoj knjizi, koja predstavlja retrospektivni osvrt nastao uglavnom tokom prvih mjeseci pandemije, ne posmatra pandemiju isključivo kao zdravstvenu krizu. On je analizira kao društveni,

politički i kulturni fenomen koji razotkriva dublje probleme savremenog svijeta. Jurić postavlja ključno pitanje: kako je moguće da je društvo, suočeno s novom bolešću, tako lako pristalo na izolaciju, prekidanje radnih odnosa, prijateljstava, ljubavnih veza, pa čak i na odricanje od svojih političkih i vjerskih uvjerenja? Šta nam to govori o prirodi moderne vlasti, ali i o ljudima kao pojedincima i zajednici? Njegova analiza posebno ukazuje na izostanak otpora, tišinu društva i pasivno prihvatanje mjera koje su iz korijena promijenile svakodnevni život. Knjiga nas potiče da promislimo ne samo o institucionalnim odlukama, već i o spremnosti pojedinca da u ime sigurnosti pristane na radikalne promjene. Iz filozofske i bioetičke perspektive, Jurić otvara prostor za dublje razumijevanje pandemije kao simptoma duboko ukorijenjenih slabosti savremenog društva. Ovo djelo nije samo retrospektivni osvrt, već i poziv čitatelju da se kritički suoči s pitanjima slobode, solidarnosti i povjerenja, te prepozna granicu između nužnih mjera i manipulacije. Referencama na savremene i klasične mislioce Jurić nudi čitatelju priliku da oblikuje vlastiti stav o ovom složenom fenomenu.

Nedim Rabić

nedimrabic@gmail.com

Univerzitet u Sarajevu - Institut za historiju

UPUTSTVA AUTORIMA

Historijska misao je časopis Odsjeka za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli. Časopis donosi prethodno neobjavljene radove iz historije, arheologije i drugih srodnih nauka, samo da se u nekom segmentu odnose i na prošlost. Cilj časopisa je da podstakne multidisciplinarni pristup istraživanju prošlosti i saradnju arheologije i historije sa drugim srodnim naukama. Svi radovi u digitalnom obliku upućuju se na e-adresu: historijska.misao@untz.ba ili snimljene na CD ili DVD na adresu: Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli, Tihomila Markovića 1, 75 000 Tuzla (kabinet 039A). Zaprimljeni rukopisi bit će poslani na najmanje dvije anonimne recenzije, čime rad dobiva određenu kategoriju, ukoliko isti, prema recenzentima za-dovoljava kriterije du bude publiciran. Poslije ocjenjivanja rada, ukoliko je recenzija pozitivna, autor je dužan unijeti promjene u tekst prema priloženim recenzijama i uputstvima Uredništva, koje uz prethodno mišljenje Redakcije, donosi konačnu odluku o prihvaćanju i kategorizaciji rada, te zadržava pravo na obradu u smislu publicističkih normi. Nakon izlaska iz štampe, svaki autor dobiva po jedan primjerak časopisa. Radovi se objavljuju na bosanskom, srpskom, hrvatskom, crnogorskom, engleskom i njemačkom jeziku, a kategorije radova su:

- » izvorni naučni rad
- » pregledni rad
- » stručni rad
- » prethodno saopćenje
- » izlaganje sa naučnog skupa, tribine, okruglog stola
- » izvještaj sa naučnog skupa/konferencije
- » izvještaj sa arheoloških iskopavanja
- » historijska građa
- » prikaz knjige i periodike
- » rad iz oblasti nastavno-pedagoške materije
- » bilješke o aktivnostima osnivača časopisa.

I. TEHNIČKI DIO

Dokument treba da sadrži:

Ime i prezime, titula, zvanje, institucija, e-mail adresa

Radovi trebaju biti poslani u Microsoft Word formatu.

Font: Times New Roman ili sličan standardni font

Poravnanje: Justify

Prored/Razmak: 1,5

Citati: Normal – veći citati pišu se u posebnom paragrafu (font 10)

Veličina slova: Naslov: 16 Podnaslov: 14 Glavni tekst: 12

Apstrakt i ključne riječi

Veličina slova: 11

Maksimalno 120 riječi u apstraktu; maksimalno deset ključnih riječi

Jezik: u zavisnosti od jezika na kojem je napisan glavni tekst, sa prevodom na engleski ili njemački jezik.

Sažetak

Veličina slova: 11

Maksimalno 500 riječi

Sažetak se piše na jeziku kojim je pisan i glavni tekst, sa prevodom na engleski ili njemački jezik.

II. CITIRANJE U FUSNOTAMA

Fusnote (Bilješke)

Veličina slova: 10

Prored/Razmak: 1,0

Poravnanje: Justify

Citiranje knjiga

Format: Prezime, godina izdanja, broj stranice (samo broj, bez “str.” i slično)

Pašalić, 1960, 88.

Kad se ista knjiga citira u narednoj fusnoti, staviti: Isto, 101. (u radovima na engleskom jeziku: Ibid, 101. ili Ibidem, 101.)

Citiranje radova u časopisima i zbornicima radova

Format: Prezime autora, godina izdanja, broj stranice (samo broj, bez “str.” i slično)

Hauptmann, 1961, 89.

Kad se isti rad citira u narednoj fusnoti navesti kao: Isto, 106. (u radovima na engleskom jeziku: Ibid, 106. ili Ibidem, 106.)

Citiranje članaka iz novina/listova

a) ako je poznato ime autora

Format: Prezime autora, godina izdanja (objavljivanja), broj stranice (samo broj, bez "str." i slično)

Bašagić, 1908, 2.

b) ako nije poznato ime autora

Format: Naslov članka, *Naziv lista* godina izdanja (redna)/broj izdanja, godina izdanja (objavljivanja), broj stranice (samo broj, bez "str." i slično)

Pozdravi zajedničkom radu, *Srpska riječ* IV/192, 1908, 2.

Kad se isti članak citira u narednoj fusnoti navesti: Isto. (U radovima na engleskom jeziku: Ibid. ili Ibidem.)

Kad se isti članak ponovo citira na drugom mjestu u radu navesti skraćeno: Pozdravi zajedničkom radu, *Srpska riječ*, 1908, 2.

Citiranje arhivskih izvora

Format: Naziv arhiva (dalje: skraćeni naziv arhiva), fond: naziv fonda, broj kutije/fascikle/dokumenta ili naziv dokumenta (u zavisnosti od strukture građe)

Arhiv Tuzlanskog kantona (dalje: ATK), fond: Narodno vijeće Tuzla (dalje: NVT), 55/1. Poziv u Narodnu Vojsku!

Citiranje objavljenih/primarnih izvora za stariju historiju

Format: Ime autora, broj knjige/odjeljka, broj stranice (samo broj, bez "str." i slično)

Ptolomej, 2.14, 2.

Kad se isti izvor citira u narednoj fusnoti, staviti:

Isto. (U radovima na engleskom jeziku: Ibid. ili Ibidem.)

Citiranje sa interneta

Format: Prezime, *naslov članka*

Metjahić, *Ko je Husaga Čišić*

III. BIBLIOGRAFSKI POPIS

Opća pravila

1. Veličina slova: 12
2. Bibliografske jedinice navoditi abecednim redom
3. Prvo navoditi izvore, a zatim i ostalu literaturu
4. Ukoliko se isti autor navodi više puta njegova djela se navode

redom prema godini izdanja

5. Ukoliko publikacija ima dva ili više autora, izdavača ili mjesta izdanja, međusobno ih odvajati crtom (–)

6. Ukoliko publikacija ima dva ili više urednika, prevoditelja ili priređivača, njihovima imena i prezimena pisati u zagradi i odvajati zarezima

7. Bibliografske jedinice izvorno pisane na drugim pismima transliterirati u latinicu.

Knjige

Format: Prezime, Ime. *Naziv publikacije*, Izdavač, Mjesto izdanja godina izdanja.

Pašalić, Esad. *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Zemaljski muzej, Sarajevo 1960.

Kada su u pitanju ustanove koje pri određenom odjeljenju izdaju više različitih publikacija (npr. Centar za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine), navođenje se vrši na slijedeći način:

Format: Prezime, ime. *Naziv publikacije*, izdavač, naziv i broj serije, naziv i broj podserije, mjesto izdanja i godina.

Bojanovski, Ivo. *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela XLVII, Centar za balkanološka ispitivanja 2, Sarajevo 1974.

Članci u časopisima

Format: Prezime, Ime. "Naslov članka", *Naziv časopisa* godina izdanja/broj izdanja, Izdavač, Mjesto izdanja godina objavljivanja, raspon stranica.

Aličić, Ahmed. "Desetina u Bosni polovinom 19. vijeka", *Prilozi* XVI/17, Institut za istoriju, Sarajevo 1980, 129-174.

Članci u zbornicima radova

Format: Prezime, Ime. "Naslov članka", *Naziv zbornika*, Zbornik radova (ur. ime/na i prezime/na urednika), Izdavač, Mjesto izdanja godina objavljivanja, raspon stranica.

Cholewicki, Paweł. "Late Medieval Bosnia and Poland: Dimensions of the Interaction", *Bosna i njeni susjedi u srednjem vijeku: pristupi i perspektive*, Zbornik radova (ur. Elmedina Duranović, Enes Dedić, Nedim Rabić), Univerzitet u Sarajevu - Institut za historiju, Sarajevo 2019.

Neobjavljeni izvori

Format: Naziv arhiva, Mjesto, naziv fonda (u sljedećem redu)

Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo
Zajedničko ministarstvo finansija

Primarni izvori za stariju historiju / objavljeni izvori

Format: Autor [ako postoji], *Naziv publikacije* (ur./ed(s)). I. Prezime urednika, ako postoji), Izdavač, Mjesto izdanja godina izdanja.

Ptolemy, *Ptololemy's Geography An Annotated Translation of the the Theoretical Chapters*, (eds. J. L. Berggren, A. Jones), Princeton University Press, Princeton – Oxford 2000.

Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca: vanredni saziv od 2. jula do 20. oktobra 1921. godine (od I – IX redovnog sastanka), Beograd 1921.

Periodika

a) ukoliko je poznat autor

Format: Prezime, Ime. "Naslov članka", *Naziv lista*, godina izdanja/broj izdanja, datum objavljivanja, Mjesto izdanja.

Topčić, Hašim. "Reorganizacija medresa i mekteba", *Musavat* VI/4, 25. januar 1911, Sarajevo.

a) ukoliko nije poznat autor

Format: "Naslov članka", *Naziv lista*, godina izdanja/broj izdanja, datum objavljivanja, Mjesto izdanja.

"Državna kriza", *Pravda* III/8, 22. januar 1921, Sarajevo.

Internet

a) ukoliko je poznat autor

Format: Prezime, Ime. *Naslov članka*, link (datum pristupa)

Kamberović, Husnija. *O referendumu u BiH 1992. godine*, <https://historiografija.ba/article.php?id=2365> (04. 3. 2024).

a) ukoliko nije poznat autor

Format: *Naslov članka*, link (datum pristupa)

BiH obaviještena o promjeni imena Makedonije u Republika Sjeverna Makedonija,

<https://www.klix.ba/vijesti/bih/bih-obavijestena-o-promjeni-imena-makedonije-u-republika-sjeverna-makedonija/190221080> (12. 6. 2019).

UPUTSTVA RECENZENTIMA

- » Svi radovi koji su stigli u naznačenom roku na adresu časopisa Historijska misao bit će prosljeđeni na dvije anonimne recenzije stručnjacima iz oblasti iz koje je rad pristigao (historija, arheologija i srodne nauke)
- » Svi recenzenti časopisa Historijska misao prema pravilima časopisa moraju imati titulu doktora nauka iz oblasti arheologije, historije i drugih srodnih oblasti
- » Recenzenti radove mogu kategorizirati u jednoj od ponuđenih kategorija: izvorni naučni rad, pregledni rad, stručni rad, prethodno saopćenje
- » Nakon okončanja procesa recenziranja recenzent predlaže: 1. Da se tekst objavi u izvornom obliku; 2. Da se tekst objavi nakon predloženih izmjena; 3. Da se tekst ne objavljuje, jer ne zadovoljava minimum naučnih kriterija. Ukoliko recenzent odabere drugu kategoriju ima pravo od glavnog i odgovornog urednika tražiti rad na uvid nakon ispravki autora
- » Ukoliko se ocjene dva recenzenta ne razlikuju u velikoj mjeri (npr. jedan recenzent ocijeni da je autor napisao rad koji u kategorizaciji odgovara izvornom naučnom radu, dok je drugi recenzent ocijenio rad kao pregledni rad, Redakcija i Uredništvo će ići u korist autora i uvažiti veću ocjenu)
- » Ukoliko se ocjene dva recenzenta značajno razlikuju (npr. jedan recenzent ocijeni da je autor napisao rad koji u kategorizaciji odgovara izvornom naučnom radu, dok je drugi recenzent ocijenio rad kao stručni rad, isti će biti poslan na treću anonimnu recenziju stručnjaka iz iste oblasti)
- » Ukoliko se ocjene dva recenzenta značajno razlikuju (npr. jedan recenzent ocijeni da je autor napisao rad koji zadovoljava kriterije za objavljivanje u naučnom časopisu, dok je drugi recenzent ocijenio da rad ne zadovoljava kriterije za objavljivanje, rad će se poslati na treću anonimnu recenziju stručnjaka iz iste oblasti)
- » Ukoliko oba recenzenta procijene da rad ne zadovoljava kriterije za objavljivanje, autor će biti obaviješten da rad neće biti objavljen
- » Recenzenti se mole da u roku od 15 do 30 dana napišu recenziju u obrazac koji im dostavlja glavni i odgovorni urednik časopisa.

INSTRUCTIONS TO AUTHORS

The *Historical Thought* is the journal of the the Department of History (Faculty of Philosophy, University of Tuzla). The journal brings previously unpublished works from the filed of history, archaeology, and other related academic disciplines, if they relate to the past in at least some segment. The goal of the Journal is to encourage a multidisciplinary approach to the research of the past and the cooperation of history and archaeology with other related sciences. All works in digital form should be sent to the email address: historijska.misao@untz.ba or as a hard copy to the address: Filozofski fakultet, Univerzitet u Tuzli, Tihomila Markovića 1, 75 000 Tuzla (office 039A). Received manuscripts would be sent to at least two doubleblind peer reviews, whereby the paper receives a certain category, if it meets the criteria for publication, according to the peer reviewers. After evaluating the paper, if the review is positive, the author is obliged to make changes to the text according to the attached reviews and the instructions of the editors, which, with the prior opinion of the Editorial Board, makes the final decision on the acceptance and categorization of the paper, and reserves the right to process it in terms of journalistic norms. After publication, each author receives one hard copy of the Journal. Language of papers may be: Bosnian, Serbian, Croatian, Montenegrin, English, German. The journal publishes the following categories of papers:

- » original scientific papers
- » review papers
- » professional papers
- » previous announcement
- » presentations from scientific conferences and lectures
- » reports from scientific conferences
- » reports from archaeological excavations
- » historical material
- » book and periodical reviews
- » papers in the field of teaching and pedagogy
- » notes on the activities of the founders of the Journal.

I. TECHNICAL PART

A submitted paper must contain

Name and surname, academic title, affiliation, email address of the author

The paper must be sent in a Microsoft Word format.

Font: Times New Roman or similar standard font

Alignment: Justify

Line spacing: 1,5

Quotes: Normal; longer quotes to be written in a separate paragraph (font size 10)

Title font size: 16

Chapter heading font size: 14

Main text font size: 12

Abstract and keywords

Font size: 11

Maximum of 120 words in abstract; maximum of 10 keywords

Language: same as the language of main text with translation to English or German or Bosnian/Croatian/Serbian.

Summary

Font size: 11

Maximum of 500 words

Language: same as the language of main text with translation to English or German or Bosnian/Croatian/Serbian.

II. CITATION IN FOOTNOTES

Footnotes

Font size: 10

Line spacing: 1,0

Alignment: Justify

Book citation

Format: Surname, year of publishing, page number (number only, without "p.")

Pašalić, 1960, 88.

When the same book is cited in the following footnote, put: Ibid, 101. or Ibidem, 101.

Journal and proceedings citation

Format: Surname of the author, publishing year, page number (number only, without "p.")

Hauptmann, 1961, 89.

When the same book is cited in the following footnote, put: Ibid, 106. or Ibidem, 106.

Periodicals article citation

a) if the author is known

Format: Surname of the author, publishing year, page number (number only, without "p.")

Bašagić, 1908, 2.

b) if the author is unknown

Format: Article title, *Magazine title* volume/issue, publication year, page number (number only, without "p.")

Pozdravi zajedničkom radu, *Srpska riječ* IV/192, 1908, 2.

When the same book is cited in the following footnote, put: Ibid. or Ibidem.

When the same article is cited on the other place in the paper, put short version: Pozdravi zajedničkom radu, *Srpska riječ*, 1908, 2.

Archive sources citation

Format: Archive name (hereinafter: archive name abbreviation), fund: fund name, number of fascicle/folder/document or title of document (depending on the structure of archive materials)

Arhiv Tuzlanskog kantona (hereinafter: ATK), fond: Narodno vijeće Tuzla (here inafter: NVT), 55/1. Poziv u Narodnu Vojsku!

Citation of published/primary sources for older history

Format: Author name, Numbers of book/chapter, page number (number only, without "p.")

Ptolemy, 2.14, 2.

When the same book is cited in the following footnote, put: Ibid, 11. or Ibidem, 11.

Citation of internet references

Format: Surname, *article title*

Metjahić, *Ko je Husaga Ćišić*

III. LIST OF REFERENCES / BIBLIOGRAPHY

General rules:

1. Font size: 12
2. Bibliographical units to be listed in alphabetical order
3. Sources to be separated and written before other references
4. If there are more than one unit from one author, sort his/her bibliographical units by publication year
5. If a publication has two or more authors, publishers or places of publishing, separate them by Em dash (–)
6. If a publication has two or more editors or translators, list their names and surnames and separate by a comma, all in parentheses
7. Bibliographical units originally written in other scripts to be transliterated to Latin script.

Books

Format: Surname, Name. *Title*, Publisher, Publishing place publishing year.

Pašalić, Esad. *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Zemaljski muzej, Sarajevo 1960.

When it comes to the institutions with more publishing departments, cite in the following way:

Format: Surname, Name. *Title*, Publisher, Series name and number, Subseries name and number, Publishing place publishing year.

Bojanovski, Ivo. *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela XLVII, Centar za balkanološka ispitivanja 2, Sarajevo 1974.

Journal articles

Format: Surname, Name. "Article title", *Journal title* volume/issue, Publisher, Publishing place publishing year, page range.

Aličić, Ahmed. "Desetina u Bosni polovinom 19. vijeka", *Prilozi* XVI/17, Institut za istoriju, Sarajevo 1980, 129174.

Proceedings articles/chapters

Format: Surname, Name. "Article/Chapter title", *Proceedings title*, Proceedings (ed(s). names and surnames of the editors), Publisher, Publishing place publishing year, page range.

Cholewicki, Paweł. "Late Medieval Bosnia and Poland: Dimensions of the Interaction", *Bosna i njeni susjedi u srednjem vijeku: pristupi i perspektive*, Zbornik radova (ur. Elmedina Duranović, Enes Dedić, Nedim Rabić),

Univerzitet u Sarajevu - Institut za historiju, Sarajevo 2019.

Unpublished/archive sources

Format: Archive name, Place, fund title (in the next row)

Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo
Zajedničko ministarstvo finansija

Primary sources for older history / Published sources

Format: *Publication title* (ed(s). N. Surname of the editor(s)),
Publisher, Publishing place publishing year.

Ptolemy, *Ptololemy's Geography An Annotated Translation of the the Theoretical Chapters*, (eds. J. L. Berggren, A. Jones), Princeton University Press, Princeton – Oxford 2000.

Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca: van redni saziv od 2. jula do 20. oktobra 1921. godine (od I – IX redovnog sastanka), Beograd 1921.

Periodicals

a) if the author is known

Format: Surname, Name. "Article title", *Magazine title*, Volume/
issue, Date, Publishing place

Topčić, Hašim. "Reorganizacija medresa i mekteba", *Musavat* VI/4,
25. januar 1911, Sarajevo.

b) if the author is unknown

Format: "Article title", *Magazine title*, Volume/issue, Date, Publishing
place

"Državna kriza", *Pravda* III/8, 22. januar 1921, Sarajevo.

Internet

a) if the author is known

Format: Surname, Name. *Article title*, link (accession date)

Kamberović, Husnija. *O referendumu u BiH 1992. godine*, <https://historiografija.ba/article.php?id=2365> (04. 3. 2024).

b) if the author is unknown

Format: *Article title*, link (accession date)

BiH obaviještena o promjeni imena Makedonije u Republika Sjeverna Makedonija, <https://www.klix.ba/vijesti/bih/bihobavijestenaopromjeniimenamakedonijeurepublikasjevernamakedonija/190221080> (12. 6. 2019).

INSTRUCTIONS TO PEER REVIEWERS

- » All papers arrived within the specified period to the address of the journal *Historical Thought* would be forwarded to two anonymous peer reviews by experts in the field from which the work came (history, archaeology, or related academic disciplines).
- » According to the rules of the journal, all peer reviewers of the journal must have a doctorate in history, archaeology, or other related fields.
- » Peer reviewers can categorize papers in one of the offered categories: original scientific paper, overview paper, professional paper, previous announcement.
- » After completing the review process, the peer reviewer suggests:
1. the text to be published in its original form; 2. the text to be published after the demanded changes; 3. the text not be published, for failing to meet the minimum scientific criteria. If the reviewer chooses the second category, he/she has the right to ask the editor-in-chief to inspect the paper after the author's corrections.
- » If the evaluations of two peer reviewers do not differ to a great extent (e.g. one peer reviewer categorized the paper as an original scientific paper, while the other peer reviewer evaluated the work as a review paper, the Editorial Board would go in favour of the author and opt for a higher rating) If the evaluations of two peer reviewers differ significantly (e.g. one peer reviewer categorized the paper as the original scientific paper, while the other categorized it as a professional paper, the editor in chief is obliged to send it to a third anonymous expert review from the same field).
- » If one peer reviewer evaluated the paper as not meeting the minimum scientific criteria for being published, the paper would be sent to a third anonymous review by an expert in the same field).
- » If both peer reviewers assess that the paper fails to meet the criteria for publication, the author would be informed that the paper is not going to be published.
- » Peer reviewers are requested to write a review within 15 to 30 days in the form that the editor-in-chief would send them.